

ІСТОРИЯ РОСІЇ (XII – XVIII ст.)

Навчальний посібник

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ІСТОРІЯ РОСІЇ (XII – XVIII ст.)

Навчальний посібник

*Укладач доцент кафедри історичних дисциплін МДУ
В. Коробка*

**Маріуполь
2020**

УДК 94(470+571X075.8)
ББК 63.3(2Рос)я73

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Маріупольського державного університету (протокол №4 від 18.11.2020)

РЕЦЕНЗЕНТИ: ГУРЖІЙ О.І., доктор історичних наук, професор, головний
науковий співробітник відділу історії України середніх
віків та раннього нового часу Інституту історії України
НАН України

КРИЛОВА Н.І., кандидат історичних наук, доктор
філософії, доцент, завідувач кафедри філософських наук та
історії України ДВНЗ «Приазовський державний технічний
університет»

**Історія Росії (XII – XVIII ст.). Навчальний посібник / Укл. В. Коробка.
– Маріуполь, 2020. – 305 с.**

У навчальному посібнику в хронологічному порядку висвітлюється історія Росії з XII до кінця XVIII ст. Посібник покликаний дати об'єктивне уявлення про історичне минуле Росії, відтворюючи сукупність політичних, соціальних, економічних і духовних граней розвитку країни. Особливу увагу приділено завданням до самостійної роботи, історико-біографічним матеріалам тощо.

Для студентів історичних спеціальностей, аспірантів, учителів, усіх, хто цікавиться історією.

УДК 94(470+571X075.8)
ББК 63.3(2Рос)я73

© В. Коробка
© МДУ, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
ТЕМА 1. ВОЛОДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО ТА НОВГОРОДСЬКА ЗЕМЛЯ В СЕРЕДИНІ XII – 30-х рр. XIII ст.	10
1.1. Політико-адміністративний устрій	10
1.2. Соціально-економічний розвиток	13
1.3. Володимиро-Суздальське князівство	15
1.4. Новгородська республіка	17
Головні дати та події	19
Основні поняття та терміни	19
Персоналії	22
Питання, тест для самоконтролю	22
Завдання для самостійної роботи	26
Теми рефератів і повідомлень	29
Рекомендована література	29
ТЕМА 2. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА. ОЛЕКСАНДР НЕВСЬКИЙ.....	31
2.1. Монголи, їх суспільний лад і військова організація ...	31
2.2. Походи монголів у першій третині XIII ст.	32
2.3. Походи Батия на Русь та Володимиро-Суздальську землю у 20-х – 40-х рр. XIII ст.	33
2.4. Вплив навали та іга на розвиток Володимиро-Суздальської землі	35
2.5. Олександр Невський	38
Головні дати та події	40
Основні поняття та терміни	41
Персоналії	43
Питання, тест для самоконтролю	45
Завдання для самостійної роботи	49
Теми рефератів і повідомлень	55
Рекомендована література	55
ТЕМА 3. СТАНОВЛЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У XIV – НА ПОЧАТКУ XVI ст.....	57
3.1. Соціально-економічний розвиток земель, які склали ядро Московської держави	57
3.2. Політичний розвиток Володимиро-Суздальського князівства в першій чверті XIV ст. Початок московської династії	62

3.3. Боротьба Московського князівства з Золотою Ордою в другій половині XIV ст.	66
3.4. Московське князівство в першій половині XV ст.	68
3.5. Завершення приєднання Московським князівством земель, які виокремилися з Володимиро-Суздальського князівства. Падіння ординського іґа	70
3.6. Великокнязівська влада і формування бюрократичного апарату	72
3.7. Місто в Московії в XV – початку XVI ст.	77
3.8. Держава та церква	78
Головні дати та події	80
Основні поняття та терміни	81
Персоналії	83
Питання, тест для самоконтролю	86
Завдання для самостійної роботи	90
Теми рефератів і повідомлень	98
Рекомендована література	99

ТЕМА 4. МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЧАСІВ ІВАНА ГРОЗНОГО

4.1. Династична криза 20 – 30 рр. XVI ст.	101
4.2. Вінчання Івана IV на царство	102
4.3. Політика Обраної ради	103
4.4. Опричнина та її наслідки	108
4.5. Експансія Московського царства на Схід і Захід	111
Головні дати та події	113
Основні поняття та терміни	114
Персоналії	115
Питання, тест для самоконтролю	116
Завдання для самостійної роботи	120
Теми рефератів і повідомлень	125
Рекомендована література	125

ТЕМА 5. МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА В ЕПОХУ СМУТИ.....

5.1. Передумови Смути. Правління Бориса Годунова ...	127
5.2. Перший період Смути. Лжедмитрій I	130
5.3. Другий період Смути. Повстання під керівництвом І. Болотнікова	132
5.4. Третій період Смути. Інтервенція	133
5.5. Завершення Смути	135
Головні дати та події	138
Основні поняття та терміни	139
Персоналії	140

Питання, тест для самоконтролю	143
Завдання для самостійної роботи	147
Теми рефератів і повідомлень	155
Рекомендована література	155
ТЕМА 6. МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО ЗА ПЕРШИХ РОМАНОВИХ	158
6.1. Зміни у соціальному і економічному житті	158
6.2. Зовнішня політика Московського царства під час правління Михайла Федоровича Романова	161
6.3. Соборне Уложення 1649 р. і політичний лад	164
6.4. Держава і церква у XVII ст. Розкол	164
6.5. Зовнішня політика уряду Олексія Михайловича	166
6.6. Соціальні рухи	175
Головні дати та події	177
Основні поняття та терміни	178
Персоналії	180
Питання, тест для самоконтролю	181
Завдання для самостійної роботи	184
Теми рефератів і повідомлень	192
Рекомендована література.....	192
ТЕМА 7. МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА У ПЕРІОД ПЕТРОВСЬКИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ	194
7.1. Московська держава напередодні реформ	194
7.2. Північна війна 1700 – 1721 рр.	196
7.3. Реформи першої чверті XVIII ст.	200
7.4. Загальні результати діяльності Петра I і його справи в оцінці російських істориків. Справа Олексія Петровича	204
Головні дати та події	206
Основні поняття та терміни	207
Персоналії	210
Питання, тест для самоконтролю	211
Завдання для самостійної роботи	215
Теми рефератів і повідомлень	219
Рекомендована література	220
ТЕМА 8. ДОБА ПАЛАЦОВИХ ПЕРЕВОРОТІВ (1725 – 1762 рр.)	223
8.1. Боротьба за владу при імператорському дворі в 1725 – 1730 рр. Спроба обмеження самодержавства	223
8.2. Царювання імператриці Анни Іоаннівни та її наступника	225
8.3. Правління Єлизавети Петрівни та її спадкоємця	229

Головні дати та події	234
Основні поняття та терміни	236
Персоналії	237
Питання, тест для самоконтролю	241
Завдання для самостійної роботи	245
Теми рефератів і повідомлень	253
Рекомендована література.....	253

**ТЕМА 9. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА КАТЕРИНИ ІІ.
«ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ»**

9.1. Загальна характеристика внутрішньополітичного курсу	255
9.2. Спроби втілення політики «освіченого абсолютизму» ...	256
9.3. Зовнішня політика	260
9.4. Козацько-селянська війна 1773 – 1775 рр.	263
9.5. Перебудова місцевого управління, станова політика	265
9.6. Громадсько-політична думка	268
9.7. Правління Павла І	270
Головні дати та події	273
Основні поняття та терміни	274
Персоналії	275
Питання, тест для самоконтролю	278
Завдання для самостійної роботи	281
Теми рефератів і повідомлень	288
Рекомендована література	288

СПИСОК ПИТАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	291
--------------------------------------	-----

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	293
------------------------	-----

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	296
---------------------------	-----

ВСТУП

В умовах сьогодення, коли Україна веде боротьбу за збереження своєї державної самостійності й поступово інтегрується в цивілізоване світове співтовариство, надзвичайно збільшується ступінь впливу історичної науки та освіти на суспільну свідомість і суспільну психологію. На поточний момент, в умовах російської збройної агресії проти України, загострюється уявлення про цінність історії та її галузей, які збагачують суспільство історичним досвідом, актуалізують історичну пам'ять.

Російська держава упродовж багатьох століть відіграла помітну роль в історії України. Так, в XVII ст. Московське царство поклало початок сумній, заснованій на насильстві, переорієнтації українського світу від європейської цивілізації, натомість залучення її в орбіту «московської версії Сходу». У наш час Російська Федерація оголосила себе продовжувачем Російської імперії та СРСР, а також, останнім часом, інтенсифікує зовнішню політику, властиву імперській та радянській епохам. Для студентів-істориків вивчення історії Росії конче необхідне тому, що без знання витоків московського експансіонізму неможливо досягнути новітній курс зазіхань на поглинення України, експансіоністських проектів на кшталт «русского мира» – теорії та практики підпорядкування Російською Федерацією сусідніх держав, що виникли на руїнах СРСР.

Одна з головних ідей посібника – зростання та вдосконалення державної влади в Росії – з'ясування історичного коріння сучасного авторитарного режиму, заснованого на міфологізованих принципах апології національної зверхності, які беруть початок з епохи пізнього Середньовіччя.

Курс «Історія Росії та СРСР» посідає важливе місце в системі вищої історичної освіти.

Завдання, які стоять перед студентством при вивченні дисципліни:

- виробити у студентів вміння аналізувати й узагальнювати історичний матеріал, оцінювати найважливіші події та явища російської історії в контексті світової історії;
- навчитися зіставляти історичні події, процеси з епохами, орієнтуватися у науковій періодизації історії;
- виробити вміння знаходити і критично аналізувати потрібну інформацію з минулої історії Росії;
- сформувати навички застосування набутих знань для прогнозування суспільних процесів;
- використовувати знання з історії Росії в процесі викладання історичних дисциплін;
- уміти працювати з комплексом давніх джерел; вести самостійні дослідження в межах дисципліни.

Предметом вивчення є виникнення та розвиток у Східній Європі Російської держави (з XII ст. до кінця XVIII ст.).

Навчальний посібник зосереджує увагу студентів на провідних тенденціях історії Росії визначеного періоду, на найважливіших подіях, явищах, процесах, що мали непересічні та довготривалі наслідки. Вихідною точкою посібника обрано час розпаду Київської держави й відособлення Ростово-Суздальської землі, завершальною – друга половина XVIII ст., зародок розкладу феодально-кріпосницької системи.

Навчальний посібник покликаний дати студентам сучасні наукові знання про історію Росії XII – XVIII ст., які необхідні як в період навчання в університеті, так і після його закінчення. Студент має можливість збагатити свою інтелектуальну скарбницю знаннями про різні аспекти історичного розвитку Росії – політичні, економічні, соціальні, міжнародні, національні у їх взаємозв'язку, зрозуміти його закономірності.

Навчальний матеріал посібника поділено на дев'ять тем за хронологічним принципом. Структура навчального посібника відповідає навчальній програмі курсу «Історія Росії та СРСР». Звертаємо увагу на те, що після назви кожної теми представлено план, за яким вона викладається. В основній частині кожної теми зосереджено необхідний обсяг фактичного матеріалу. Імена найвідоміших історичних діячів, найважливіші терміни й поняття виділені жирним шрифтом. Наприкінці кожної теми вміщені завдання, з-поміж інших, й аналіз історичних джерел, які допоможуть з'ясувати, наскільки засвоєно опрацьований матеріал, а також тематика рефератів. Зазначені завдання потребують аналізу та систематизації фактів та явищ, пояснення причин та взаємозв'язків історичних процесів та явищ.

Перелік та опис компетенцій.

У результаті опанування матеріалів навчального посібника студент повинен **знати**:

- факти, явища, процеси, хронологію та базові поняття російської історії відповідного періоду;
- розуміти причинно-наслідкові зв'язки подій;
- основні періоди російської історії, їх особливості, визначальні події та явища в кожному із них;
- історію соціально-економічних та суспільно-політичних процесів у Росії, роль і місце в російській історії видатних історичних осіб;
- передісторію і становлення Московської держави;
- розвиток Московської держави у XVI – XVII ст.;
- виникнення і поступ Російської імперії у XVIII ст.

У результаті вивчення курсу студент повинен **вміти**:

- аналізувати процеси становлення, розвитку Російської держави;
- розуміти її сутність, визначати її місце і значення в історії людства;
- використовувати знання з історії Росії в процесі викладання історичних дисциплін;
- з'ясувати рушійні сили й закономірності історичного процесу, роль насильства і ненасильства в історії, місце людини в історичному процесі;
- аналізувати та використовувати базову історичну інформацію;
- застосовувати знання, отримані при вивченні дисципліни, для написання курсових робіт;
- використовувати науково-довідковий апарат як ключ для проведення самостійної науково-пошукової роботи;
- обирати та застосовувати адекватні інформаційні технології для розв'язання навчальних та науково-дослідних завдань;
- користуватися історичними картами та схемами;
- презентувати історичні знання на основі документальних джерел.

ТЕМА 1. ВОЛОДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО ТА НОВГОРОДСЬКА ЗЕМЛЯ В СЕРЕДИНІ XII – 30-х рр. XIII ст.

- 1.1. Політико-адміністративний устрій.
- 1.2. Соціально-економічний розвиток.
- 1.3. Володимиро-Суздальське князівство.
- 1.4. Новгородська республіка.

Мета: охарактеризувати політико-адміністративний статус Володимиро-Суздальського князівства і Новгородської республіки, з'ясувати особливості соціально-економічного розвитку цих земель та роль церковної організації, вивчити властивості правлень володимиро-суздальських князів та розвитку Великого Новгороду.

1.1. Політико-адміністративний устрій

При розгляді **першого питання** студенту необхідно ознайомитися з історіографією проблеми. Більшість російських та українських істориків XIX – початку XX ст. дотримувалися думки, що основою політико-адміністративного устрою Великих князів київських була князівська влада, яка з'єднувала воедино різні частини держави. Причому сама ця влада була зорганізована за *родовим принципом* (влада належала роду Рюриковичів). Так вважали, зокрема, М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський, Д. Іловайський, М. Грушевський. На думку В. Ключевського та Г. Шмельова, влада великого князя була не політична, а генеалогічна. Зв'язки, які з'єднували її частини в одне ціле, були не політичні, а племінні, економічні, соціальні та церковно-моральні.

Але не всі дорядянські історики надавали такого великого значення князівській владі в управлінні державою. Будучи прихильником народного начала, **М.І.Костомаров** вважав, що народне життя йшло своїм шляхом незалежно від того, чи був з'єднаний або роз'єднаний край адміністративно: міцність і вплив адміністративних відносин міг бути дієвим тільки тоді, коли він зливався з народними початками. Хоча повною мірою «народные побуждения» почали проявляти себе лише з XII ст.

В. Сергеевич взагалі відмовився від поняття «єдина держава» для Київської Русі, вважаючи, що там було багато одночасно існуючих невеликих держав, суверенні права яких обмежувались договорами. В них існувала змішана форма правління, в якій були присутні два елементи: монархічний в особі князя і демократичний в особі віча.

І. Беляєв виділив три типи форм правління на територіях підвладних Києву: 1. Новгород, де верховна влада належала вічу; 2. Київ, де князь мав більше повноважень, ніж в Новгороді; 3. Слов'янські землі, які довго не

визнавали владу київського князя і де існували старі порядки з вічем та племінними князями.

За М. Владимирським-Будановим, основу Київської держави становили не князівські (як у С. Соловйова) і не племінні (як у М. Костомарова) відносини, а відносини територіальні. Кожна земля складалася зі старшого міста та підпорядкованих йому пригородів і волостей.

Якщо говорити про радянських дослідників, то більшість з них (за деякими винятками) вважали Київську державу *ранньофеодальною монархією*, на чолі якої стояв князь (князі), що ділив владу з *феодалами-землевласниками* та здійснював її в їх же інтересах. Політико-територіальна організація Київської держави відповідала ієрархічній структурі панівного класу. Ця держава являла собою сукупність феодальних сеньйорій (земель-князівств), де відносини між центральною та місцевими владами базувалися на сюзеренітеті-васалітеті.

Сюзерен – великий феодальний правитель, влада якого базується на васальному підпорядкуванні йому дрібніших феодалів (васалів), які одержують від сюзерена право на частину землі у його володіннях (феод) та утримання з неї доходу. Також відомий як сеньйор, пан.

В силу цього і зв'язок між центром та місцями був неміцним. До головних представників цих думок належали С. Юшков, Б. Греков, А. Насонов, Л. Черепнін, Б. Рібаков, В. Пашуто, О. Рапов, В. Ричка, М. Котляр, та ін. Теза про Русь як ранньофеодальну монархію була закріплена і в багатотомних виданнях: «Истории СССР...» (1966 р.) та «Історії Української РСР» (1977 р.).

Серед радянських істориків, погляди яких на державний лад Київської держави були іншими, слід виділити М. Покровського та **І. Фроянова**. М. Покровський відстоював тезу про «федеративний» і «республіканський» характер давньоруського державного устрою. «Велике княжіння» князя Олега було тимчасовим з'єднанням в руках однієї особи влади над багатьма самостійними політичними одиницями; пізніше подібне об'єднання відбулося за Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Нічого іншого, як гадав історик, за таких економічних обставин і не могло бути. Міста Київської Русі не були ринками в сучасному значенні цього слова і не могли економічно централізувати навколишню окраїну навколо себе.

Альтернативу традиційним поглядам радянських істориків на політичний лад Київської Русі запропонував І. Фроянов. На основі записів «Повісті минулих літ» дослідник прийшов до висновку, що міста, номінально підвладні великому князю, являли собою самостійні суспільні союзи, де князівська влада була не всезагальною, а лише однією з пружин соціально-політичного механізму. Головні міста XI ст. (і раніше) виступали в першу чергу як державні осередки, які стояли на чолі земель – **міських**

волостей-держав. Верховним органом влади в цих державах було **віче**, однією з головних функцій якого була організація заміщення княжих столів.

Князь, на думку Фроянова, був важливою ланкою волосної адміністрації. У своїх ратних справах він спирався на **дружину**, верхній шар якої складали **бояри**. Бояри, служилі люди при князі, займали одночасно важливі посади в адміністрації міської громади, отримували в кормління волості.

За часів Київської держави словом «**кормління**» називали утримування князем своїх бояр та дружинників шляхом віддавання їм прибутків з тієї чи іншої волості або міста. Уперше термін «кормління» трапляється в Новгородському першому літописі молодшого ізводу під 922 р. Тоді великий князь київський Ігор обклав даниною племінний союз уличів і віддав ту данину своєму ближньому бояринові Свенельду. Про корми вирникам (збирачам вир (вира – судовий штраф) та інших поборів на користь князя) йдеться в «Руській правді». Київський літопис під 1153 р. згадує, що галицький князь Володимирко Володаревич своїх бояр «кормил и любил». А галицький літописець сповіщає, що у 1235 р. Данило Галицький вокняжився в Галицькій землі і роздав міста боярам та воєводам і «було корма у них багато».

Однак кістяк військової потужності кожної міської волості становила не дружина, а «**вої**» – волосне *ополчення*, в яке входили вільні громадяни головного міста, пригороди та сільської місцевості. Вільне населення було поголовно озброєне і в сукупності становило «тисячу», у свою чергу складалася з сотень – дрібніших територіально адміністративних утворень і разом з тим військових одиниць.

Головний город не мислився без «області», «волості» тобто без пригородів і сіл. Місто і волость знаходилися в єдності один з одним, складаючи одне територіальне ціле.

Звідси зрозумілі назви «Київська волость», «Чернігівська волость», «Смоленська волость» і т.п. Ці **волості** – міста-держави – мали свої державні кордони: «суміжжя», «межи», «рубєжі», часто згадувані літописом. Місто було тісно пов'язаний з волостью в економічному, військово-політичному, культурному та релігійному відношеннях. Волості як окремі державні утворення в силу властивої їм суверенності «правили» посольства один до одного. Крім того, головні міста держави направляли послів і в зарубіжні країни.

Студентові потрібно засвоїти, що взаємини міст і пригородів в рамках системи міста-держави не залишалися незмінними. Між старшими містами і передмістями нерідко виникали конфлікти. Більше того, помітно прагнення пригородів до відокремлення. Часто це призводило до *розкладання* колишніх волостей держав на нові більш дрібні. До такого відокремлення, переслідує мету формування самостійних міст-держав, штовхала сама соціально політична організація суспільства з притаманною

їй безпосередньою демократією, що виражалася в безпосередній участі народу в діяльності народних вічових зборів – верховного органу влади міста держави.

1.2. Соціально-економічний розвиток

Вивчаючи друге питання студент має засвоїти, що соціально політична організація міст-держав базувалася на відповідних соціально-економічних відносинах. Радянські історики та археологи остаточно підтвердили ті висновки, які деякі дослідники зробили вже на початку ХХ століття – про **землеробський характер** господарства Київської Русі. Вірніше сказати, її економіка ґрунтувалася на комплексному розвитку землеробства, скотарства і різноманітних промислів, основними з яких були полювання, рибальство і бортництво. Це тлумачення дослідників не піддається сумнівам.

Студент має взяти до уваги, що набагато більш суперечливим є питання про характер землеволодіння в давньоруський період. Ще в 1930-ті роки була висунута теза про панування великого феодалного землеволодіння, починаючи мало не з ІХ ст. Згідно поглядам школи Б.Д. Грекова, *феодалізм*, постійно розвиваючись в Київській Русі в ХІ – ХІІ ст., призводить до *феодалної роздробленості*.

Феодалізм – панівна за середньовіччя в Західній і частково в Центральній та Східній Європі суспільно-економічна система. За феодалного ладу вся земля і влада належить великим землевласникам. Безпосередньо сільськогосподарськими роботами займалися селяни, яким феодали надавали ділянки землі й змушували відпрацьовувати за це. Виникла панщина та оброк, поширювались кріпосницькі відносини.

Політична система більшості європейських країн у середні віки будувалася за принципом васалітету – надання військовій знаті землі в обмін на службу. Центром феодалної ієрархії був король, який у середні віки був передусім полководцем. З ІХ по ХІV ст. найважливішою складовою війська були кінні лицарі. Спорядження лицаря, проте, вимагало чималих коштів. Король віддавав землю, відому під назвою феодал або лен найвищому прошарку знаті. Ця найвища знать була васалами короля. Найвища знать і собі роздавала землю лицарям, які здавали її в оренду селянам. Король був сюзереном щодо своїх васалів, королівські васали були сюзеренами щодо своїх лицарів.

Васали присягали на вірність своїм сюзеренам, проте діяло правило безпосереднього підпорядкування «васал мого васала – не мій васал».

Проте вже в 1950-х роках науковці дійшли висновку, що, спираючись на історичні джерела, довести ранній розвиток великого феодального землеволодіння на Русі *неможливо*.

Л. Черепнін найбільш повно обґрунтував гіпотезу про верховенство феодальної власності у державі Великих київських князів. На його думку, вже перші відомі нам руські князі були *верховними власниками* всієї підвладній їм території згідно феодальному правові, а данини, які вони збирали з підвладного населення, були не контрибуцією, платою за мир, а *феодальної ренти*. Ніякими теоретичними і конкретно історичними відомостями довести такий шлях розвитку неможливо. Вже в першій половині 1970-х років була висунута ніким ще не спростована гіпотеза про переважання в Київській державі *общинної власності на землю* (**І. Фроянов**).

Студентові слід у той же час засвоїти, що це, звичайно, не означає, відсутність *великого землеволодіння* у Русі загалом. Вотчина існувала, і в ній працювали різні категорії залежного населення (це челядь і холопи, спільною рисою яких було їх рабське становище).

Інші категорії населення перебували на стадії перехідної: вони рухалися або від свободи до рабства або від рабської залежності до звільнення. Такими були закупи, ізгої, рядовичі. Смерди, що викликали багато суперечок в історіографії, ділилися на «внутрішніх» і «зовнішніх». Перші – це посаджені на землю полонені, подібні рабам фіску (тобто держави) Західної Європи епохи середньовіччя. «Зовнішні» смерди – підкорені племена, які платили данину. Таким чином населення, яке працювало у вотчині, не було ще феодально-залежним. Але головне – ці вотчини були *острівцями* в морі вільного **общинного землеволодіння**. Київська держава IX – XII ст., на думку І. Фроянова, переживала період переходу від родоплемінних відносин до раннекласових, період, який можна визначити як *«дофеодальний»*, схожий з тим, який виділив на матеріалах Західної Європи радянський медієвіст А. Неусихін. Знать знать благоденствувала за рахунок всякого роду **позаземельних доходів** – данин, полюддя, кормлїнь. У соціальних відносинах було багато архаїчних рис, пережиткових явищ: зберігалася кровна помста, поряд з багатьма пережитковими рисами в сімейно- шлюбних відносинах панувала велика сім'я.

1.3. Володимиро-Суздальське князівство

Опановуючи *третє питання* студент має особливу увагу приділити історико-географічним термінам. Для позначення групи князівств в межиріччі Волги і Оки у IX – XV ст., що склали ядро сучасної Російської держави, у строгому сенсі мається на увазі територія **Великого князівства Володимирського**. Також у літературі використовуються синонімічні

терміни. Для періоду IX – XI ст. – **Ростовська земля**, у XI – сер. XII ст. – **Ростово-Суздальське князівство**, з середини XII – до середини XIII ст. – **Володимиро-Суздальське князівство**, з сер. XIII – **Велике князівство Володимирське**. У джерелах зустрічаються назви: Суздальська земля, Заліська земля, **Залісся** (тобто те, що знаходилося «за лісом» у відношенні до київських земель); в новгородському літописанні – **Низовська земля**.

Найпильнішої уваги заслуговує низка фактів про етнічний та політичний розвиток зазначеної волості. Археологічні дані свідчать, що наприкінці I тисячоліття н. е. тут проживали **фіно-угорські племена *меря* і *весь***. У «Повісті минулих літ» під 859 р. міститься повідомлення, що меря платила данину варягам. Як вважають археологи, слов'янізація місцевих фінів тут тривала у XI – XIII ст., а подекуди затягнулася до XIV століття. Першим з міст, що виникли у Заліссі, був **Ростов**, який згадується в літописі вже в 862 р. У 911 р. Ростов названий в числі п'яти найбільших міст, підвладних київському князю Олегу. Сюди спочатку новгородські, а після 882 р. київські князі посилали намісників. З 913 по 988 р. у літописах нічого не говориться про Ростовську землю.

У 991 р. була заснована одна з найстаріших Ростовська єпархія. Першим ростовським князем на рубежі X-XI ст. був син Володимира Великого – **Ярослав Мудрий**. За заповітом Ярослава Мудрого Ростов поряд з іншими містами Залісся став володінням його сина, переяславського князя **Всеволода Ярославича**, куди той послав намісників. Відокремлення князівства сталося під час правління **Юрія Долгорукого** (1113 – 1157 рр.). У 1125 р. він переніс столицю своїх володінь до *Суздаля*. У **1147 р. вперше згадується Москва**, яку він укріпив у 1156 р., тому Юрія Долгорукого вважають засновником Москви. Він оформив у Ростовській землі уділи, які роздав своїм синам, ставши засновником московської династичної лінії Рюриковичів («молодші Мономаховичі») та організатором Ростово-Суздальського князівства, ядра пізнішої Росії.

Ростово-суздальські землі стають для Юрія Володимировича оплотом боротьби за київський стіл. Юрію, нарешті, вдалося там всістися, але правління його в Києві було недовгим – незабаром він захворів (по всій видимості, був отруєний) і помер.

На сторінках літопису все частіше починає фігурувати місто **Володимир**. Тут відбувається окняжіння, що свідчить про досить високий ступень організації володимирській громади. Так *Володимир* із пригорода, підлеглого «старійшим» містам, перетворився на великий самостійний центр, навколо якого формувалася своя волость. Але до відкритої боротьби справа поки не дійшла. Після смерті Юрія Долгорукого ростовці й суздальці обрали на князювання його сина – **Андрія**. Якщо Юрій був направлений з Києва, то тепер мешканці Ростово-Суздальської землі самі обирають собі князя. Цей факт свідчив про зростання сили і впливу міських громад. Та й сам **Андрій Юрійович Боголюбський** веде себе вже інакше. Він вже не

прагне до Києва, а зосереджується на місцевих інтересах, поширюючи данини і зміцнюючи свої кордони.

Після смерті Андрія питання щодо князювання став яблуком розбрату між Ростовом і Суздалем, з одного боку, і Володимиром – з іншого. Зав'язалася боротьба, у процесі якої міські громади навіть запрошували на князювання різних князів. Володимирці посадили на столі у своєму місті **Всеволода**, а їх противники – іншого князя.

Всеволод Юрійович Велике Гніздо (1154 – 1212 рр.) – молодший син Юрія Долгорукого від 2-го шлюбу. Князь володимиро-суздальський з 1176 р. Коли у 1155 р. Юрій Долгорукий утвердився в Києві, Всеволод Юрійович разом із братом Михалком одержав Ростов і Суздаль. У 1161 р. Андрій Боголюбський вигнав 4-х своїх братів (від 2-го шлюбу Юрія) з їхніх земель до Візантії – серед них був і Всеволод. Разом з матір'ю жив, можливо, у Палестині. У 1168 р. повернувся до своїх земель.

У 1173 р. старший брат Андрій Боголюбський посадив Всеволода Юрійовича на київський стіл, однак через місяць його скинули смоленські Ростиславичі; трохи пізніше він разом з Андрієм ходив на них, але невдало. По смерті Андрія Боголюбського брав активну участь у боротьбі з братами за володимиро-суздальське княжіння. У 1175 р. Всеволод Юрійович вокняжився у Переяславлі-Залеському, а по смерті брата Михалка – у Володимирі. За князювання Всеволода Юрійовича розпочалось економічне і політичне піднесення Володимиро-Суздальського князівства. Він проводив зважену й активну зовнішню політику, успішно воював з Волзькою Булгарією, розширивши свої володіння на півночі та сході. Поступово перетворився на одного з найсильніших князів.

Свій політичний вплив він здійснював дипломатичними заходами і династичними шлюбами. Всеволод Юрійович розбудував стольний град Володимир, фортифікував його. Прізвисько «Велике Гніздо» одержав тому, що мав велику родину (8 синів і 4 доньки).

Ростовці у боротьбі зазнали поразки і змушені були коритися володимирській общині та її князю. На початку XIII ст. у всіх найважливіших центрах – Ростові, Володимирі, Переяславлі Залеському утвердилися свої князі. Це означало, що прагнення міських волостей до самостійності досягло тут вже значних розмірів, оскільки князі запрошувалися міськими громадами. Не можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що у Володимиро-Суздальських землях вже у XIII ст. намітилися об'єднавчі тенденції, проявом яких була політика володимирських князів Андрія Боголюбського і Всеволода Велике Гніздо. Для подібних висновків немає достатніх підстав. Вони являють собою своєрідну ретроспекцію порядків вже московського періоду історії Росії. У першій чверті XIII ст. Володимиро-Суздальська земля розпалася на кілька міст-держав, волостей.

Становлення волостей тут відбувалося в запеклій боротьбі не тільки з Києвом, значення якого з часом падає, але і з сусідами, що підсилювалися, особливо Новгородом.

1.4. Новгородська республіка

У рамках зазначеної теми ретельного і виваженого аналізу потребує **четверте питання**. Одне з найдавніших і найбільших міст Русі **Новгород**, що виник на Волховських берегах, протягом XI ст. став центром об'єднання великої території, сформував навколо себе волость і висунувся в ряд наймогутніших міст-держав Стародавньої Русі. До кінця XI в. встановилася самодіяльність віча, князь з намісника київських правителів поступово перетворився на представника республіканської волосної адміністрації, звідки випливала розбіжність посадництва і намісництва. Особливо важливими для формування новгородського міста-держави були події 1132 – 1136 рр. – вигнання князя Всеволода. Хоча немає жодних підстав вважати ці події революцією, яка призвела до падіння князівства і виникнення боярської республіки (як вважав Б. Греков).

Рух новгородців і мешканців передмість у 30-ті рр. XII ст. ліквідував останні залишки влади Києва над Новгородом. Але статус князя, як одного з представників вищої влади, набував ще більшу стійкість. Іншими словами, до 1136 р. князь протистояв республіканським органам влади лише в тій мірі, в якій зберігав залежність від Києва, і настільки, наскільки був ставлеником київського князя. У всьому іншому він являвся складовою ланкою республіканського адміністративного апарату. Втративши повністю якості київського намісника, новгородський князь став повністю республіканським органом влади.

У результаті вікового розвитку в Новгородській землі складалася система (**віче, князь, посадник, тисяцький**), характерна для давньоруських волостей. У боротьбі з Києвом створювався й інший найважливіший соціально-політичний інститут міста-держави – **народне ополчення**. До 30-х рр. XII ст. склалася Новгородська волость, тобто головне місто з залежними від нього передмістями. Найстаршими новгородськими передмістями були **Псков і Ладога**.

Розвиток Новгородської волості у другій половині XII – початку XIII ст. характеризувався подальшою демократизацією всієї соціально-політичної системи. Вигнання і покликання князів стає тепер звичайним модусом ставлення до княжої влади. Відомо, що у Новгороді XII – XIII ст. князі мінялися 68 разів, частіше, ніж пори року. Особливістю Новгорода порівняно, скажімо, з Черніговом або Смоленськом було лише те, що тут не було своєї улюбленої князівської гілки Рюриковичів. Говорячи про зміну князів, потрібно мати на увазі, що князь був необхідним елементом соціально-політичної структури. Суверенність міської громади

поширювалася і на владу посадника. Посадники змінювалися не настільки часто, ніж князі. З часом право громади на обрання і вигнання поширюється і на церковну владу. Городяни починають розпоряджатися посадою ігуменів найбільших монастирів, наприклад, Хутинського, а також архієпископством. Причому соціально-політична активність громади втілювалася у вічові форми. Про те, що новгородське суспільство йшло шляхом подальшого зміцнення демократії, свідчила й боротьба між різними «кінцями» (районами) міста.

Зростання значення і впливу Новгородської волості у другій половині XII – початку XIII ст. відбувалося на яскравому зовнішньополітичному тлі. Новгородська волость разом з іншими містами-державами починає розпоряджатися долею київського князювання, постійно йшла боротьба з Полоцьком, Черніговом. Але головним противником стало Володимиро-Суздальська земля. Пік боротьби з нею – **Липицька битва 1216 р.** Перемігши у ній, новгородці навіть посадили на князювання у Володимирі свого ставленника. Але у Новгороді, як і в інших містах-державах, йшли процеси, які підточували волость зсередини. Передмістя Новгорода починають стягувати певну територію, утворюються волості, які прагнуть до самостійності. Ззовні це проявилось у появі місцевих князівств. Псков, Новий Торг стають центрами нових волостей.

Зазначимо, що точка зору щодо поділу влади і населення у Новгороді (в сотнях, нібито жило вільне, підвладне князю населення, а в кінцях – бояри і залежні від них люди, а органом їхньої влади був посадник) – не підтверджується історичними джерелами. Князь, посадник, тисяцький і соцькі були органами всієї міської громади.

Так розвивалася у домонгольський період Новгородська волость.

ГОЛОВНІ ДАТИ ТА ПОДІЇ

862 р. Літописна згадка про Ростов – перше з міст, яке виникло у Заліссі.

1132 р. Відмова ростовського і чернігівського князів від підпорядкування Києву (початок процесу розпаду Київської держави).

1136 р. Повстання у Новгороді та його відокремлення від Києва (фактичний розпад Київської держави на удільні князівства).

1147 р. Перша літописна згадка про Москву.

1216 р. Липицька битва, коли новгородці перемогли військо Володимиро-Суздальського князівства, посадивши у Володимирі свого ставленника.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Берестяні грамоти (давньокиївськ. бересто, укр. берест, березто, рос. Береста – «кора, луб берези») – пам'ятки давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.), написані на доступному дешевому матеріалі – бересті. Текст продряпувався, видавлювався писалом – загостреним металевим або кістяним стрижнем, на протилежному кінці якого (нерідко оздобленому) було вушко для підвішування його до пояса. Чимало писал вушка не мали. Іноді протилежний плаский кінець обробляли у вигляді якогось силуета. Завдяки такому способу нанесення текст зберігався і в ґрунті. Ймовірно, берестяна писемність існувала повсюди на теренах Київської держави, але не скрізь місцевий ґрунт сприяв консервації берести. Про поширеність берестяних грамот свідчать численні знахідки писал у різних містах, у тому числі в Києві. Усього станом на 2017 р. знайдено близько 1200 берестяних грамот. На сьогоднішній день переважна більшість документів (близько 1100) походить з Новгороду, перші з яких було знайдено влітку 1951 р. під час археологічних розкопок. Згодом берестяні грамоти виявлено у Старій Русі, Торжку, Смоленську, Пскові, Твері, Москві. Декілька берестяних грамот знайдено в Україні (Звенигород) та Білорусі (Вітебськ, Мстиславль).

Віче – народні збори у стародавніх слов'ян у Київській державі, на яких вирішувалися важливі громадські та державні справи. Виникли з племінних зборів у слов'ян. Вперше згадується в літописах у Новгороді – 1016 р., Києві – 1068 р., Володимир-Волинському – 1097 р., Звенигороді – 1147 р., Переяславі – 1175 р. В другій половині XI – XII ст. внаслідок послаблення князівської влади і розпаду Київської держави роль віча у суспільному житті набуває особливого значення. Віча скликалися не регулярно, за ініціативою населення або представників влади. Віче оголошувало війну і укладало мир, обирало і усувало князя та головних осіб (посадників, тисяцьких, соцьких), вело переговори з чужоземними купцями, чинило вічовий суд і приймало закони. Іноді городяни-учасники віча виганяли з міста або карали на смерть найбільш ненависних представників князівської адміністрації (наприклад, під час Київського повстання 1068 р.). Рішення приймали без голосування, шляхом схвалення тієї чи іншої пропозиції криком. Віча, як орган державної влади, занепадають з втратою українськими землями незалежності.

Князівство – державне утворення або територія на чолі з князем. У Київській Русі перші князівства виникли у IX – на поч. X ст. і часто називалися землями. Іменувалися князівства, звичайно, за назвою головного міста – Київське, Галицьке, Чернігівське, Переяславське та ін. Князівство, в свою чергу, поділялося на уділи представників князівської сім'ї (удільні князівства).

Огнищанин – головний управитель княжого двору в Київській державі у X – XII ст., боярин. Відповідав за ведення вотчинного господарства і збереження князівського майна. Віданню огнищанина підлягав весь адміністративний апарат вотчини (збірник князівських

прибутків), під'їзний, завідуючий князівськими стайнями і табунами. За «Руською Правдою», замах на життя огнищанина карався великим штрафом. У випадку його вбивства вбивця або верв, на чий території знайдено тіло, сплачував штраф у розмірі 80 гривен срібла (за смерда і холопа – 5 гривен, вільну людину – 40 гривен).

Посадник – 1) намісник князя у землях, що входили до складу Київської держави у X – XII ст. Посадник, управляючи певною областю, був зобов'язаний збирати й доставляти князю данину. Вперше згадується в «Повісті минулих літ» під 977 р.; 2) вища державна посада у Новгородській (XII – XV ст.) і Псковській (XIV – XVI ст.) республіках до їх приєднання до Московського князівства. Обирався вічем з середовища бояр і був головою державної адміністрації та суду. Посадник командував військом, контролював князя, очолював військовий суд тощо.

Тисяцький – 1) у Київській державі – воєначальник, який очолював міське військове ополчення («тисячу») у IX – X ст. У містах XI – XIII ст. тисяцький – вища виборна особа, начальник міського ополчення і міський суддя. Обирався з числа бояр на вічі; 2) у Новгородській республіці тисяцький – перший помічник виборного посадника у військових і судових питаннях, якого обирали на вічі із бояр. У XIV – XV ст. тисяцький – член князівської ради і начальник міського ополчення, якого призначав князь. Згодом посада тисяцького стала спадковою. З 1374 р. тисяцького стали замінювати воеводи та намісники, і до середини XV ст. посада тисяцького була ліквідована.

ПЕРСОНАЛІЇ

Андрій Боголюбський (бл. 1111 – 1174 рр.) – князь володимиро-суздальський (1157 – 1174 рр.), син Юрія Долгорукого, внук Володимира Мономаха. Був князем у Вишгороді під Києвом. В 1155 р. перебрався до Володимира на Клязьмі. Власне тоді забрав з собою знамениту ікону Божої Матері, яка згодом отримала назву Володимирської Богородиці і була перевезена до Москви. Після смерті батька (1157 р.) завершив процес об'єднання північно - східних земель у Володимиро - Суздальське князівство. В березні 1169 р. війська Андрія Боголюбського захопили і нещадно зруйнували Київ. Посадив на київський престол Гліба Переяславського. Втручався у внутрішні справи південно-руських князів, але в 1173 р. військо Андрія Боголюбського було ними розбите. Переніс столицю свого князівства до Володимира, недалеко якого збудував князівську резиденцію Боголюбово (звідси і його прізвище). Політика Андрія Боголюбського, спрямована на зміцнення князівської влади, призвела до гострого конфлікту з місцевою знаттю. В ніч з 28 на 29 червня 1174 р. був убитий боярами-змовниками у Боголюбово.

Всеволод Юрійович Велике Гніздо (1154 – 1212 рр.) – великий князь володимирський, син Юрія Долгорукого. Всеволод Велике Гніздо правив в Києві в лютому – березні 1173 р., а потім у Володимирі з 1176 р. Своє прізвище отримав завдяки тому, що, як і батько, мав велику кількість дітей. Основна ідея внутрішньої політики Всеволода – посилення співпраці між Володимиром і Києвом. Всеволод активно брав участь в міжусобних війнах, шляхом обману та хитрощів зіштовхуючи між собою інших князів, щоб їх влада ослабла. Домігся для себе права обирати єпископа, встановив одноосібну владу в своєму князівстві.

Юрій Довгорукий – син Володимира Мономаха та його другої дружини, дочки половецького хана. Великий князь київський, князь суздальський та переяславський, родоначальник володимиро-суздальської князівської династії. Відомий під прізвищем «Довгорукий» за те, що втручався у боротьбу за київський престол та міжусобиці на Русі, перебуваючи у далекому периферійному Володимиро-Суздальському князівстві. Відібрав у боярина Кучки землі, укріпивши ровом та стінами поселення, відоме як Москва.

ПИТАННЯ, ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте політико-адміністративний устрій Володимиро-Суздальського князівства.
2. З'ясуйте устрій православної церковної організації.

3. Розкрийте суперечливий характер соціально-економічного розвитку.
4. Визначте особливості розвитку Володимиро-Суздальського землі.
5. Установіть головні ознаки розвитку Новгородської республіки.

Тест

1. Військо князя називалося:
 - А. Ополчення
 - Б. Мужі
 - В. Бояри
 - Г. Дружина
2. Найосвіченішою верствою суспільства княжої доби були:
 - А. Міщани
 - Б. Бояри
 - В. Духовенство
 - Г. Князі
3. Волость – це:
 - А. Збір вільного населення заради обговорення важливих питань
 - Б. Місце для збору данини
 - В. Місто разом з пригородами та селами
 - Г. Ополчення вільного населення
4. Залісся – так в історіографії прийнято називати
 - А. Новгородські землі
 - Б. Галицьке та Волинське князівство
 - В. Київське, Переяславське, Чернігівське князівство
 - Г. Ростово-Суздальське (Володимиро-Суздальське) князівство
5. Хто з названих діячів був першим князем Ростова?
 - А. Володимир Великий
 - Б. Ярослав Мудрий
 - В. Володимир Мономах
 - Г. Юрій Довгорукий
6. Утримування князем бояр та воєвод шляхом віддавання їм прибутків з тієї чи іншої волості або міста – це:
 - А. Данина
 - Б. Урок
 - В. Кормління
 - Г. Оброк
7. За якого князя Ростово-Суздальська земля відокремилася від Києва?
 - А. Ярослава Мудрого
 - Б. Юрія Довгорукого
 - В. Володимира Мономаха
 - Г. Андрія Боголюбського
8. Словом «вотчина» позначали:

- А. Спадкове князівське чи боярське землеволодіння
 - Б. Воєводство
 - В. Земельну ділянку, отриману за несення військової служби
 - Г. Чітко зафіксований розмір данини
9. Господарство Володимиро-Суздальського князівства базувалася на:
- А. Кочовому скотарстві
 - Б. Переложному та підсічному землеробстві
 - В. Мануфактурному виробництві
 - Г. Комплексному розвитку землеробства, скотарства і промислів
10. Яке перше місто, що згідно літописанню, виникло у Заліссі?
- А. Рязань
 - Б. Москва
 - В. Ростов
 - Г. Суздаль
11. Хто з князів вважається засновником Москви?
- А. Всеволод Ярославич
 - Б. Юрій Володимирович Довгорукий
 - В. Всеволод Велике Гніздо
 - Г. Володимир Всеволодович Мономах
12. Засновником якої гілки династії Рюриковичів став Юрій Довгорукий?
- А. Романовичів
 - Б. Володимировичів
 - В. Старших Мономаховичів
 - Г. Молодших Мономаховичів
13. Володимиро-Суздальська земля (чи Залісся) знаходилася «за лісом» по відношенню до:
- А. Новгородської землі
 - Б. Русі
 - В. Турово-Пінського князівства
 - Г. Половецького степу
14. Завдяки чому князь Всеволод Велике Гніздо мав таке прізвисько?
- А. Величезній території свого князівства
 - Б. Своім загарбницьким діям
 - В. Кількості нащадків
 - Г. Великій кількості міст у його князівстві
15. Встановіть відповідність між іменами князів та відомостями щодо них:
А. Володимир Мономах	1. За часів його правління сталося відокремлення Ростово-Суздальського князівства
Б. Юрій Довгорукий	2. Був батьком засновника Москви
В. Андрій Боголюбський	3. Розбудував, фортифікував столий град Володимир, при ньому

розпочалось економічне і політичне піднесення Володимиро-Суздальського князівства

Г. Всеволод Велике Гніздо

4. Обраний на князівство мешканцями Ростова та Суздаля

16. У якому з міст встановилася республіканська форма правління?

А. Переяславі

Б. Новгороді

В. Суздалі

Г. Москві

17. Який орган влади був головним у Новгороді?

А. Віче

Б. Князь

В. Боярська рада

Г. Князівські з'їзди

18. Яке князівство було головним суперником Новгороду у XII – на початку XIII століття?

А. Київське

Б. Литовське

В. Галицько-Волинське

Г. Володимиро-Суздальське

19. Встановіть відповідність між владними органами Новгороду та їх характеристикою:

А. Князь

1. На ранньому етапі – київський намісник, з XII сторіччя – вища виборна державна посада

Б. Віче

2. Військовий ватажок, не мав права втручатися у справи міського самоврядування, володіти у Новгороді землею

В. Посадник

3. Вирішувалися питання війни та миру, обиралися посадові особи

Г. Тисяцький

4. Очолював міське ополчення, контролював податки, торгівельний суд; перший помічник посадника

20. У результаті якої битви новгородці перемогли Володимиро-Суздальське князівство й посадили там свого ставленика?

А. Під Ярославом

Б. Липицької битви

В. Під Дорогічином

Г. Облоги Суздаля

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Аналіз історичних джерел

1. Прочитайте сказання про вбивство Андрія*:

[Уривок наводиться за Іпатіївським та Лаврентіївським літописами. Сказання про вбивство Андрія Боголюбського в обох літописах сходять до одного джерела, імовірно розповіді Кузьмища Киянина.

Андрій Боголюбський обирався на віче, проте престиж його сильно похитнувся після низки великих військових невдач (1170 р. – біля стін Новгород, 1174 р. – похід до Київської землі). В останні роки правління Андрія Боголюбського посилювалося свавілля княжої адміністрації. Зіграла свою роль у долі Андрія і прихильність його до Ростова в боротьбі громад Ростова і Володимира. Після всіх цих подій відносини Андрія Боголюбського та Володимирської громади стали напруженими.

Розповідь про вбивство Андрія Боголюбського відома як в інтерпретації володимирського літописця (Лаврентіївський літопис), так і Іпатіївському літописі. Але якщо за версією, викладеній у Лаврентіївському літописі, події носять характер стихійного заколоту боголюбовцев, то в оповіданні Кузьмища Киянина (Іпатіївський літопис) володимирська громада збирається на віче послухати розповідь послів про вбивство Андрія, а багато володимирців беруть діяльну участь у пограбуваннях].

(6682) И был у князя Андрея любимый слуга Яким; и услышал он от кого-то, что князь велел казнить его брата, и устремился по дьявольскому наущению, и с криком побежал к своим приятелям, злым советникам, и начал говорить: «сегодня одного казнил, а завтра нас, а подумаем об этом». И задумали они совершить убийство ночью. И как наступила ночь, они устремились на него, взяв оружие... И когда они шли к его спальне, охватил их страх и трепет, и побежали они с сеной, сошли в медушу и пили вино и, напившись вином, пошли на сени.

Зачинщиками же убийства были Петр, зять Кучки¹, Амбал ключник ясин, Яким Кучкович, а всех убийц неверных было число двадцать, которые

* «Земля» и «власть» во Владимиро-Суздальском княжестве (убиение Андрея Боголюбского) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://constitutions.ru/?p=18319>

¹ Кучка Стефан Иванович (? – 1147 р.) - згідно з легендами, відображеними в літописах. боярин Юрія Долгорукого, на місці володінь якого Юрій побудував фортецю

собрались на окаянный сговор в тот день у Петра, зятя Кучкова. В ночь же на субботу, взяв оружие, как дикие звери, пришли они к спальне, где лежал князь Андрей. И сказал один из них, стоя у двери: «Господин, господин!» И князь спросил: «Кто это?» Он же ответил: «Прокопий». И князь сказал: «Нет, парень, не Прокопий». Они же, услышав слова князя, подскочили к дверям и стали ударять в двери и силой выломали их. Князь же вскочил, хотел взять меч, и не было тут меча, потому что в тот день вынул его Амбал ключник, это ведь был меч святого Бориса. И влезли двое окаянных и схватились с ним... И сказал князь им: «Горе вам, нечестивые, зачем уподобились Горясеру¹, зачем учинили такое зло, если кровь мою пролили на земле, то Бог отомстит вам за мой хлеб».

Они же нечестивые думали, что князь убит до смерти ... и с трепетом ушли. Князь оторопело выскочил за ними и начал кричать и говорить в сердечной печали, и пошел вниз под сени... И долго его искали, и увидели его, и подбежали окаянные, и Петр отрубил ему правую руку. Князь же воззрел на небо и сказал: «Господи, в руки твои предаю тебе дух мой».

И так умер. Убит же был князь Андрей в субботу ночью, и наступил рассвет утром в воскресенье. Окаянные же, уйдя оттуда, убили Прокопия, слугу князя, и оттуда пошли на сени, и вынули золото и камни драгоценные, и жемчуг, и узорные ткани и все любимое княжеское имущество сложили на коней его слуг и отослали до рассвета. А сами взяли княжеское оружие, начали собирать к себе товарищей, говоря: «Неужели ждать, когда на нас пойдет дружина владимирская». И собрали отряд и послали во Владимир со словами: «Что вы замышляете против нас? А хотим мы с вами договориться: не один наш замысел, но и среди вас есть единомышленники». И сказали владимирцы: «Кто вам единомышленник, тот пусть и будет с вами, а нам он не нужен». И разошлись и начали грабить – страшно смотреть².

И пришел на место убийства киевлянин Кузьмище, и нет князя там, где он был убит. И начал спрашивать Кузьмище: «Где убитый князь?» И ему сказали: «Лежит выброшен в огород, но не смей его брать, так тебе и все скажут. Хотим его бросить псам; если кто его возьмет, тот наш враг, а и того убьем». И начал плакать над ним Кузьмище [...]

И пришел Амбал ключник, родом ясин, он держал ключи от всего двора княжеского, и князь дал ему власть над всеми. И посмотрев на него, Кузьма сказал: «Амбал, враг, брось ковер или что-нибудь другое, чтобы постлать или чем-нибудь прикрыть господина нашего»... И Кузьма обернул князя в ковер, понес его в церковь и сказал: «Отоприте мне церковь». И сказали они: «Брось его в притворе». Уже они были пьяными... И так положил Кузьма

Москву; сам боярин був убитий, а діти його відправлені у Володимир на служіння Андрію Боголюбському. Описаний характер відносин між Юрієм і Кучкою дозволяє трактувати останнього як племінного старійшину в'ятичів.

¹ Вбивця св. Бориса.

² На думку І. Фроянова, пограбування були санкціоновані владимирським віче.

тело князя в притворе у церкви, прикрыв его плащом, и лежал он тут два дня и две ночи. На третий день пришел Арсений, игумен монастыря святых Козьмы и Демьяна, и сказал: «Долго ли нам ждать старших игуменов, и долго ли этому князю лежать? Отоприте церковь, пусть отпоют его, положим его либо в плетеную корзину, либо во гроб; а когда пройдет волнение, тогда придут из Владимира и отнесут его туда». И пришли клирошане боголюбские, и, взяв его, внесли в церковь и положили его в гроб каменный, и совершили над ним погребение...

Горожане же боголюбовцы разграбили княжеский дом и ограбили мастеров... Разграбили дома посадников и тиунов, а их самих, детских его и мечников¹, перебили, а дома их разграбили... И из сел приходили грабить, также и из Владимира...

<Далі – уривок з Лаврентіївського летопису у перекладі А.Г. Кузьміна>; Узнав же о смерти князя, ростовцы, суздальцы и переяславцы и вся дружина от мала до велика съехались к Владимиру и порешили: «Так уже случилось, что князь наш убит, а детей у него нет, сынок его в Новгороде, а братья его в Руси², – за кем из князей пошлем? В соседях у нас князья муромские и рязанские, опасаемся их коварства, вдруг внезапно нападут на нас, пока у нас нет князя; пошлем к Глебу со словами: «Князя нашего Бог взял, а хотим Ростиславичей Мстислава и Ярополка, твоих шуринов».

2. Охарактеризуйте джерело (час створення, тип джерела, авторство, достовірність).

3. Надайте відповіді на наступні питання:

3.1. Які політичні події з історії Володимиро-Суздальського князівства відобразилися у джерелі?

3.2. Які приклади з джерела свідчать про ставлення до Андрія Боголюбського володимирської громади?

3.3. Які історичні приклади ви можете навести щодо причин такого відношення?

3.4. Про що свідчить той факт, що одними з натхненників вбивства Андрія Боголюбського були зять та син боярина Кучки?

3.5. Чому у тексті Лаврентіївського літопису назва «Русь» згадується окремо від території Володимиро-Суздальського князівства?

3.6. Про збереження яких суспільних відносин свідчать дані Лаврентіївського літопису щодо наміру ростовців та суздальців запросити собі нового князя?

4. Заповніть таблицю, опрацювавши матеріал теми №1 та текст уривка літопису:

Політична діяльність князів Заліської землі

¹ Князівські дружинники

² В той час поняття «Русь» не розповсюджувалось на Володимиро-Суздальське князівство

Князь	Роки правління	Шлях до влади	Діяльність у межах Ростово-Суздальського (Володимиро-Суздальського) князівства	Діяльність за межами Ростово-Суздальського (Володимиро-Суздальського) князівства
Юрій Довгорукий				
Андрій Боголюбський				
Всеволод Велике Гніздо				

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ПОВІДОМЛЕНЬ

1. Особа Андрія Боголюбського в історії Володимиро-Суздальського князівства.
2. Всеволод Велике Гніздо та його нащадки.
3. Юрій Довгорукий – засновник володимиро-суздальської князівської династії.
4. Особливості політичного устрою Новгородської республіки.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года / Сост. П.П. Елифанов, О.П. Епифанова. – М., 1987. – С. 83 – 86.

Література

1. Вернадский Г.В. Русская история: Учебник. – М., 1997.
2. Горский А.А. Русь в конце X – начале XII в.: территориально–политическая структура («земли» и «волости») // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 154.
3. Довідник з історії України (А – Я) / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2003. – 903 с.
4. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России: Учебник. – М., 1983.
5. Заичкин И.А., Почкаев И.Н. Русская история: популярный очерк. IX – сер. XVIII в. – М., 1992.
6. История России IX – XIX вв.: справочные материалы. – М., 1997.

7. История России с древнейших времен до 1861 года: Учебник для вузов / Под ред. Н.И. Павленко. – М., 1996.
8. История России от древнейших времен до начала XX в. / Под.ред.И.Я.Фроянова. <http://www.infoliolib.info/hist/rushist/rhist200.html>
9. Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. М., 1987. – Т. II. Курс русской истории. – Ч. II. –Лекция XXIII – XXIV.
10. Костомаров Н.И. Князь Андрей Боголюбский // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 71 – 96.
11. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 15–ти кн. Кн. II. – Т. III. – М., 1988. – С. 209 – 239.
12. Юрганов А.Л. У истоков деспотизма // История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – М., 1991.
13. Янин В.Л. У истоков новгородской государственности // Отечественная история. – 2000. – № 6. – С. 3 – 9.
14. Яновский А.М. Юрий Долгорукий.– М., 1955.

ТЕМА 2. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА. ОЛЕКСАНДР НЕВСЬКИЙ

- 2.1. Монголи, їх суспільний лад і військова організація.
- 2.2. Походи монголів у першій третині XIII ст.
- 2.3. Походи Батия на Русь та Володимиро-Суздальську землю у 20-х – 40-х рр. XIII ст.
- 2.4. Вплив навали та іга на розвиток Володимиро-Суздальської землі.
- 2.5. Олександр Невський.

Мета: Охарактеризувати суспільний лад і військову організацію монгольських племен, роздивитися монгольські походи першої третини XIII ст.; висвітлити похід хана Батия на Русь та Володимиро-Суздальську землю та у 20-х – 40-х рр. XIII ст., розкрити вплив монгольської навали та іга на розвиток Володимиро-Суздальської землі. Охарактеризувати особистість Олександра Невського, розглянути його військову та політичну діяльність.

2.1. Монголи, їх суспільний лад і військова організація

Розглядаючи **перше питання** студентові потрібно охарактеризувати територію мешкання монгольських племен, особливості їх способу виробництва та згуртування під проводом Чингізхана. У XII ст. монгольські племена мешкали на території, яка входить у нинішню Монголію і Бурятію. Монгольські племена носили різні назви: власне монголи, меркіти, олхонути, ойрати, наймани, онони. Останні були найбільш численні і войовничі. Тому сусідні народи назву татар поширили на інші монгольські племена. З кінця XII ст. у монгольських племен відбувався процес розпаду родоплемінного ладу. Особливістю цього ладу було те, що він розвивався на базі кочового скотарського господарства. Для цього способу виробництва характерна власність не на землю, а на стада і пасовища. Звідси і прагнення кочових племен до розширення району проживання, що, як правило, відбувалося за допомогою грабіжницьких походів.

З середовища общинників – скотарів (карачу) стала виділятися знать – нойони і багатурси (від цього – богатир), яка очолювала загони дружинників – нукерів. Права знаті охороняв закон – «Яса».

На початку XIII ст. відбулося об'єднання монгольських племен. Цьому в основному сприяла дипломатична і, особливо, військова діяльність **Темуджина** – ватажка монголів. У кривавій міжусобній боротьбі йому вдалося врешті-решт підкорити навіть татар. Більшість їх було перебито (Темуджин наказав стратити всіх, хто зростом був вище осі колеса возу), а ті, що залишилися, вимушені були об'єднатися з монголами. У 1206 р. на

з'їзді племінної знаті (курултай), що проходив у верхів'ях річки Онона, Темуджин був проголошений правителем

всіх монгольських племен. Він отримав ім'я **Чингізхана** (зазвичай перекладається як Великий хан).

Чингізхан зміцнив стародавню військову організацію монголів, яка співпадала з територіальною. Вся територія була поділена на три частини: центр, ліве і праве крило. Кожна з них ділилася на «тьми» (10 тис.), «тисячі», «сотні», «десятки» на чолі з темниками, тисячниками, сотниками, десятниками. Такий устрій сприяв швидкому та чіткому розгортання військових сил. У війську була введена сувора дисципліна. Основною ударною силою була кіннота. Створивши сильну і агресивну організацію Чингізхан, розпочав завоювання.

2.2. Походи монголів

Вивчення другого питання студентів слід розпочати з розгляду завоювання ними сусідніх племен та народів. Перші удари були завдані сусіднім народам: тангутам, чжурчженям (предки сучасних маньчжурів), а також уйгурам, туркменам та ін. Після цього, використовуючи військові сили завойованих народів, а також їх бойові навички, монголи у 1219 – 1224 рр. здійснили похід у Середню Азію, Іран, Афганістан, на Кавказ і в половецькі степи.

У Середній Азії були захоплені і зруйновані Самарканд, Бухара, Ходжент, Мерв та інші багаті міста. Жителі знищувалися, а найбільш майстерних ремісників забирали в полон. Цю територію стали заселяти кочовиками, іригаційне землеробство було знищено, почався наступ пісків на землеробські оазиси. Зникла з обличчя землі століттями створювана землеробська цивілізація.

Далі, після захоплення Північного Ірану, монголи рушили до Закавказзя. Однак внаслідок сильного опору вірмен і грузин і незвичних природних умов, вони були змушені покинути цю територію. У свої степи монголи поверталися іншим шляхом. Знайшовши вузьку рівнинну смужку між Каспійським морем і горами у Дербента, полководці Чингізхана **Джебе і Субудай** увірвалися у половецькі степи. Розгромивши частину половців, вони стали просуватися до земель Русі. Тоді один з половецьких ханів – **Котян** – звернувся за допомогою до руських князів. Перед обличчям небезпечного ворога його прохання князями була прийнята. Однак не всі Рюриковичи виставили свої війська (відсутня була дружина з Володимиро-Суздальської землі), а між п'ятнадцятьма князями, які вийшли проти монголів, не було єдності. Заманивши князівські війська в степ, монголи (чисельність їх доходила до 30 тис.) 31 травня 1223 р. в битві на річці Калці (близько сучасного Маріуполя) завдали їм жорстокої та нищівної поразки. З Приазов'я повернулася лише десята частина князівського війська.

Незважаючи на успіх, монголи, просунувшись до Дніпра, несподівано повернули назад у степ. Так закінчився перший похід монголів на Русь.

2.3. Походи Батия на Русь та Володимиро-Суздальську землю у 20-х – 40-х рр. XIII ст.

Розглядаючи третє питання студент має висвітлити завоювання монголів у Східній Європі. Після смерті Чингізхана (1227 р.) спадкоємцем став його син **Угедей**. Завойовницькі походи були продовжені. На початку 30-х років XIII ст. монголи знову напали на Закавказзя. А у 1236 р. починається похід на Володимиро-Суздальську землю. Його очолив онук Чингізхана, син його старшого сина **Джучі – Бату** (Батий), який отримав у володіння (улус) західні землі, в тому числі і ті, які належало підкорити.

Оволодівши Волзькою Булгарією, до осені 1237 р. монголи перейшли Волгу і зосередилися на р. Воронеж. Новий похід на не був несподіванкою для князів і всього населення. Як свідчать літописи, в містах стежили за просуванням монголів, знали про їх наближення і завойовницьких планах, готувалися до оборони. Однак за монголами залишалася перевага у військових силах. За найскромнішими підрахунками, їх армія налічувала від 37,5 тис. до 75 тис. чоловік і використовувала першокласну для того часу облогову техніку.

За відсутності політичної та військової єдності на землях, що були колись підпорядковані Києву, протистояти численним, добре навченим і жорстоким військам монголо-татар було вкрай складно. І тим не менше, князівства, особливо в початковий період, спробували організувати колективну відсіч. Але об'єднання сил кількох князівств було недостатньо для протистояння сильному противнику.

Першим у Заліссі на шляху монголо-татар було Рязанське князівство. На вимоги Батия про добровільне підпорядкування і виплату данини, рязанський князь **Юрій Ингваревич** і союзні з ним пронський і муромський князі відповіли відмовою. Не отримавши допомоги від інших земель, рязанці діяли проти загарбників наодинці. Але, навіть перебуваючи в облозі, вони знайшли мужність відповісти татарським послам: «Якщо нас усіх не буде, то все ваше буде». Рязань впала після п'ятиденної оборони 21 грудня 1237 р. Місто було розграбоване і спалене, а мешканці, серед яких була князівська родина, знищені. На колишньому місці Рязань більше не відродилася.

У січні 1238 р. монголо-татари рушили у Володимиро-Суздальську землю. У бою під Коломною вони завдали поразки володимирцям та залишкам рязанців 3 лютого 1238 р. Батий підійшов до Володимира і осадив його, одночасно відправивши загін до Суздаля. 7 лютого після низки безуспішних спроб оволодіти містом через Золоті ворота, загарбники увірвалися до нього через проломи в стіні. Літописець малює страшні

картини грабежу і насильства. Єпископ Митрофан із родиною великого князя Юрія Всеволодовича та інші люди, які переховувалися в Успенському соборі, були підпалені і померли в муках від задухи і вогню.

Тим часом сам володимирський князь **Юрій Всеволодович**, від'їхавши на північ, спробував силами володимирського війська і зібраних ним полків Ростовської, Ярославської, Углицької та Юр'ївської земель зупинити смертоносний хід монголо-татар. 4 березня 1238 р. відбулася битва на загубленій в густих лісах річці Сіті. Точне місце битви досі не встановлено, але достеменно відомо, що вся рать була вигублена. Загинув і Юрій Всеволодович. Володимиро-Суздальська земля була розорена і спустошена.

У той же час інший загін монголо-татар рушив у Новгородську землю. Тут вони зустріли завзятий опір жителів Торжка – передмістя Новгорода. Але 5 березня після двотижневого стояння під його стінами монголо-татари за допомогою стінобитних пристроїв взяли і його. Загарбники знищили всіх. Шлях на Новгород, таким чином, був відкритий. Однак сталося непередбачуване: не дійшовши до Новгорода ста верст, Батий біля містечка Ігнач Крест, різко повернув на південь. Причини цього рішення можна назвати лише ймовірно: майбутнє весняне бездоріжжя, внаслідок якої надзвичайно ускладнювалося подальше просування, втома і втрата бойового духу самих монголів, що билися в незвичних для них умовах, а також чутки, що доходили до них про рішучість новгородців битися до останнього.

Відхід був стрімким і носив характер «облави». Монголи розділилися на загони і, йдучи з півночі на південь, охоплювали своєю «мережею» населені пункти, що траплялися на шляху. Особливо необхідно відзначити стійкість жителів (на чолі з юним князем **Василем**) невеликого містечка Козельська, який оборонявся без чиєї-небудь допомоги сім тижнів. Вони здійснювали вилазки, нападали на ворога, знищували облогові машини. «Злим містом» прозвали його монголи й перетворили на попіл.

Вдалося відбитися Смоленську, але були розорені такі великі центри як Переяслав-Південний, Чернігів та ін. Після цього монголи знову пішли у степи. Але вже в 1239 р. почалося нове вторгнення. Після оволодіння Муромом, монголи рушили на Русь і підійшли до Києва. Оборону міста організував воєвода **Дмитро** (князь Михайло Всеволодович утік). Городяни самовіддано захищалися близько трьох місяців, але сили були нерівні. У грудні 1240 р. Київ був узятий. У наступному році монголи розгромили Галицько-Волинську державу й вдерлися до Європи. Однак, зазнавши ряда невдач у Чехії та Угорщині, Батий повернув свої війська на Схід.

2.4. Вплив навали та іга на розвиток Володимиро-Суздальської землі

Вивчаючи четверте питання студентів треба окреслити основний військово-політичний підсумок завоювання. У результаті монгольських завоювань 20 – 40-х рр. XIII ст. утворилася **Золота Орда**, улус Джучі – держава степового імперського типу, що існувала від 1240 р. до 1502 р. у степовій зоні Східної Європи (включно з українськими землями), Центральної Азії та Західного Сибіру. За монгольською традицією, вважалася частиною єдиної імперії нащадків Чингізхана і називалась улусом (вотчиною) Джучі, старшого сина Чингізхана, не маючи спеціальної самоназви. Управління улусом здійснювали прямі нащадки Джучі. Назва «Золота Орда» закріпилася за нею в московських літописах з XVI ст. як пам'ять про золоте шатро ханської ставки (орди). Самі ж хани Золотої Орди з кінця XIV ст. почали титулувати себе «великими ханами» або ханами «Великої Орди», де слово «великий» відповідно до степової політичної термінології було метафорою суверенності, верховності. В східних літописних джерелах улус Джучі називався Дешт-і-Кипчак, Білою ордою (Ак-орда) та Синьою ордою (Кок-орда). Плутаність назв була почасти пов'язана із внутрішнім поділом Золотої Орди на два найвпливовіші крила – улуси нащадків двох синів Джучі – **Батия** та його старшого брата **Орду-Ечена**.

Головним зобов'язаннями князівств, які входили до складу Золотої Орди, були: сплата податків, мит, утримання доріг і пошти, надання допоміжного війська.

В кінці 50-х років XIII ст. на підвладних Орді землях вводиться система повсюдного і регулярного стягування данини («ординський вихід») - подвірне оподаткування (для чого було проведено перепис – «число»), а також військова повинність. Одночасно створюється інститут ханських намісників – баскаків, що здійснювали економічний і політико-військовий контроль у Володимиро-Суздальських землях (проіснував до початку XIV в.). Баскаки провадили облік населення та збирали данину. Часто втручалися у взаємовідносини між князями, чинили суд і розправу. Баскаки поділялися на великих і малих, мали військові загони. «Великий баскак» мав резиденцію у Володимирі, який стає в цей час найбільшим політичним центром тих земель, які колись розташовувалися на північному сході Київської держави.

У внутрішньому житті зберігалася широка автономія князівств і церкви, що надало можливість князям, передусім правителям Великого князівства Московського, поставити під свій контроль значні податкові ресурси Володимиро-Суздальської землі, а це стало підґрунтям зростання політичної ваги князівства та його військової потужності у 30 – 70-х рр. XIV ст.

Вищу владу Золотої Орди представляли хан (абсолютний правитель) та курултай (степовий репрезентативно-дорадчий орган, що мав право затверджувати нового хана). Беклярібек («бек над беками») зосереджував у своїх руках переважно воєнно-адміністративні повноваження, а візир – адміністративно-економічні і керував роботою уряду – дивану. Уряд, у свою чергу, наглядав за збиранням податків через розгалужену мережу митників та інших чиновників.

Основу економічної могутності центральної влади, окрім значних надходжень від сплачуваних населенням податків та данини, становили митні прибутки від міжнародної торгівлі, переважно тканинами та іншими люксовими товарами (шовк, зброя, китайська порцеляна, ювелірні прикраси). Золота Орда мала вигідне геополітичне положення, контролюючи водні (через Крим, Новий і Старий Сараї) та сухопутні (через Львів, Новий і Старий Сараї і Хорезм) шляхи між Західною Європою, з одного боку, і Єгиптом, Китаєм, Індією та Персією – з іншого. З власних ресурсів, що представляли інтерес для міжнародної торгівлі, Золота Орда постачала на ринок хутра, рабів, мисливських птахів. Ремісничче ж виробництво обслуговувало переважно потреби місцевого ринку.

Монгольське іго – назва політичної залежності від монголо-татарських ханів земель, які у подальшому склали ядро Московської держави. Термін «іго», що означає владу Золотої Орди, в літописах не зустрічається. Він з'явився на стику XV – XVI століть у польській історичній літературі. Першими його вжили хроніст **Ян Длугош** («*iugum barbarum*», «*iugum servitutis*») у 1479 р. та професор Краківського університету **Матвій Меховський** у 1517 р. У російських джерелах словосполучення «татарське іго» вперше з'являється у 1660-х рр. у вставці (інтерполяції) в одному з примірників «Сказання про Мамаєве побоїще». Форму «**монголо-татарське іго**», як більш правильну, вжив перший в 1817 р. **Х. Краузе**, книга якого в середині XIX ст. була перекладена на російську мову і видана в Петербурзі. Термін «**татарське іго**» є неправильним, тому що викривляє реальний сенс, так як плем'я татар, яке спочатку входило до монгольського ханства, припинило своє існування, і використання назви племені породжує плутанину з сучасним народом татар.

Так умовно визначено, що у 1242 р. почалося монгольське іго, що тривало до 1480 р. Першим в Орду у 1243 р. поїхав той, хто залишився старшим серед володимиро-суздальських князів на той час – **Ярослав Всеволодович**. Протягом наступного десятиліття князі Володимиро-Суздальської землі здійснили не менше 19 поїздок до монголів, у тому числі чотири рази в столицю Монголії – Каракорум. В Орду князі, зазвичай привозили багаті дари і данини, отримували підтвердження своїх прав на свої князівства і на «велике князювання Володимирське» – «**ярлик**». Монголи, користуючись цим і отримуючи для себе вигоди, часто

розпалювали між князями Володимиро-Суздальської землі суперництво, що приводило до чвар та кровопролиття.

Поряд з цим не припинялися і нові вторгнення монголів. Перший після Батия похід відбувся у 1252 р. Це була «Неврюєва рать», яка розгромила Суздальську землю. У 1292 р. Володимиро-Суздальська земля стала жертвою «Дюденевої раті», яка «градів взяша 14, і всю землю пусту створіша». Багато міст руйнувалися знову і знову: Переяславль-Залеський – 4 рази, Муром, Суздаль, Рязань – 3 рази, Володимир – 2 рази, в той час як у перші 50 років іґа у Русі та у Володимиро-Суздальській землі не було побудовано жодного міста. У цілому в останні 25 років XIII ст. Орда зробила до 15 великих походів. Іноді їх наслідки були не менш трагічними, ніж Батиевої навали.

Опановуючи поточне питання – «Вплив навали та іґа на розвиток Володимиро-Суздальської землі», – студент має усвідомити, що монголо-татарська навала призвела до значного руйнування продуктивних сил суспільства, а також посприяла консервації роздробленості земель.

Також вона негативно вплинула на демографічний, господарський, соціальний, політичний і культурний розвиток. Відбувалося скорочення чисельності населення, а ті, що залишилися живі після татарських набігів і щоби уникнути нового розорення, змушені були тікати до більш безпечних районів: на захід і північний захід Волго-Окського межиріччя.

З'являючись там, вони поповнювали армію безземельного люду, а для сплати ординського виходу зверталися до знаті. Таким чином, поступово створювався резерв залежного селянства. У той же час змінювалося і становище знаті, особливо князів. Вони втрачали кошти, які їм давали данина, кормління, полюддя, тому що все направлялося в Орду. Звідси відбувалася їх переорієнтація на землю. І, дійсно, наприкінці XIII – у XIV ст. спостерігається істотне зростання великого приватного землеволодіння.

Зростало значення князя і в політичній сфері. Якщо у період суверенного розвитку Володимиро-Суздальської землі князі знаходилися в залежності від віча, яке могло вказати їм і «шлях чистий» (тобто вигнати), то тепер вони приїжджали до міста з ханським ярликом, а при необхідності з монгольським загоном. Таким чином, влада князів по відношенню до населення посилюється.

Однак і в цих умовах не була зламана демократична політична система, не перериваються вічові політичні традиції. Грізні звуки вічового дзвону збирали тепер городян для організації відсічі ординцям та їх спільникам. Сильні заворушення сталися у 1257 – 1259 рр. у Новгороді у зв'язку з переписом населення: новгородці відмовлялися «даватися в число». Їх обурення викликало також і те, що бояри «творяху ... себе легко, а меншим зло». Виступ було припинено **Олександром Невським**, що проводив політику компромісу у відносинах з Ордою. У 1262 р. розправилися з

баскаками і купцями- відкупниками городяни Ростова, Суздаля, Ярославля, Устюга Великого, Володимира. Виступи відбувалися і пізніше – у 70 – 90-ті роки XIII ст. Такий широкий розмах народного руху змусив Орду пом'якшити систему збору данини: частина збору була передана князям, а вплив баскаків було обмежено.

2.5. Олександр Невський

Розглядаючи п'яте питання студенту необхідно роздивитися характеристику князя, як політичного та військового діяча з урахуванням історичних умов його князювання.

Олександр Ярославич Невський (бл. 1221 – 1263 рр.) був сином великого володимирського князя Ярослава Всеволодовича і доньки торопецького князя Мстислава Удатного Ростислави. Ще з дитячих років не раз від імені батька обіймав князівський стіл у Новгороді. Сівши тут знову у 1236 р., Олександр Ярославич воював і вступав у договірні відносини з Литвою, Швецією, **Тевтонським орденом**. 15 червня 1240 р. на чолі своєї дружини, міських ополчень Новгорода і Ладоги (нині с. Стара Ладога Ленінградської обл., РФ) він завдав поразки шведам на місці впадіння р. Іжора у р. Неву. Скоріш за все, саме за цю перемогу Олександр Ярославич отримав прізвисько **Невський**.

У вересні 1240 війська Тевтонського ордену, датчан і дерптського єпископа захопили Ізборськ, а далі, на запрошення одного з боярських угруповань міста, – Псков. Під тиском ворожої князеві боярської партії Олександр Невський узимку 1240 – 1241 рр. був змушений піти з Новгорода. Але коли тевтонські загони почали здійснювати грабіжницькі рейди майже під самі стіни міста, новгородське віче знову покликало на княжіння Олександра Невського. Навесні 1241 р. він повернувся до Новгорода й протягом року вигнав рицарів із новгородських володінь. Звільнивши Псков, дружини Олександра Невського вступили вже на територію Тевтонського ордену. Однак навесні 1242 р. Олександр Невський дізнався про наближення об'єднаних військ Тевтонського ордену, дерптського єпископа й естів і відступив на новгородський бік Чудського озера. 5 квітня 1242 р. на льоду Чудського озера Олександр Невському вдалося здобути відчутну перемогу над хрестоносцями, яка на певний час принесла спокій на північно-західні кордони Новгородської землі. Завдяки цій перемозі Олександр Невський надовго зміцнив своє становище на новгородському столі.

По смерті батька, великого князя київського і володимирського **Ярослава Всеволодовича** у вересні 1246 р., Олександр Невський одержав від монголів Тверське князівство. Прагнучи більшого, він навесні 1248 р. подався до золотоординського хана Батия, далі – у монгольську столицю Каракорум, де отримав київський великокнязівський стіл із Руською

землею. Проте Володимиро-Суздальське князівство монголи віддали його молодшому братові **Андрієві Ярославичу**. Невдоволений цим, Олександр Невський у 1252 р. почав боротьбу з Андрієм за Володимир у якій, ймовірно, спирався на хана Батия. Багатотисячна монгольська «Неврюєва рать» розбила об'єднане військо великого князя володимирського Андрія Ярославича та його брата, тверського князя **Ярослава Ярославича**, спустошила землі Володимиро-Суздальської землі, що ледве почали відновлюватися після монголо-татарської навали 1237–1340 рр. Князь Андрій змушений був втекти до Швеції. Володимирський великокнязівський стіл після цього посів Олександр Невський. Він утримав за собою і Новгород, звідки його військо стримувало наступ шведів і литовців. Перебуваючи в залежності від Золотої Орди, Олександр Невський дозволив перепис населення Володимиро-Суздальської та Новгородської земель і обкладення їх обтяжливою даниною. У 1262 р. Олександр Невський підтримав золотоординського хана Берке в суперечці з великим монгольським ханом **Хубілаєм**. Того ж року він був змушений поїхати до хана **Берке**, аби обговорити свою участь у його конфлікті з іншим чингізидом – правителем Ірану ханом **Хулагу**. На зворотному шляху з Орди у Володимир Олександр Невський захворів і помер у м. Городок на Волзі. Перед смертю прийняв схиму й отримав ім'я Олексій.

Тіло князя перевезли до Володимира й поховали у монастирі Різдва Богородиці. У 1724 р. за наказом російського імператора Петра I мощі Олександра Невського було перепоховано в Олександро-Невській лаврі у Санкт-Петербурзі.

Агіографічна традиція навколо місцевого пошанування Олександра Невського почала складатися ще наприкінці XIII ст. Приблизно 1280-ми рр. прийнято датувати «**Повість про житіє Олександра Невського**», створену у монастирі Різдва Богородиці у Володимирі книжником з оточення митрополита Київського Кирила II. Дослідники відзначають жанрову, композиційну і стилістичну близькість між цим твором і Літописцем Данила Галицького.

У 1725–1917 рр. в Російській імперії існував орден святого благовірного князя Олександра Невського за військові заслуги. У 1942 р. був заснований Олександра Невського орден для командного складу Червоної армії, який зберігся у нагородній системі РФ і після розпаду СРСР.

В офіційній російській історіографії із самого початку сформувалася оцінка Олександра Невського як захисника Володимиро-Суздальської землі від загарбання її католицьким Заходом. Розуміючи складність виправдання чіткої проординської політики Олександра Невського, який не гребував монгольською допомогою у боротьбі за володимирський великокнязівський стіл із власним братом і особисто репресіями примушував новгородців платити данину Золотій Орді, більшість біографів пояснюють це тим, що Олександр Невський обрав союз із Золотою Ордою

як «менше зло» у порівнянні з покатоличенням. Такий погляд на постать Олександра Невського вдало використовували у державній ідеології Росії. Так, російський цар Петро I спирався на літописні перемоги Олександра Невського над шведами під час територіальних спорів зі Швецією під час Північної війни 1700–1721 рр., а перенесення мощів князя до новозбудованої на берегах Фінської затоки столиці символізувало «історичні» права Росії на узбережжя Балтики. Так само знятий напередодні Другої світової війни фільм С. Ейзенштейна «**Олександр Невський**» добре вписався в ідеологему неодмінної перемоги Росії у боротьбі проти «одвічної» німецької агресії.

Але в останні десятиріччя деякі західні й російські історики здійснили спробу переоцінки ролі та місця Олександра Невського в історії Володимиро-Суздальської та Новгородської земель. Вони звернули увагу на те, що офіційний погляд на Олександра Невського лише повторює книжково-канонічний портрет князя, складений зусиллями радше ідеологів, ніж істориків. Багато фактів біографії князя не підтверджуються сучасними йому джерелами. Зокрема, шведським джерелам взагалі не відома битва на Неві, а ярлом Швеції в цей час був **Ульф Фасі**, а не **Біргер Магнуссон**, як це вважалося у імперській історіографії з часів М. Карамзіна.

За джерелами, вже у 1228 р. було укладено антиновгородський союз між Псковом і Ригою, а у 1236 р. значний псковський загін брав участь у литовському поході Ордена мечоносців. Тож Псков, скоріш за все, добровільно запросив до себе рицарський загін, аби убезпечитися від агресивної політики Новгорода, і зовсім не потребував «звільнення» дружинами Олександра Невського. Так само у джерелах Володимиро-Суздальської землі значно перебільшено значення битви на Чудському озері, в якій загинуло, за західними джерелами, лише кілька рицарів; сама битва так і не припинила агресію Тевтонського ордену на Схід, а була лише незначним епізодом у кількасотрічному прикордонному конфлікті. Виступ Олександра Невського проти великого князя володимирського Андрія Ярославича розглядається в контексті антимонгольського союзу між ним та князем Данилом Галицьким і великим князем литовським Міндовгом. Таким чином, у роботах деяких істориків Олександр Невський постає як прагматичний і цинічний політик, який заради власних політичних інтересів жертвував можливістю звільнитися від монгольського панування.

ГОЛОВНІ ДАТИ ТА ПОДІЇ

31 травня 1223 р. Битва на р. Калка – перша зустріч князівських дружин Русі з монгольськими військами.

21 грудня 1237 р. Захоплення Рязані монгольськими завойовниками.

7 лютого 1238 р. Захоплення Володимира монгольськими завойовниками.

4 березня 1238 р. Битва на р. Сіть між дружинами володимирського князя Юрія та монголами, у якій перші повністю загинули.

5 березня 1238 р. Взяття монголами Торжка – передмістя Новгороду.

1240 – 1502 рр. існування Золотої Орди (улус Джучі) – монгольської держави степового імперського типу.

15 червня 1240 р. битва між Олександром Невським на чолі міських ополчень Новгороду та Ладоги і шведським військом на місці впадіння р. Іжора у р. Неву. За це князь отримав своє прізвище.

5 квітня 1242 р. Перемога Олександра Невського на Чудському озері над силами Тевтонського ордену, дерптського єпископа й естів.

1252 р. Початок боротьби Олександра Невського з братом Андрієм за Володимир, у якій князь спирався на хана Батия. Багатотисячна монгольська «Неврюєва рать» розбила об'єднане військо великого князя володимирського Андрія Ярославича та його брата, тверського князя Ярослава Ярославича, спустошила землі Володимиро-Суздальської землі, що ледве почали відновлюватися після монголо-татарської навали.

1257 – 1259 рр. Заворушення у Новгороді, викликані переписом населення, припинені Олександром Невським, що проводив політику компромісу у відносинах з Ордою.

1479 р. Перше вживання терміну «іго» польським хроністом Яном Длугошем.

1724 р. За наказом російського імператора Петра I мощі Олександра Невського було перепоховано в Олександро-Невській лаврі у Санкт-Петербурзі.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Баскак – намісник хана Золотої Орди у підвладних країнах у другій половині XIII – на початку XIV ст. Баскаки, яких супроводжували значні військові загони, проводили облік населення і збирали данину. Часто втручалися у взаємовідносини між князями, чинили суд і розправу. Жорстоке поводження баскаків з місцевим населенням часто приводило до повстань проти монголо-татар. На початку XIV ст. хани перестали посилати баскаків до підвладних земель, зобов'язавши князів самих збирати данину і відвозити її в Золоту Орду.

Золота Орда – монгольська держава, яка існувала у XIII – XV ст. на території Середньої Азії та Східної Європи. Виникла на початку 40-х років XIII ст. внаслідок завойовницьких походів хана Батия. До складу Золотої Орди входила територія від басейну ріки Обі і району нижньої Сирдар'ї на Сході до ріки ністра на Заході. Руські князівства та Залісся територіально не входили до складу Золотої Орди, а перебували у васальній залежності – платили данину, зобов'язувались надавати монголо-татарам військову

допомогу та ін. Центром Золотої Орди було нижнє Поволжя, де за Батия засновано столицю – Сарай-Бату поблизу сучасної Астрахані.

В 50-х роках XIII ст. Золота Орда стала повністю незалежною від Монгольської імперії. На чолі її стояв хан з роду Чингісхана. Для вирішення найважливіших питань хан скликав з'їзд з членів династії – курултай. Політичний лад Золотої Орди мав напіввійськовий характер, що позначилося на адміністративному устрої. Золота Орда поділялася на улуси, області, округи-тумени, тисячі, сотні, десятки. На чолі адміністративно-територіальних одиниць стояли беки, темники, тисячники, сотники, десятники, які були одночасно правителями і воєначальниками.

Іго, також **монголо-татарське іго**, **ординське іго** – система політичної та економічної залежності руських князівств від Золотої Орди. В українській історіографії також використовується означення «ординське ярмо». Встановлення його стало можливим в результаті монгольської навали на Русь у 1237 – 1242 рр. Через опір русичів та значну територію тогочасної Русі процес встановлення ярма тривав протягом двох десятиліть після навали. На значній території руських земель ярмо було усунуте в 60-х рр. XIII ст. в результаті спільної з Великим князівством Литовським боротьби проти завойовників.

У російській історіографії поняття «монголо-татарське іго» вживається як залежність від ординських держав земель Володимиро-Суздальського та Московського князівства, і його тривалість визначають з періоду походу Батия до «стояння на Угрі» (1237 – 1480 рр.). Серед істориків сформувались діаметрально протилежні оцінки іга. Окремі дослідники (серед них історик та тюрколог Лев Гумільов) розглядають іго як союз Володимиро-Суздальського та Московського князівства з Ордою, інші (серед них історики Борис Рибakov, Петро Толочко) визначають іго як залежність від Орди, яка зумовила відставання підкорених народів від країн Західної Європи.

Курултай (монг. Хуралдай), з тюрк. – велелюдне свято; у монголів та тюркських народів орган народного представництва, загальнонаціональний з'їзд, під час якого вирішують найважливіші проблеми. Початково означав збори князів, знаті, пізніше збори всього народу.

Орден мечоносців (нім. Schwertbrüderorden) – чернечий рицарський орден Католицької Церкви у 1202 – 1237 рр. Заснований з метою захисту, поширення й утвердження християнства в Лівонії. Названий за гербом ордену, який носили рицарі на своїх плащах – червоним мечем із червоним хрестом. Складався переважно з німецьких рицарів. На відміну від інших рицарських орденів, що були самостійними, зберігав залежність від Ризького єпископа. 22 вересня 1236 р. зазнав розгромної поразки від литовсько-латиських військ у битві при Сауле. 12 травня 1237 р. об'єднався з Тевтонським орденом, перетворившись на Лівонський відділ цього ордену, більш відомий, як Лівонський орден.

Тевтонський орден (лат. Ordo Teutonicus) – чернечий рицарський орден Римо-католицької Церкви, заснований у XII ст., що складався переважно з вихідців із тевтонських (східно-німецьких) земель. Орден брав участь у хрестових походах, а також відіграв значну роль у християнізації Східної Європи та поширенні західноєвропейських звичаїв на її теренах.

Підкорення естів у першій половині XIII ст. призвело до перших зіткнень Ордену з боярською Новгородською республікою. Перша сутичка відбулась у 1210 р., а вже у 1224 р. тевтони захопили стратегічно важливий пункт новгородців – місто Тарту (до того Юр'їв) на узбережжі Фінської затоки. Протистояння з Новгородом відбувалося за сфери впливу у Прибалтиці.

Улус (монг. – плем'я, люди, народ, спільнота, військо, держава) – назва племені, адміністративного утворення, у стародавніх тюркомовних і ойратомовних народів Степу. У зв'язку з тим, що у стародавніх народів Степу кожне плем'я являло собою одночасно військо-державу (орду), з часом це слово стало також використовуватись і у такому значенні. Улусний поділ у Золотій Орді запровадив хан Бату (Батий) одразу по завершенні походу в Центральну Європу, і його засвідчив у 1245 р. Плано Карпіні.

Хан (тюрк. кан; монг. каан – володар, монарх) – титул володаря у тюрків та монголів. Спочатку ханами називали вождів племені, після монгольських та тюркських завоювань – правителів держав. У деяких державах титул хана міг отримати лише прямий нащадок Чингізхана.

Ярлик (від тюрк. ярл-ек – наказ, веління) – грамоти ханів Золотої Орди, що надавали право на управління окремими державами чи областями, підлеглими Орді. Наданням ярликів хани затверджували князів у їхніх удільних князівствах. Ярлики – важливі історичні документи, що містять відомості про адміністративно-територіальний устрій Золотої Орди, види та порядок залежності. Ярликами ханськими називались також дипломатична документація або документи, що стосувалися внутрішньодержавного управління в Золотій Орді, а після її розпаду – у Казанському, Астраханському та Кримському ханствах.

ПЕРСОНАЛІЇ

Бату (Батий; 1208 – 1255 рр.) – монгольський хан, полководець, другий син Джучі, онук Чингісхана, володар західного улусу Монгольської імперії. У 1236 – 1242 рр. очолив похід монголо-татарського війська в Східну і Центральну Європу. Війська Бату у 1236 – 1237 рр. завоювали Волзьку Булгарію, знищили об'єднання половців, у 1237 – 1238 рр. розорили землі Рязанського, Володимиро-Суздальського князівств, у 1239 – 1241 – Русі. У грудні 1240 р. війська Бату взяли Київ, і через землі Галицько-Волинської держави рушили до Польщі, Угорщини. У 1242 р.

Бату повернувся з військом на Нижню Волгу, де заснував монгольську державу – Золоту Орду з столицею Сараєм-Бату (палац Бату).

Джебе (власне ім'я Джіргоадай; 1181 – 1225 рр.) – нойон, темник, один з кращих полководців Чингізхана. Хоча Джебе починав свою військову діяльність у якості десятника, лише за 5 років він вже отримав посаду командира цілого тумена (10-тисячного корпусу). Через звитягу та видатні військові досягнення Чингізхан дуже цінував Джебе. Сам хан надав нойону прізвисько «Джебе», що означає «стріла». Разом з іншим видатним полководцем – Субудаєм – Джебе керував розвідувальним походом монгольського авангарду на Захід, кульмінацією якого став розгром русько-половецького війська на річці Калці у 1223 р.

Олександр Ярославович Невський (близько 1221р., Переславль-Залеський – 14 листопада 1263 р., Городець) – князь новгородський, псковський, великий князь володимирський, формально великий князь київський. Син Ярослава Всеволодовича, правнук Юрія Долгорукого. Воював з Тевтонским орденом, Лівонським орденом, шведами. Прославився завдяки перемогам у Невській битві та битві на Чудському озері. Канонізований РПЦ у ліку «благовірний».

Постать Олександра Невського часто використовується російською владою з пропагандистською метою ще з часів Петра I. Російський національний герой.

Субудай – видатний монгольський стратег і полководець Чингізхана і Угедєя. Походив з сім'ї коваля. Керував понад 20 кампаніями, у 1223 р. разом із Джебе-нойоном керував монгольськими військами у битві на Калці. Після смерті Чингісхана Субудай став правою рукою сина Джучі Бату. Брав участь у його походах на Русь і Центральну Європу. Субудай вважається одним з найвидатніших полководців Чингізхана і Монгольської імперії. Його шанують у Монголії як національного героя.

Чингізхан (Темуджин; близько 1155 – 1227 рр.) – засновник та великий хан Монгольської імперії (з 1206 р.), полководець, організатор військових походів монголів в Азію та Східну Європу.

Юрій Всеволодович (1188 – 1238 рр.) – великий князь володимирський у 1212 – 1216 рр. та у 1218 – 1238 рр. Третій син Всеволода Велике Гніздо та Марії Шварновни. Саме на його князювання припала навала монголів на Володимиро-Суздальське князівство.

Ще напередодні битви на Калці руські князі зверталися до нього про допомогу, але він не прийняв участь у битві, вважаючи, що монголи ні за яких обставин не зможуть принести шкоду Володимирським землям. Але у 1238 р. вони захопили Володимир, а монгольський нойон Бурундай розгромив військо Юрія Всеволодовича на річці Сіті, де сам князь загинув. Канонізований РПЦ у ліку «благовірний».

ПИТАННЯ, ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні питання та завдання

1. Охарактеризуйте суспільний лад і військову організацію монгольських племен наприкінці XII – на початку XIII ст.
2. Поясніть результати походів монголів у першій третині XIII ст.
3. З'ясуйте головні напрямки походів Батия на Володимиро-Суздальську землю.
4. Розкрийте сутність монгольського іґа.
5. Визначте характер впливу навали і іґа на розвиток Володимиро-Суздальської землі.
6. Охарактеризуйте Олександра Невського, як політичного та військового діяча.

Тест

1. Найбільш численні та войовничі монгольські племена:
 - А. Керейти
 - Б. Меркити
 - В. Татари
 - Г. Наймани
2. Що було основою господарства монгольських племен?
 - А. Землеробство та ремесло
 - Б. Кочове скотарство та полювання
 - В. Землеробство та промисли
 - Г. Комплексний розвиток землеробства та присадибного скотарства
3. Який хан об'єднав розрізнені монгольські племена в єдину державу під своєю владою?
 - А. Темуджин
 - Б. Угедей
 - В. Джучі
 - Г. Бату
4. Ріки, що вважалися «серцем» монгольського етносу:
 - А. Волга та Дон
 - Б. Обь та Єнісей
 - В. Керулен та Онон
 - Г. Дніпро та Буг
5. Які військові підрозділи являлися основною ударною силою монгольської армії?
 - А. Піхота
 - Б. Рицарська важкоозброєна кіннота
 - В. Артилерія

- Г. Важка та легка кіннота
6. У монгольському війську темник очолював:
- А. Тисячу воїнів
 - Б. Сотню
 - В. Десять тисяч
 - Г. Десяток
7. Як у монголів називався з'їзд племінної знаті?
- А. Курултай
 - Б. Снем
 - В. Сейм
 - Г. Тінг
8. Де сталася перша битва між монгольським військом та княжими дружинами Русі?
- А. Під містом Козельськом
 - Б. У стін Києва
 - В. На річці Калка
 - Г. Біля Рязані
9. Яка мета стояла перед військом, очолюваним полководцями Чингізхана Джебе і Субудаем, що здійснили похід до Приазов'я?
- А. Завоювати руські князівства
 - Б. Укласти з князями мирний договір
 - В. Здійснити напад на Східної Європи
 - Г. Похід мав розвідувальний характер
10. Який чингізід (нащадок Чингізхана) отримав у спадок землі, які ще потрібно було підкорити?
- А. Менгу
 - Б. Орду-Ечен
 - В. Берке
 - Г. Бату
11. Яке місто Залісся першим зустріло монголо-татарський напад?
- А. Рязань
 - Б. Ростов
 - В. Володимир
 - Г. Суздаль
12. Який володимирський князь очолював полки Володимира, Ростова, Угліча та інших міст у битві на річці Сіті проти монголів?
- А. Юрій Інгваревич
 - Б. Юрій Всеволодович
 - В. Михайло Всеволодович
 - Г. Олександр Ярославич
13. Яке місто монголи прозвали «злим містом»?
- А. Рязань
 - Б. Новгород

- В. Козельськ
Г. Володимир
14. У 1223 році сталася битва:
А. На річці Калка
Б. Невська битва
В. На Чудському озері
Г. Раковорська битва
15. Як у пізніших московських літописах називали улус старшого сина Чингізхана – Джучі?
А. Синя Орда
Б. Біла Орда
В. Дешт-і-Кипчак
Г. Золота Орда
16. Що називалося «ординський вихід»?
А. Обов'язкова сплата підкореними землями данини
Б. Необхідний візит князя в Орду
В. Повинність надавати дружинників для монгольських походів
Г. Комплексна залежність від монголо-татарських ханів
17. Який автор першим вжив термін «іго» стосовно залежності підкорених земель монголо-татарам?
А. В. Карамзін
Б. Х. Краузе
В. Матвій Меховський
Г. Ян Длугош
18. Як називалася грамота, що надавала князям можливість правити у своїх землях, і отримана від ординського хана?
А. Яса
Б. Баскак
В. Тьма
Г. Ярлик
19. Яку назву мала столиця Золотої Орди?
А. Астрахань
Б. Каракорум
В. Сарай-Бату
Г. Бахчисарай
20. Яку форму залежності мало Володимиро-Суздальське князівство стосовно Золотої Орди?
А. Повністю підкорялося владі хана, входило до складу Орди
Б. Взагалі не мало залежності
В. Не входило до складу Орди, правили місцеві князі, але мало сплачувати данину, надавати війська для монгольських походів, визнавати залежність
Г. Не входило до складу Орди, але князівська влада була цілком знищена

21. З княжінням у якому місті була пов'язана найвідоміша діяльність Олександра Невського?

- А. У Новгороді
- Б. У Володимирі
- В. У Києві
- Г. У Ростові

22. Який духовно-рицарський орден, згідно літописним відомостям, здійснював експансію на новгородські землі у XIII ст.?

- А. Орден Золотої Руни
- Б. Орден тамплієрів
- В. Орден св. Іоанна
- Г. Тевтонський орден

23. У якому місці Олександр Невський завдав поразки хрестоносцям?

- А. На Неві
- Б. Під Ладогою
- В. На Чудському озері
- Г. Під Псковом

24. На покровительство якої держави спирався Олександр Невський під час боротьби за Володимиро-Суздальське князівство?

- А. Швеції
- Б. Литви
- В. Золотої Орди
- Г. Тевтонського ордену

25. З ким суперничав Олександр Невський під час боротьби за князівський володимирський стіл?

- А. З батьком Ярославом Всеволодовичем
- Б. З братом Андрієм
- В. З ханом Берке
- Г. З ханом Хубілаєм

26. Який монгольський темник очолював військо, що допомагало Олександру Невському у боротьбі за владу?

- А. Хубілай
- Б. Хулагу
- В. Берке
- Г. Неврюй

27. За якого російського правителя почалося використання постаті Олександра Невського заради виправдання імперських загарбницьких планів?

- А. Петра I
- Б. Катерини II
- В. Миколи I
- Г. Олександра III

28. У якому контексті деякими сучасними істориками переглядається постать та діяльність Олександра Невського?

А. Князь – захисник новгородських та псковських земель від покатоличення, протистояв шведській та німецькій експансії

Б. Цинічний політик, який заради власних інтересів не гребував союзом з Ордою проти власних братів

В. Учасник антимонгольського спротиву князів разом з Данилом Галицьким та литовським князем Міндовгом

Г. Невірний жоден варіант

29. На Чудському озері у 1242 році сталася битва Олександра Невського із:

А. Шведами

Б. Лівонськими рицарями

В. Датчанами

Г. Бунтівними фінськими племенами

30. Хто, згідно шведських джерел, був ярлом близько 1240 року?

А. Харальд Синезубий

Б. Біргер Магнуссон

В. Ульф Фасі

Г. Сноррі Стурлусон

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Аналіз історичних джерел

1. Прочитайте уривок із Суздальського літописа за Лаврентійським списком «Нашестя Батия»^{*}:

[Навала Батия 1237 р. висвітлена у всіх руських літописах з деякими відмінностями, що залежать від різних авторів. Але всі вони малюють страшну картину розорення Рязанської землі та Володимиро-Суздальського князівства. Текст Лаврентійського літопису не є ані найповнішим, ані найціліснішим: у ньому помітні сліди деякої компілятивності. Але це найдавніший літописний список, що зберіг у ряді випадків і більш ранні записи].

<...> В лето 6744 (1236). Было знамение в солнце, 3 августа, в воскресенье после обеда: было видно всем как месяц четырех дней¹. Той же осени пришли с восточной стороны в Болгарскую землю безбожные татары, и

^{*} Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку // Повесть временных лет / Перевод А. Г. Кузьмина. – М.: Институт русской цивилизации, Родная страна, 2014. – С. 397 – 404. – Режим доступа: http://rusinst.ru/docs/books/Povest_vremennyh_let.pdf

¹ Вказівка на знамення ніби попереджає подальші страшні події

взяли славный Великий город Болгарский, и перебили оружием всех от стариков до юных и младенцев, и захватили много имущества, а город их сожгли, и всю землю их захватили <...>

В лето 6745 (1237) <...> В то же лето, на зиму, пришли с восточной стороны на Рязанскую землю, лесом, безбожные татары, и начали разорять Рязанскую землю и захватили ее до Пронска; захватили и Рязань весь и пожгли его¹, и князя их убили, кого же взяли, одних распинали, других расстреливали стрелами, иным же завязывали руки назад; и много святых церквей предали огню, и монастыри и села пожгли, имущества немало отовсюду взяли; после этого пошли на Коломну.

Той же зимой пошел Всеволод², сын Юрия, внук Всеволода против татар, и сошлись у Коломны, и была жаркая сеча, и убили у Всеволода воеводу Еремея Глебовича и иных многих мужей убили; и прибежал Всеволод во Владимир с малой дружиной, а татары пошли к Москве. Той же зимой взяли Москву татары, и воеводу Филиппа Нянка убили за православную христианскую веру, а князя Владимира, сына Юрия, захватили, людей же перебили от старца до сущего младенца, а город и церкви святые огню предали, и все монастыри и села пожгли и, захватив много имущества, отошли.

Той же зимой выехал Юрий³ из Владимира с небольшой дружиной, назначив вместо себя своих сыновей Всеволода и Мстислава⁴, и поехал на Волгу с племянниками своими, с Васильком⁵, Всеволодом⁶ и Владимиром⁷, и стал станом на Сити, ожидая к себе брата своего Ярослава⁸ с полками, и Святослава⁹ со своей дружиной; и начал Юрий князь великий собирать воинов против татар, а Жирославу Михайловичу поручил воеводство в своей дружине.

¹ У літописі місто згадувалося у чоловічому роді. У багатьох літописах відзначається відмова володимирського князя Юрія прийти на допомогу рязанським князям, можливо, тому у Лаврентіївському літописі Рязанський епізод різко скорочений

² Всеволод Юрійович (1213-1238 рр.), син Юрія Всеволодовича, внук Всеволода Велике Гніздо.

³ Юрій Всеволодович (1189-1238 рр.), син Всеволода Велике Гніздо, вел. кн. Володимирський.

⁴ Мстислав Юрійович (1218-1238 рр.), син Юрія Всеволодовича, внук Всеволода Велике Гніздо.

⁵ Василь Костянтинович (1209-1238 рр.), син Костянтина Всеволодовича, кн. ростовський з 1218 р.

⁶ Всеволод Костянтинович (1210-1238 рр.), син Костянтина Всеволодовича, кн. ярославський.

⁷ Володимир Костянтинович (1214-1249 рр.), син Костянтина Всеволодовича.

⁸ Ярослав Всеволодович (1190 – 1246 рр.), син Всеволода Велике Гніздо, батько Олександра Ярославича Невського, вел. кн. володимирський з 1238 р.

⁹ Святослав Всеволодович (1196 – 1252 рр.), син Всеволода Велике Гніздо, кн. суздальський з 1238 р., вел. кн. володимирський з 1246 р.

Той же зимою подошли татары к Владимиру, 3 февраля, на память святого Симеона, во вторник, за неделю до мясопуста¹. Владимирцы затворились в городе, где были Всеволод и Мстислав и воевода Петр Ослядюкович. Владимирцы затворились, а татары подъехали к Золотым воротам², ведя с собой Владимира Юрьевича³, брата Всеволода и Мстислава, и начали спрашивать, в городе ли князь Юрий. Владимирцы пустили по стреле по татарам, и татары также пустили по стреле по Золотым воротам; и потом сказали татары: «Не стреляйте». Они же замолчали. И татары подъехали к воротам и стали говорить: «Узнаете ли княжича вашего, Владимира?». Был он печален, Всеволод же и Мстислав, стоя на Золотых воротах, узнали брата своего Владимира. О горестное и слез достойное зрелище! Всеволод и Мстислав с их дружиной и все горожане плакали, видя Владимира. А татары отошли от Золотых ворот, объехали вокруг города и стали станом перед Золотыми воротами, как видеть глазу⁴, множество воинов бесчисленное вокруг всего города. Всеволод же и Мстислав, жалея брата своего Владимира, сказали дружине своей и Петру-воеводе: «Братья! Лучше нам умереть перед Золотыми воротами за святую Богородицу и за правоверную веру христианскую». И воспротивился этому Петр Ослядюкович. И сказали оба князя: «Это все навел на нас Бог по грехам нашим». Как сказал пророк: не дано человеку ни мужества, ни мудрости, ни мысли против Господа; ибо как Господу угодно, так и есть, будет же имя Господне благословенно в веках. Великое зло случилось в Суздальской земле, и не было от крещения такого зла, как ныне. Но оставим это⁵.

Татары разбили свои станы у города Владимира, а сами пошли и взяли Суздаль и святую Богородицу разграбили, и княжеский двор огнем пожгли, и монастырь святого Дмитрия пожгли, а прочие разграбили; а черниц старых, и попов, и слепых, и хромых, и горбатых, и больных, и людей всех иссекли, а юных чернецов и черниц, и попов и попадей, и дьяконов и жен их, и дочерей и сыновей их, всех увели в станы свои, а сами пошли назад к Владимиру.

В субботу мясопустную начали татары устанавливать леса и камнеметные орудия ставить до вечера, а на ночь воздвигли тын вокруг всего города Владимира. В воскресенье мясопустное, после заутрени, 7 февраля, на память святого мученика Феодора Стратилата, приступили к городу. И стоял

¹М'ясопуст (останній тиждень перед Великим Постом) у 1238 р. припадав на 7 лютого, вівторок – 2 лютого. На 3 лютого вівторок припадав у 1237 р., але м'ясопуст був раніше цього числа

² Золоті ворота у Володимирі були побудовані у сер. XII ст. за Андрія Боголюбського

³ Володимир Юрійович (пом. 1238 р.), син Юрія Всеволодовича.

⁴ В оригіналі «назреєме»: межа, досяжна погляду.

⁵ Звичайна ремарка літописця, який вставляє своє міркування при переписуванні попереднього тексту.

плач великий в городе, а не радость, за грехи наши и неправды; за умножение беззаконий наших наслал Бог поганых <...> И взяли город до обеда; от Золотых ворот у святого Спаса вошли по примету¹ через городскую стену, а с севера от Лыбеди подошли к Ирининым воротам и Медным, а от Клязьмы к Волжским воротам, и так вскоре взяли Новый город². Всеволод и Мстислав и все люди бежали в Печерный город³, а епископ Митрофан, и княгиня Юрьева с дочерью и со снохами и с внучатами, и другие княгини с детьми, и многое множество бояр и иные люди затворились в церкви святой Богородицы, и их без милости запалили огнем <...> Татары же силой отворили двери церковные и увидели, что одни в огне скончались, другие от оружия смерть приняли. И разграбили святую Богородицу⁴, ободрали чудную икону⁵, украшенную золотом, серебром, и драгоценными камнями. И монастыри все и иконы разграбили, а иные порубили, другие же взяли себе, и кресты честные и сосуды священные и книги ободрали, и одежды блаженных прежних князей, которые они повесили в церквах святых на память о себе, взяли себе в полон <...> И убит был Пахомий, архимандрит монастыря Рождества святой Богородицы, игумен Успенский, Феодосий Спасский, и прочие игумены и чернецы и черницы, и попы и дьяконы, от юного и до старца и сущего младенца; и тех всех иссекли, одних убивая, других же ведя босых и без покрывал в станы свои, умирающих от мороза. И видны были страх и трепет, так как на христианский род страх и колебание и беда распространились <...>

Татары, захватив Владимир, пошли, окаянные эти кровопийцы на великого князя Юрия, и одни пошли к Ростову, а иные к Ярославлю, а иные на Волгу на Городец, и те пленили все по Волге вплоть до Галича Мерьского; а иные пошли на Переяславль и взяли его и оттуда попленили всю страну и многие города до Торжка. И нет ни одного места, ни веси, и села редко, где бы не воевали татары на Суздальской земле. И взяли 14 городов, помимо слобод и погостов, за один месяц февраль на исходе 45-го лета⁶.

Но мы вернемся к предстоящему. Пришла весть к великому князю Юрию: «Владимир взят, соборная церковь вместе с епископом, княгиней с детьми и снохами и внуками погибла в огне, старейшие сыновья Всеволод с братом убиты вне города, люди перебиты, а на тебя идут». Он же, услышав об этом, закричал громко, со слезами, плача прежде всего по православной вере христианской, и более всего о церкви и о епископе, и о людях, ибо был милостив, нежели о себе и жене и детях <...> И так он молился со слезами,

¹ Сходи, що приставляються до стіни під час штурму.

² Укріплення, зведені у 1158 – 1164 рр. у західній частині міста.

³ Початкові укріплення Володимира.

⁴ Володимирський собор Успіння Пресвятої Богородиці.

⁵ Чудотворна Володимирська ікона Божої Матері.

⁶ Літописець користується березневим роком, тобто новий 6745 рік від Створення світу починався 1 березня

когда внезапно появились татары <...> И пришли безбожные татары на реку Сить против великого князя Юрия. Услышав же об этом, князь Юрий с братом своим Святославом и с племянниками своими Васильком и Всеволодом и Владимиром, и с мужами своими пошел против поганых. И сошлись обе стороны, и была злая сеча, и побежали наши перед иноплеменниками; и тут убит был великий князь Юрий, а Василька захватили безбожные, и повели в свои станы. Случилось это зло 4 марта, на память святых мучеников Павла и Ульяны. И тут убит был князь великий Юрий на Сити-реке, и дружины его много побили; блаженный же епископ Кирилл взял мертвого князя, идя от Белоозера, и принес его в Ростов, и пел над ним положенные песни с игуменом и клирошанами и попами, со многими слезами, и положили его в гроб у святой Богородицы. А Василька Константиновича вели с постоянным понуждением до Шерньского леса¹, и когда стали станом, принуждали его много безбожные татары принять обычаи татарские, быть в их неволи и воевать за них. Он же никак не покорялся их беззаконию, и много укорял их, говоря: «О глухое царство, оскверненное! Ничем не заставите вы меня отречься от христианской веры, хотя и нахожусь я в великой беде». Они же скрежетали на него зубами, желая насытиться его крови. Блаженный же князь Василько помолился: «Господи Иисусе Христе, многократно мне помогавший, избавь меня от этих плотоядцев». И, еще раз помолившись, сказал: «Господи Вседержитель и нерукотворный царь, спаси любящих тебя и выполни просьбу, с которой я обращаюсь, – помоги христианам и спаси рабов твоих: детей моих Бориса и Глеба и отца моего духовного епископа Кирилла». И в третий раз он снова помолился: «Благодарю тебя, Господи Боже мой, предвижу, что обо мне останется славная память, потому что молодая моя жизнь от железа погибает, и мое юное тело увядает». И в последний раз помолился: «Господи Иисусе Христе Вседержитель! Прими дух мой, да и я почию в славе твоей». И сказал это и тотчас без милости был убит.

И был брошен в лесу, и увидела его некая верная женщина и поведала о том богобоязненному мужу поповичу Андриану. И взял он тело Василька и обвил его саваном и положил его в укромном месте. Узнав об этом, боголюбивый епископ Кирилл и княгиня Василькова послали за телом князя и принесли его в Ростов. И когда понесли его в город, множество народа вышло навстречу ему, печальные слезы проливая, лишившись такого утешения. И множество народа правоверного рыдали, видя, что отходит отец сиротам и кормилец, великий утешитель печальным, закатившаяся светоносная звезда во мраке пребывающая. Ведь Бог открыл ему глаза сердца на всех служителей Божьих, и он был как бы возлюбленным отцом для всех церковнослужителей, и нищих, и печальных; щедр он был на милостыню, помня слово Господа, гласящее: «Блаженны милостивые, ибо

¹ Шерньский ліс – ліс між містами Кашином і Калязином

они будут помилованы». И Соломон говорит: «Милостынями и верой очищаются грехи». И так не обманули его надежды, то, о чем он просил Бога: «Господи, спаси любящих тебя». И сего блаженного князя Василька сопричислил Бог смерти, подобно Андреевой¹, кровью мученической омылся он от прегрешений своих, с братом и отцом Юрием, великим князем. И это было удивительным, ибо и по смерти соединил Бог тела их: Василька принесли и положили в церкви святой Богородицы в Ростове, где и мать его лежит, и тогда же перенесли голову великого князя Юрия, и вложили в гроб к телу.

Был же Василько лицом красив, очами светел и грозен, безмерно храбр на охоте, сердцем легок, с боярами ласков. Кто из бояр ему служил и хлеб его ел и чашу его пил, тот никому другому князю, за любовь его не мог служить; особенно сильно любил Василько слуг своих. Мужество и ум в нем жили, правда и истина с ним ходили, во всем был искусен, все умел. И сидел он в доброденствии на отцовском столе и на дедовском, и скончался так, как слышали. <...>

2. Охарактеризуйте джерело (час створення, тип джерела, авторство, достовірність).

3. Надайте відповіді на наступні запитання:

- 3.1. Які історичні події знайшли відображення у літописному уривку?
- 3.2. Які літописні свідчення можна використати заради характеристики військової тактики монголо-татар?
- 3.3. У чому літописець вбачає причину монгольської навали та розорення Рязанської та Володимиро-Суздальської земель? Чому?
- 3.4. Як у літописі описується спротив монголам, що його надавали мешканці Рязанської та Володимиро-Суздальської земель?
- 3.5. Що можна дізнатися з літописного уривку про ставлення монгольських завойовників до населення?
- 3.6. Яким чином літописець характеризує масштабність монгольської навали та розорення Рязанської та Володимиро-Суздальської земель?
- 3.7. Які відомості надає літописець щодо долі княжої родини Володимира?
- 3.8. Надайте характеристику ростовському князеві Васильку на основі літописних даних. На яких його якостях наголошує літописець? Чому, на ваш погляд, автор літопису так схвально характеризує князя?

¹ Мається на увазі Андрій Боголюбський, який був убитий у 1174 р. змовниками-боярами. У похвалі Васильку є ряд запозичень з некролога Андрію Боголюбському

4. Заповнити таблицю, опрацювавши матеріал теми №2 та уривок літопису:

Монгольська навала на Рязанське, Володимиро-Суздальське князівства, Новгородську землю

Місяць, рік походу	Напрямок	Основні битви та події	Результат

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ПОВІДОМЛЕНЬ

1. Створення монгольської держави.
2. Західний похід монголів.
3. Особливості військової організації і тактики монголів.
4. Завоювання монголами Володимиро-Суздальської землі.
5. Великий князь володимирський Юрій Всеволодович (1218 – 1238)
7. Розвиток Володимиро-Суздальської землі під владою Золотої Орди.
8. Військова та політична діяльність Олександра Невського.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Введение, перевод и примечания А. И. Малеина. — СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1911. — 232 с.
2. Хрестоматия по истории России с древнейших времен до 1618 г.: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / [А.Г. Кузьмин и др.] под ред. А.Г. Кузьмина, С.В. Перевезенцева. — М.: ВЛАДОС, 2004. — С. 370 – 401.
3. Повесть временных лет / Перевод, сост., примеч. и ук. А. Г. Кузьмина. — М.: Институт русской цивилизации, Родная страна, 2014. — 544 с. — Режим доступа: http://rusinst.ru/docs/books/Povest_vremennyh_let.pdf

Література

1. Вернадский Г.В. Монголы и Русь / Георгий Вернадский. — М: Ломоносовъ , 2011 – 506 с.
2. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский М. : Богор. Печатник , 1998. — 364 с.

3. Довідник з історії України (А – Я) // За ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2003. – 903 с.
4. История России IX – XIX вв.: справочные материалы. – М., 1997.
5. История России с древнейших времен до 1861 года: Учебник для вузов / Под ред. Н.И. Павленко. – М., 1996.
6. История России от древнейших времен до начала XX в. / Под. ред. И.Я. Фроянова. <http://www.infoliolib.info/hist/rushist/rhist200.html>
7. Карпов А.Ю. Батый / Алексей Карпов. – М.: Молодая гвардия, 2011 - 345 с.
8. Котляр М.Ф. Монголо-татарська навала [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі – О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Monholo_tatarska
9. Насонов А.Н. Монголы и Русь. – М., Л: Изд-во Академии Наук СССР, 1940. –178 с.
10. Плахонін А.Г. Олександр Невський [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. – 728 с.: іл.. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Oleksandr_Y
11. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 15–ти кн. Кн. II. – Т. III. – М., 1988. – Глава II. От смерти Мстислава торопецкого до опустошения Руси татарами (1228-1240) – Режим доступу: <http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/soloviev/solv03p2.htm>

ТЕМА 3. СТАНОВЛЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У XIV – НА ПОЧАТКУ XVI ст.

- 3.1. Соціально-економічний розвиток земель, які склали ядро Московської держави.
- 3.2. Політичний розвиток Волго-Окського межиріччя в першій чверті XIV ст. Початок московської династії.
- 3.3. Боротьба Московського князівства з Золотою Ордою в другій половині XIV ст.
- 3.4. Московське князівство в першій половині XV ст.
- 3.5. Завершення приєднання Московським князівством земель, які виокремилися з Володимиро-Суздальського князівства. Падіння ординського іга.
- 3.6. Великокнязівська влада і формування бюрократичного апарату.
- 3.7. Місто в Московії в XV – початку XVI ст.
- 3.8. Держава та церква.

Мета. *Висвітлити соціально-економічний і політичний розвиток земель, які склали ядро Московської держави; з'ясувати сутність взаємин Московського князівства та Золотої Орди в другій половині XIV ст. – першій половині XV ст. Прослідкувати процес завершення приєднання Московським князівством земель, які виокремилися з Володимиро-Суздальського князівства, з'ясувати обставини падіння ординського іга. Розкрити особливості функціонування великокнязівської влади, бюрократичного апарату, становища міст у Московії; розглянути стосунки держави та православної церкви.*

3.1. Соціально-економічний розвиток земель, які склали ядро Московської держави

При розгляді **першого питання** студенту варто розпочати з опанування питання зростання великого землеволодіння наприкінці XIII – у XIV ст. Студент має пригадати, що перші вотчини (князівські, церковні, боярські) з'являються ще в Київський період. У наступний час цей процес триває. Однак питання про шляхи виникнення **приватної земельної власності** викликає у науці суперечки. Одні бачать можливість її появи «знизу», коли найбільш заможний член общини перетворює свій наділ у власність (алод), починає використовувати менш заможних селян, стаючи поступово дрібним вотчинником. Інший шлях – «згори», коли боярські вотчини утворювалися шляхом пожалування великим князем землі. Нарешті, була можлива і купівля землі у громади на кошти, отримані від неземлеробських доходів (наприклад, торгівлі). Остання була характерна для Новгородських земель.

Разом з тим студент має засвоїти, що, як констатував сучасний історик В. Кобрин, боярські вотчини були спочатку невеликими. На думку науковця, найімовірніше, вони служили для бояр і княжих слуг своєрідними невеликими підсобними господарствами. Учений пояснював, що в умовах панування **натурального господарства** землевласнику не було потрібно виробництво сільськогосподарських продуктів задля ринку, а було необхідно приватне село, яке позбавляло його від закупівель зерна і м'яса, масла і молока. Повсякденний, так почасти, і святковий стіл власника вотчини XIII – XIV ст. повинен був мимоволі сам собі забезпечувати; лише заморські делікатеси і виноградні вина представляли тут покупну провізію. Отже, спочатку більш велика вотчина просто була не потрібна. Кількісно боярські вотчини також були в цей час нечисленні.

Разом з тим, студенту потрібно розібратися, що **натуральне господарство** – тип господарства, при якому продукти праці виробляються для задоволення самих виробників, а не для продажу. Головна причина його існування – низький рівень розвитку продуктивних сил і незначний розмір додаткового продукту. **Додатковий продукт** – це частина суспільного продукту, створювана безпосередніми виробниками у сфері матеріального виробництва понад необхідний продукт. **Необхідний продукт** – це частина суспільного продукту, виробленого працівниками матеріального виробництва, необхідний для нормального, з точки зору існуючих соціально-економічних умов, відтворення фізичних і духовних здібностей працівника і членів його сім'ї. З появою і поглибленням суспільного розподілу праці натуральне господарство витісняється **товарним виробництвом**.

Відмічаючи прискорення темпів зростання великого землеволодіння, студент має осягнути, що більш швидко великим землевласником стає **церква**. Можливість її розвитку, зокрема, була пов'язана з віротерпимістю монголо-татар, тому церковні землі звільнялися від данини. З середини XIV в. в монастирях відбувається перехід з «келіотського» статуту до «загальножитійного». У першому випадку монастир складався з ряду відособлених келій, а ченці, які жили в них, мали своє господарство, і, таким чином, монастир в цілому не був власником. У другій половині XIV ст. Сергій Радонезький провів реформу. Вона призвела до того, що згідно з «загальножитійним» статутом ченці повинні були відмовитися від особистої власності, а монастир став громадою з колективною власністю, та отримав можливість широко набувати майно, в тому числі й землі. Монастирям почали дарувати землі князі. Саме цим шляхом створювалося первісне багатство більшості монастирських вотчин. З часом, набувши економічну могутність, церква стане суперником великих князів (а потім і царів) у боротьбі за державну владу.

Але, разом з тим, студент має з'ясувати, що незважаючи на зростання, велике приватне землеволодіння в XIV – XV ст. не стало панівним. У

Володимирських землях (не кажучи про Північ) переважало вільне общинне селянське землеволодіння. Громада в XIV – XV ст. називалася **волостю**, або **чорною волостю**. Звідси назва – **чорносошні селяни** (сам термін «селяни», що позначав сільських хліборобів, з'являється в кінці XIV ст.).

Рос. – крестьянин, крестьянка – хрещена людина; мужик, землероб або землеробство, селянин, селянин; сільський обиватель.

Поміж іншим, студентові варто звернути увагу, що питання щодо соціальної природи власності у чорній волості – складне і суперечливе. Ряд дослідників вважають, що чорні землі перебували у повній власності **селянських общин** (їх алодіальні володіння). Інша точка зору виходить з існування в землях Московських держави в XV ст. державного феодалізму. Отже, селяни вважалися феодально-залежними від держави в цілому, а податки були формою **феодальної ренти (форма реалізації права власності на землю)**. Нарешті, треті говорять про чорних селян як про власників своїх земель поряд з державою. Суперечка ця далека від завершення, але ясно одне: становище чорносошних селян було легше, ніж приватновласницьких. Втім, приватновласницькі селяни також не були однорідною масою. Вони ділилися на наступні основні категорії: половники і срібники. **Половники** являли собою безземельних селян, що отримували на заведення свого господарства певну грошову позику, яку були зобов'язані погашати половиною врожаю. Вони були резервом для залучення у залежність вільного селянства. **Срібники** – це селяни, яким пан давав у борг гроші (срібло) з умовою подальшої сплати з відсотками (срібло ростове) або ж роботи за відсотки (срібло іздольне).

Під час характеристики повинностей селян у XIV – XV ст. студент має зазначити їх легкість як істотну ознаку. При цьому слід зупинитися на їх різновидах. Основною формою повинностей був **натуральний оброк**: селяни за користування землею, яка належала певному землевласнику зобов'язані були платити необхідними продуктами свого власного господарства. З кінця XV до початку XVI ст. натуральний оброк поступово замінюється **грошовим**. У вигляді окремих повинностей існувала **відробіткова рента** (в господарстві землевласника): селяни зобов'язані були, наприклад, двір огородити, хороми ставили (ремонтувати), і рілля орали, прибирати хліб і сіно, і греблю гати, пиво варили, льон прями, хліби пекли – одним словом, відправляли всякі роботи по господарству землевласника.

Студентові потрібно окреслити зміни, які відбувалися у соціально-економічній структурі суспільства із становленням Московської держави у другій половині XV – на початку XVI ст. З приєднанням нових територій відбувається їх освоєння: колонізуються землі Приуралля, Примор'я. Разом з тим тривала внутрішня колонізація, пов'язана з розробкою під рілля лісових угідь. Як і раніше, велике землеволодіння існує у двох формах: **вотчинної** та **помісної**. Але й тут спостерігаються зміни. Насамперед вони

стосувалися володінь князів. Їх підданство московському «государеві» тягло за собою збереження прав на їх колишні землі, але одночасно приводило до зближення їх володінь із звичайними вотчинами бояр. Зміни спостерігаються, разом з тим, і в структурі самих боярських вотчин. Одні старі вотчинники змогли розширили свої володіння за рахунок приєднаних земель, у інших же, навпаки, внаслідок сімейних розділів володіння дрібнішали.

Збільшується фонд **церковних земель**: монастирських, митрополичих, єпископських. Це відбувається за рахунок добровільних внесків вотчинників («за упокій душі»), купівель, а також вимушено – віддача за боргові зобов'язання. Для обслуговування потреб государевого двору з'являється і такий вид землеволодіння, як **палацове**.

Поміж іншим, студентів потрібно зазначити, що з приєднанням у другій половині XV ст. новгородських і тверських земель у великого князя виявився величезний земельний фонд. Він користався цим для наділення землею своїх службовців (дворян). Слово «дворянин» буквально означає «людина з княжого двору» або «придворний». Дворяни бралися на службу князем для виконання різних адміністративних, судових та інших доручень. Їх переселяли (рос. Іспомещалі) на загарбані землі та наділяли конфіскованою землею з селянами. Цих переселенців стали називати **поміщиками**, а їх володіння **помістями**. Цим же вирішувалося питання підтримки здібніших вотчинників. На відміну від вотчини помістя заборонялося продавати і дарувати, а згодом і успадковувати (з другої половини XVI ст.). Разом з тим поміщики опинялися в залежності від держави. Їх обов'язком стала військова служба. Необхідно відзначити і те, що розвиток помісної системи призвів до різкого скорочення чорних земель в центральних районах країни. Північ країни залишалася, як і раніше, чорносошною.

На особливий розгляд заслуговують **переходи** селян. Студентів необхідно засвоїти, що виникнення селянських переходів відноситься до кінця XIII – початку XIV ст. Спочатку селяни переходили або з однієї общини (чорної волості) в іншу, або з общини у вотчину, яка потребувала робочої сили, спорадично. У XIV ст. селянські переходи в Московській і Новгородській землях стають вже звичним явищем, а з XV ст. відрізняються чіткою системою, в основу якої покладені взаємовідносини селян із землевласниками в рамках звичайного права. Перехід, як правило, був приурочений до одного дня. У центральних районах це був Юр'їв день осінній (26 листопада). За тиждень до і тиждень після нього селянин мав право залишити вотчину або помістя й перейти до іншого землевласника, сплативши колишньому хазяїнові борги і «пожилоє» – мито за користування двором та земельним наділом. Цей час був зручним з точки зору землеробського календаря: закінчені осінні посівні роботи, але не розпочата ще підготовка до нового сезону. Зазвичай вважається, що зазначене

обмеження є кроком на шляху до закріпачення селян. Однак навряд чи це було так, бо воно більш впорядковує відносини між землевласниками і селянами, а також було вигідно державі, зацікавленій в нормальному функціонуванні податкової системи. Студенту слід мати на увазі, що у подальшому будуть відбуватися усілякі обмеження з боку держави таких переходів, що знаменуватиме їхнє закріпачення.

На окремий розгляд студента варте рабство. Студент має взяти до уваги, що поряд з залежними селянами приватновласницьким господарствам належали **раби-холопи**. Холопи, які одержували від пана невеликий наділ землі у користування, називалися **страдниками** (рос. страда – сільськогосподарські роботи). Основним їх обов'язком була обробка панської ріллі. Їхнє становище в певній мірі наближалось до приватновласницьких селян. Іншою новою формою холопства було **кабальне**. Кабальними холопами називалися люди, які не мали засобів до існування і були вимушені в силу цього йти до служилої кабали, тобто брати позику із зобов'язанням служити за це позичальнику. Імперський посол С. Герберштейн писав на початку XVI ст., що у Московії «усі домашні роботи робляться руками рабів». Кабально-залежні холопи могли звільнитися лише після смерті господаря. Рабство, як і раніше, займало велике місце в господарствах знаті.

Аналізуючи розвиток ремесла й торгівлі, які у XIV – XV ст. продовжували розвиватися, студентові слід зупинити увагу на тому, що головними центрами ремісничого виробництва виступали міста, але багато ремісників жили й у селах і вотчинах. Поміж іншим, можна окреслити й їх певну спеціалізацію: у багатьох містах існували слободи, населені ремісниками однієї спеціальності (наприклад, Гончарна, Ковальська, Бронна у Москві). Наприкінці XV ст. у Москві був створений Гарматний двір.

Незважаючи на розширення у другій половині XV – на початку XVI ст. господарських зв'язків між різними регіонами, не можна їх перебільшувати. Широка внутрішня торгівля ще тільки налагоджувалась.

На окрему характеристику заслуговує зовнішня торгівля. При цьому студент має взяти до уваги те, що водним і сухопутним шляхами велася торгівля зі Сходом, куди вивозилися лляні й вовняні тканини, хутра, зброя, ремісничі вироби. В обмін привозилися шовкові та бавовняні тканини, дорогоцінне каміння, прянощі. Незважаючи на часті війни, Московія мала постійні торгівельні зв'язки з західними країнами. Туди ввозили в основному сировину (віск, хутра, пенька, ліс), а вивозили благородні метали, селітру, суконні тканини, вино, зброю. Торговельним партнером московитів було об'єднання німецьких торгових міст – Ганзейским союзом.

3.2. Політичний розвиток Волго-Окського межиріччя в першій чверті XIV ст. Початок московської династії.

Розгляд другого питання студентіві слід розпочати із згадки про те, як уже в середині XI ст. в політетнічній Київській державі стали виявлятися ознаки дроблення на самостійні князівства і землі. З'являлися все нові і нові князівства.

Приток населення сприяв підйому Ростово-Суздальської землі – історичного осереддя Росії. Слов'яни тут з'явилися відносно пізно, зіткнувшись переважно з фіно-угорським населенням. З півночі до Волзько-Окського межиріччя у IX – X ст. прийшли ільменські словени, із заходу – кривичі, з південного заходу – в'ятичі. Віддаленість й ізольованість зумовили більш повільні темпи розвитку і християнізації тутешніх районів.

Місцеві князі почали вперту боротьбу за оволодіння великим княжінням. Князем Юрієм Довгоруком були засновані нові міста – Дмитрів, Кострома, Москва та ін. У 1169 р., при Андрії Боголюбському, землі Залісся здобувають незалежність від Русі, їх війська пограбували Київ і Андрій Боголюбський проголосив себе незалежним від великих князів Київських володарем. Після смерті Всеволода Велике Гніздо відбувалося виникнення нових державних центрів, дроблення Залісся, усередині якого в XIII ст. з'явилися князівства Переяславське, Ростовське, Суздальське, Ярославське, Тверське, Московське та ін.

З 1240-х років Волзько-окське межиріччя у складі Золотої Орди. Золотá Ордá (Улус Джучі, тюрк. Улу Улус – Велика Держава) – держава, яка існувала між 1240–1502 рр. у степах Східної Європи, Західної Молдови, Центральної Азії та Західного Сибіру. Виникла на базі монгольських завоювань 1220 – 1240-х років. Початково була частиною єдиної Монгольської імперії нащадків Чингізхана і називалась улусом Джучі, старшого сина Чингізхана. Назва «Золота Орда» походить від назви в московських літописах XVI ст. як пам'ять про золоте шатро ханської ставки (орди). У східних літописних джерелах улус Джучі називався Дешт-і-Кипчак, Білою ордою (Ак-орда) та Синьою ордою (Кок-орда). Керувалася прямими нащадками Джучі, що носили титул ханів, а з кінця XIV ст. – великих ханів на ознаку своєї суверенності. Поділялася на два найвпливовіші крила – улуси нащадків двох синів Джучі – Батия та його старшого брата Орда Іхена.

У Золотій Орді проживали тюркські (кипчаки, волзькі булгари, башкири та ін.), Фінно-угорські (мордва, черемиси, вотяки та ін.), Слов'янські, північнокавказькі (яси, алани, черкаси та ін.) народи. Нечисленна монгольська верхівка дуже швидко асимілювалася серед місцевого тюркського населення. До кінця XIV – початку XV ст. кочове населення Золотої Орди позначалося етнонімом «татари».

У Золотій Орді відбувався етногенез волзьких, кримських, сибірських татар як окремих етносів. Тюркське населення східного крила Золотої Орди склало основу сучасних казахів, каракалпаків і ногайців.

В процесі розпаду зі складу Золотої Орди виділилися Астраханське ханство, Кримське ханство, Ногайська Орда, Казанське ханство, Велике князівство Московське, Сибірське ханство, Казахське ханство, Узбецьке ханство.

Монета Джанібека

Тут студентів потрібно зупинитися на поясненні факту окняжіння Москви та етимології слова – **«Москва»**. Першим відомим князем на Москві був син Олександра Невського Данило Олександрович, що отримав ханський ярлик у 1277 р. Назва міста пов'язана з ім'ям річки Москви, яка носила його задовго до появи поселення. Існує декілька гіпотез про походження гідроніма «Москва». Згідно з першою версією, назва походить з фінно-угорської групи мов. Склад «-ва» означає «вода», «річка» або «мокрій», а основа «моск-» може мати значення «телиця, корова». За іншою версією, назва походить від фінно-угорського, а точніше мерянського, слова «маска́», яке означає «ведмідь».

Роблячи висновок про те, що початок Московії і Московського царства відбувався за ініціативи золотоординської татарської правлячої еліти на територіях корінного угро-фінського населення, студент може пояснити, що Золота Орда – складова частина Монгольської імперії, заснованої Чингізханом, яку отримав у спадок його онук Батий. Інша назва – Ординська імперія. В процесі розпаду зі складу Золотої Орди виділилися такі державні утворення, як Кримська Орда, Ногайська Орда, Казанська Орда, Велике князівство Московське.

Повертаючись до перших десятиліть існування Московського князівства, студент має взяти до уваги, що з 1330-х рр. заліські князі, за рідкісними виключеннями – утримувачі ханського ярлика на право збирання данини. З подальшим розширенням земель московських князів і централізацією влади за прихильності і допомоги золотоординського державного центру їм вдається до кінця XV ст. створити з свого осідку центр єдиного Московського великого князівства.

Подальший розгляд другого питання студентів потрібно зосередити на низці наступних історичних фактів. Засновник дому московських князів Данило Олександрович розширив московський уділ: розбивши рязанського князя Костянтина Романовича, він узяв його в полон і захопив місто Коломну (1301 р.), яка з того часу назавжди залишається за Москвою. Понад те Данилу вдалося отримати Переславль-Залеський, за духівницею племінника, хворого і бездітного Івана Дмитровича (1302 р.). У 1303 р. Данило помер.

Старший з п'яти його синів, **Юрій Данилович**, або Георгій (1303 – 1325 рр.), захопив у свої руки всю владу батька. Брати спочатку знаходилися в його безумовній покорі; з ними Юрій ходив на Смоленську землю і узяв Можайськ.

Відразу Московський князь Юрій Данилович розпочав боротьбу із двоюрідним дядею **Михайлом Ярославичем Тверським** за Велике Володимирське княжіння. Великокнязівський стіл дістався старшому – Михайлові Тверському.

Московський князь Юрій Данилович тричі був в Орді і щоразу внаслідок суперечки із Тверськими князями. У 1312 р. хан **Тохта** помер, і

поки великий великий князь володимирський Михайло (тверський) був на коронаційних урочистостях нового хана **Узбека**, московський князь підняв проти нього заколот у Новгороді. І поки той з татарськими військами йшов втихомирювати бунтівне місто, Юрій з дарами поїхав у ставку молодого хана Узбека.

В Орді князь Юрій прожив, бенкетуючи і принижуючись, 3 роки, після чого у 1317 р. одружився з сестрою хана Узбека – Кончакою (Кончака – після хрещення Агафія). Так, він став **гурганом** – це дуже високий титул в монгольській імперії, тобто став свояком Чингизидів. Гурганами були Улугбек, Мамай, Едигей. Це дуже серйозна компанія. Це дуже високий титул, напевно, один з найвищих для нечингизидов.

У тому ж році князь Юрій пішов воювати дядька, але зазнав поразки. Агафія потрапили в полон до Михайла Ярославича Тверського та була відведена в Твер, де незабаром померла. Княгиня Агафія не встигла народити чоловікові спадкоємця. Пройшли чутки, що вона померла від отруєння. Михайло Тверський та Юрій Московський відправилися до Орди на суд Узбека. Вже в ставці хана з його відома і при його потуранні, люди московського князя Юрія по-звірячому вбили Михайла Тверського.

Юрій Данилович отримав ярлик на велике князівство Володимирське. Мертве тіло князя Михайла стало предметом політичного торгу з боку Юрія і було видано для поховання родичам, лише через рік – коли спадкоємці покійного пішли на поступки. Після повернення з Орди в 1319 р. Юрій посадив свого брата Афанасія князем в Новгороді.

У 1321 р. Дмитро Тверській, син убитого Михайла Тверського, визнав владу Юрія Даниловича і передав йому ординських данину з усього Тверського князівства. Але Юрій, замість того, щоб відвезти Тверську данину в Орду, відвіз її до брата в Новгород і через купців-посередників пустив її в оборот, бажаючи отримати відсотки. Дії Юрія з ординської даниною розгнівали хана Узбека, і в 1322 році **Дмитро Михайлович Грізні Очі** отримав ярлик на велике князювання.

Юрій залишився у Новгороді. Коли в 1325 році Юрій Данилович приїхав в Сарай-Берке і став домагатися ярлика на велике князювання, великий князь Дмитро Михайлович Грізні Очі зустрів його там і зарубав в припадку гніву, потім був схоплений ординцями і рік потому за наказом хана страчений. Ярлик на велике князювання дістався братові Дмитра – **Олександру Михайловичу**.

При розгляді другого питання найпильнішу увагу студентів слід приділити ходу й результатам правління **Івана Калита** (1325 – 1340 рр.) Московський правитель, Іван Калита, ще один онук Олександра Ярославовича Невського, брат Юрія Московського, зіграв велику роль у перетворенні Московського князівства на невід'ємну частину в системі Золотої Орди, для якої він збирав данину. Прозваний Калитою («калита» – кошіль для грошей) за своє багатство. Головним напрямком його правління

було зміцнення провідної ролі Великого князівства Московського серед інших князівств, що складуть історичне ядро Російської держави.

Іван I виявив себе вправним, наполегливим і жорстким правителем. Він не гребував використовувати в ході міжусобиць військо Золотої Орди. Йому вдалося послабити свого основного противника – велике князівство Тверське, а також Новгород і Псков. Зміцненню авторитету Івана Даниловича саме як московського князя сприяло перенесення на початку його правління (у 1325 р.) резиденції митрополита Київського і всієї Русі Петра з Володимира на Клязьмі до Москви.

Петро – митрополит Київський та всієї Русі (1308 – 1326). Уродженець Волині. Як ставленик галицько-волинського князя Юрія Львовича мав обійняти після Ніфонта новостворену Галицьку митрополію, але натомість був висвячений у Константинополі на Київського митрополита. 1299 р. залишив Київ та переїхав до Володимира на Клязьмі. Активно контактував з московським князем Юрієм Даниловичем і близько 1325 р. переніс до Москви з Володимира на Клязьмі митрополичу кафедру, чим істотно підвищив шанси московських князів у боротьбі за гегемонію на теренах підвладних Володимирському князінню. Перший московський святий (канонізований 1327 р.);

Іван Калита увійшов до російської історіографії як перший «собиратель» російських земель». Перед смертю прийняв чернечий постриг з ім'ям Ананія та схиму.

Здійснивши загальну характеристику правління в Московському князівстві Івана Калита, студентові необхідно конкретизувати його наступними історичними фактами.

На початку правління в Москві Калита народ у Твері дуже обтяжувався татарами і мав до них ледь стримуване озлоблення. У 1327 р. до Твері з'явився послом двоюрідний брат хана, Чол-хан (Щелкан). Він прогнав самого великого князя з його двору і зайняв його зі своєю свитою, «воздвіжеса гоніння велике над Христіани насильством, і краденням, і биттям, і наругою». Серед народу поширилася чутка, що Щелкан хоче вбити князя, сам зайняти його місце і ввести магометанство. Досить було невеликої іскри, щоб спалахнуло повстання.

Так, 15 серпня дякон Дюдко повів кобилу до річки. Татари стали віднімати її. Дякон закричав про допомогу. Розлючений народ кинувся на татар і перебив усіх разом з Щелканом, не пощадив навіть купців ординських. Ситуацією скористався Іван Калита московський, брат убитого Юрія. Він негайно відправився в Орду, поки Олександр не встиг виправдатися перед ханом. Розгніваний хан дав Іванові 50 000 татарської раті для покарання Твері. Олександр втік до Новгорода, але не був прийнятий там зі страху перед татарами і попрямував до Пскова. Псковитяни, прагнучи до відокремлення від Новгорода, з радістю визнали його своїм князем. Карамзін називає Олександра малодушним за те, що він

не помер у слаavnій битві або не віддався в руки татар, щоб врятувати підданих від татарського погрому. Але боротися з раттю татарської, з'єднаною з московським і суздальським військом, для розореної Твері було б божевільям. Йти ж на уклін до хана, чекаючи вірної смерті, Олександр не міг, бо Калита випередив його. Притому це було б образою народного почуття.

Покарання Твері очолив Іван Калита. Московіти в черговий раз, захищаючи інтереси Золотої Орди, пішли проти своїх одноплемінників, одновірців і сусідів. Твер, Кашин, Торжок були взяті, спустошені, жителі знищені вогнем і мечем або відправлено в неволю, а хан, будучи задоволений вірністю князя московського, дав йому милостиво грамоту на велике князювання.

Разом з тим Іван Калита, боячись здатися хану недбайливим виконавцем його волі, умовив митрополита Феогноста накласти прокляття на Олександра Тверського і на всіх жителів Пскова, якщо вони не підкоряться наказам хана. Псковитяни не підкорилися. Але Олександр, не бажаючи, щоб псковитяни страждали через нього, вільно виїхав до Литви. Таким чином Московія купила собі право на великокнязівський стіл. Іван Калита своїми частими поїздками в Орду доводив свою відданість хану. Як бачимо, «собіратель» російських земель» не був сумирним колекціонером земель (як от філателіст – збирач марок). У основу його діяльності покладено допомогу Золотої Орди, а також піт, кров та сльози.

Подальша логіка викладу вимагає від студента охарактеризувати правління нащадків Калита. **Симеон Іванович Гордий** – син Івана Даниловича Калита, займав великокнязівський московський стіл з 1341 р. до 1353 р. За смертю Калита Симеон відправився в Орду і без особливих труднощів отримав ярлик на велике князівство. У зазначеній грамоті Симеон зазначається великим князем всієї Русі. Всі князі його слухалися і не думали навіть про спротив. Коли Симеон образив князя смоленського Федора Святославича, відіславши до нього його дочку, а свою дружину, той мовчки зніс образу. Симеон за прикладом своїх попередників тримав в руках новгородців. Він ходив на них війною і змусив дорого купити мир. З татарами він був у великій дружбі.

Окремо студентові треба коротко охарактеризувати правління сина Івана I Калита Івана II Івановича Красного (1353 – 1359 рр.). Після смерті брата Симеона в Івана з'явився суперник на велике князювання володимирське – суздальський князь Костянтин Васильович. Його підтримували новгородці. Але всі їхні зусилля були марними: хан віддав ярлик Іванові. За словами літописця, Іван був сумирним, тихим і милостивим князем. Фактично при ньому правив країною митрополит Олексій.

3.3. Боротьба Московського князівства з Золотою Ордою в другій половині XIV ст.

Розгляд третього питання студентіві необхідно почати з короткої характеристики **Дмитра Донського** (1359 – 1389). Дмитро Іванович Донський – великий князь московський (1359 р.) і володимирський (від 1362 р., з перервами). Канонізований РПЦ, як преподобний.

Онук великого князя московського та володимирського Івана Даниловича Калити, син Івана Івановича Красного та його другої дружини Олександри. Став правителем Великого князівства Московського в малолітньому віці: був посаджений на престол московськими боярами, які скористалися усобицями у Золотій Орді та напругою у відносинах між золотоординськими ханами та великими князями володимирськими, щоб утвердити великим князем московським саме Дмитра Івановича. За малолітства Дмитра боярський уряд очолював митрополит Алексій (Бяконт, 1354 – 1378 рр.). Цей уряд досить успішно вів боротьбу великого князівства Московського за гегемонію серед інших князівств Залісся, зокрема добився у Золотій Орді ярлика для Дмитрія Івановича на князювання великим князем володимирським. Ця дипломатична перемога була закріплена шлюбом Дмитра Івановича з дочкою попереднього великого князя володимирського (1360–1363 рр.) Дмитра Костянтиновича Суздальського – Євдокією (1366 р.).

Від 18 років Дмитро Іванович став повноправним правителем, хоча й прислухався до порад митрополита та бояр. Головним суперником Москви на той час було велике князівство Тверське, очолюване великим князем тверським Михайлом Олександровичем. Із сестрою останнього Юліанією був одружений великий князь литовський Ольгерд, котрий підтримував Твер у її протидії Москві. У 1368 р. Дмитро зрадницьки захопив князя Михайла, але під тиском уряду Золотої Орди змушений був його звільнити. Після цього московське військо оволоділо с. Городок на р. Стариця (приток Волги). Це спричинило війну Московського князівства з Тверським, яке підтримав Ольгерд. 21 грудня 1368 р. військо Великого князівства Литовського завдало нищівної поразки московським силам на річці Тростня, після чого взяло в облогу Москву, але не змогло її взяти.

Під час нової війни проти Твері Дмитро Іванович спочатку взяв гору над нею, розоривши також Смоленське князівство, але потім знову мусив витримувати облогу Москви від військ Ольгерда (6 – 14 грудня 1370 р.). Після відступу Ольгерда Дмитро Іванович перемиг тверського князя Михайла, а пізніше уклав мирний договір із Великим князівством Литовським (1371 р.)

Чергове протистояння Дмитра Івановича та Михайла, знову підтриманого Ольгердом, завершилося без кровопролиття мирним договором (літо 1372 р.). Через кілька років Дмитро Іванович зібрав велике

військо з кількох князівств і взяв Твер (3 вересня 1375 р.), після чого велике князівство Тверське було значно послаблене.

Студент має осягнути, що посилення Московського князівства викликало невдоволення адміністрації Золотої Орди і потужні ординські напади (насамперед поразка московського війська на річці П'яні (приток Сури, басейн Волги) у 1377 р.), які були призупинені перемогою Дмитра Івановича над мурзою Бегичем на річці Вожа (приток Оки, басейн Волги) 11 серпня 1378 р.

Дмитро Іванович виявив себе хорошим дипломатом, про що свідчить уміле використання ним усобиць у Великому князівстві Литовському по смерті Ольгерда. Завжаючи на складне становище у Церкві (РПЦ) по смерті митрополита Алексія та невдалу спробу поставити новим митрополитом Михайла (Мітяя), Дмитро Іванович був змушений визнати новим митрополитом Кипріяна. Особливо велике значення мала для нього підтримка з боку **Сергія Радонезького** – московського церковного і політичного діяча, засновника й ігумена Троїце-Сергієвої Лаври, – що сприяло консолідації князівств Залісся навколо великого князівства Московського у його антиординській боротьбі. До Дмитра Івановича приєдналися й досить значні війська Андрія та Дмитра Ольгердовичів, а також князя Дмитра Михайловича (Коріятовича) Боброка-Волинського.

Головну увагу студент має зосередити на масштабній битві з військами Золотої Орди, яка відбулася 8 вересня 1380 р. на **Куліковому полі** (при впадінні річки Непрядва у Дон. Під стягами Дмитра зібралися воїни з більшої частини Заліських земель. Військо включало не тільки дружини, але й народне ополчення. Разом з тим необхідно зазначити, що існують не до кінця вирішені питання щодо чисельності війська, подробиць і конкретностей битви, навіть її місця. Але все ж значення **Куліковської битви** важко переоцінити. Це була перша перемога князівств Залісся над головними силами Орди. У ній перемогу над ординцями темника Мамаєв здобуло військо Дмитра, названого за це Донським. Усупереч поширеній думці, він не показав себе тут як полководець належним чином, навіть виявив слабкодухість. І все ж Куліковська битва мала велике міжнародне значення.

Разом з тим студент має усвідомити, що ця перемога не призвела до ліквідації золотоординського панування, і вже у 1382 р. хан **Тохтамиш** захопив Москву і спалив її, як і деякі інші міста. Ординцями було вбито понад 24 тис. москвичів, не рахуючи втоплених і спалених.

Дмитро Іванович зі своїм військом не наслідився виступити проти Тохтамиша і відступив до Костроми. Пізніше він змушений був віддати у заручники хану свого сина Василя, якому у 1385 р. вдалося втекти до Молдови, а звідти – в Україну. Того ж року Дмитро Донський уклав мир з великим князем рязанським Олегом Івановичем, який до цього був союзником Тохтамиша (за це Дмитро Іванович спустошив Рязанщину), і

віддав свою дочку Софію за його сина Федора. Взимку 1385 – 1386 рр. він завдав тяжкого удару Новгороду, але внаслідок Кревської унії 1385 р. вплив Москви на західному напрямі послабшав, насамперед у Смоленському князівстві.

Загалом володіння Московського князівства при Дмитрі Івановичі розширилися, хоча це й коштувало тяжких людських і матеріальних втрат. Важливим успіхом Дмитра Івановича на шляху зміцнення великокнязівської влади й Московської державі була передача ним за заповітом Владимирського великого князівства як власної «вотчини» синові – Василю Дмитровичу (іншим синам були дані звичайні уділи). Дмитро Іванович був ініціатором будівництва кам'яних укріплень московського Кремля, сприяв будівництву церков і монастирів.

Разом з тим студентові варто осягнути й іншу оцінку діяльності великого князя Московського. Так, за правління Дмитра Івановича основна територія Залісся була розорена як навалом Тохтамиша і подальшою виплатою значною данини, так і війнами з Великим князівством Литовським і іншими князівствами. На думку М. Костомарова, князювання Дмитра Донського належить до нещасних і сумних епох історії російського народу. Невпинні розорення і спустошення, як від зовнішніх ворогів, так і від внутрішніх усобиць, слідували одна за іншою у величезних розмірах.

3.4 Московське князівство в першій половині XV ст.

Розглядаючи четверте питання студенту необхідно охарактеризувати наслідки правління **Василя І Дмитровича** (1389 – 1425), який успадкував Дмитру Донському. За його правління була продовжена політика колишніх московських князів, основними напрямками якої було приєднання нових земель і оборона зовнішніх кордонів. Василю вдалося приєднати Нижегородське князівство (1392 р.), купивши на нього ярлик в Орді, а також Муромське і Таруське.

На рубежі XIV-XV ст. Заліські землі знов зазнали нашествия ординських правителів. У 70-х роках XIV ст. посилювався один з невеликих середньоазіатських володарів **Тимур** (Тамерлан). Незабаром ним були завойовані Середня Азія, Закавказзя, кавказькі народи. На рубежі 80-90-х рр. він, розгромивши Тохтамиша, підпорядковує Золоту Орду. Тимур був жорстоким і кривавим завойовником. Картина російського художника XIX в. В. Верещагіна «Апофеоз війни» добре передає результат його завоювань. В ході війни із Золотою Ордою Тимур з'явився на рубежах Залісся: у 1395 р. він дійшов до міста Ельця і пограбував його. Василь Дмитрович з військом вийшов до нього назустріч, але битва не відбулася. Тимур повернув назад. Причини цього не наводяться, але, мабуть, у його завойовницькі плани не входила війна у цій місцевості, тим більше, коли ще не закінчилися сутички з Ордою.

У 1408 р. несподіваний для мешканців Залісся набіг здійснив новий ординський правитель – емір Едигей. Його війська спалили Нижній Новгород, Ростов, Дмитров, Серпухов, розорили села. Досягнувши Москви, Едигей «вся поплени и пусто сотворі», але саме місто взяти не збирався. Отримавши грошовий викуп, він пішов. Але ординське ярмо, дещо ослаблене на рубежі XIV – XV ст., було відновлено.

Наступним об'єктом розгляду студента є правління **Василя II Васильовича Темного**, який успадкував Василю I Дмитровичу у віці 10 років. Після смерті у 1430 р. великого князя литовського Вітовта, діда Василя II, проти нього виступила коаліція удільних князів на чолі з його дядьком – князем звенигородським Юрієм Дмитровичем і його синами Василем Косим і Дмитром Шем'якою. У ході війни, ускладненою одночасної боротьбою з Казанню і Великим князівством Литовським, великокняжий престол кілька разів переходив до галицьких князів, яких підтримували Новгород і тимчасово Твер.

Юрій Дмитрович у 1433 р. захопив московський стол, а Василя II вислав до Коломни. Тут він отримав титул князя коломенського. Коломна слугувала центром об'єднаних сил, що співчували великому князю. Отримавши підтримку, Василь II зміг повернути собі трон, проте в ході війни ще кілька разів його позбавлявся.

7 липня 1445 р. у битві біля околиць Суздаля Василь II зазнав поразки від казанського війська, під командуванням казанських царевичів – Махмуда та Якуба (синів хана Улу-Мухаммеда), в результаті якої сам Василь II і його двоюрідний брат Михайло Верейський були взяті у полон, але 1 жовтня 1445 р. вони були звільнені. Точних даних про умови звільнення немає. Вочевидь це була велика сума, також ряд міст були віддані татарам на кормління. За умовами цього кабального договору, за відомостями деяких джерел, було створено в межах Московії, у Мещері Касимівське ханство, першим ханом якого став син Улу-Мухаммеда – царевич Касім.

У 1446 р. Василь II був захоплений у Троїце-Сергієвій лаврі і заслплений, через що отримав прізвисько «Темний», після чого був разом з дружиною відправлений до Углича. У 1447 р. Василь II відвідав Ферапонтов монастир і отримав благословення ігумена Мартиніана на похід проти Дмитра Шем'яки, якій знаходився у Москві. З великими труднощами на початку 1450-х рр. він повернув собі московський трон.

Василь II ліквідував майже всі дрібні уділи всередині Московського князівства, зміцнив великокнязівську владу. В результаті ряду походів у 1441-1460 рр. підсилилася залежність від Москви Суздальсько-Нижегородського князівства, Новгородської землі, Пскова і Вятської землі. За наказом Василя II митрополитом був обраний місцевий єпископ Іона (1448 р.), що знаменувало проголошення незалежності московської церкви від константинопольського патріарха.

Василь II помер від «сухотной» хвороби (туберкульозу) 27 березня 1462 р. у Москві.

3.5. Завершення приєднання Московським князівством земель, які виокремилися з Володимиро-Суздальського князівства.

Падіння ординського іга

При розгляді **п'ятого питання** студентів потрібно зосередитися на здобутках правління **Івана III Васильовича** (1440 – 1505 рр.), великого князя московського (від 1462 р., формально – від 1450 р. як співправитель свого батька Василя II Васильовича Темного). Результатом діяльності Івана III були створення Московської централізованої держави та ліквідація золотоординського панування у 1480 р.

Спираючись на дворянство, Іван III провів низку важливих реформ, зокрема приказну та судову, ліквідував удільні князівства, запровадив перший у Московії Судебник (1497 р.). За його правління територія великого князівства Московського зростає вдвічі: було приєднано Ярославське (1463 р.), Ростовське (1474 р.), велике Тверське (1485 р.) князівства, Хлинів (1489 р.), більшу частину Рязанської землі. Методи правління Івана III вирізнялися жорстокістю і цинізмом. Після розгрому 14 липня 1471 р. новгородців на р. Шелонь він фактично ліквідував Новгородську боярську республіку, запровадив депортації її населення вглиб великого князівства Московського. Воював проти Великого князівства Литовського у 1487 – 1494 рр., 1500 – 1503 рр., приєднав до Московії етнічні українські (Сіверщина) та білоруські (Гомельщина) землі. Іван III поклав початок формуванню Московської держави як **самодержавної монархії**.

12 листопада 1472 р. вдруге одружився з дочкою деспота Мореї (середньовічна назва півострова Пелопоннес, Греція) Фоми Палеолога (1430 – 1460 рр.), племінницею останніх візантійських імператорів Іоанна VIII Палеолога (1425– 1448 рр.) та Костянтина XI Палеолога (1449 – 1453 рр.) Зоєю. У Московії вона отримала ім'я Софія (бл. 1448 – 1503 рр.). Іван III взяв візантійський герб (двоголовий орел) за герб великого князівства Московського, задекларувавши цим свої претензії на спадщину Константинополя. За Івана III Велике князівство Московське значно посилило свій авторитет також на міжнародній арені, на його землях розгорнулося будівництво церков і монастирів, італійським архітектором А. Фйораванті було споруджено Свято-Успенський собор Московського Кремля.

В умовах розпаду Золотої Орди, коли на її території виникли численні ханства і вона остаточно перестала існувати в 1459 році зі смертю хана Кучук-Мухаммеда, Іван III не сплачував данину. Це дало привід хану Ахмату, що правив разом зі старшим братом Махмудом Великою Ордою у

Нижньому Поволжі, у 1468 р. розпочати похід на рязанські і московські землі і спустошити їх на правобережжі Оки.

Наступного року Ахмат уклав угоду з Великим князем литовським Казимиром IV Ягеллончиком, за підтримки якого в липні 1472 р. здійснив невдалий похід на Москву. Його спроби завадити становлення Кримського ханства також зазнали невдачі - незважаючи на те, що у 1476 р. він усунув від влади Менлі I Герая (діда майбутнього султана Османської імперії Сулеймана Пишного) і посадив на ханський престол свого племінника Джанібєка, той не зміг утримати владу. У 1479 р. Менлі Герай уклав з Іваном III союзну воєнну-політичну угоду, направлену проти Великої Орди, і демонстративно разірвав чергову грамоту (ярлик) Ахмат-хана з вимогою платити данину й особисто з'явитись у столицю Орди і наказав стратити його послів.

У 1480 році Ахмат, скориставшись конфліктом Івана III з його молодшими братами князем Волоцьким Борисом і князем Углицьким Андрієм, які через утиски разом з усім двором і дружиною поїхали на переговори до Казимира IV, пішов з військом на Москву. Дізнавшись про це, Іван III через посла у Криму звернувся до Менлі Герая з проханням здійснити похід на литовські землі, а сам рушив назустріч Ахмату і зупинився на березі Оки, де до нього приєднався великий князь тверський Михайло Борисович. У вересні татарське військо перейшло Оку південніше Калуги і зупинилось широким фронтом на березі ріки Угра на кордоні московських і литовських князівств.

Доручивши своєму синові-спадкоємцю 22-річному Івану Молодому рушити назустріч Ахмату, 30 вересня Іван III повернувся до Москви, де розпочав підготовку до оборони міста. Завдяки посередництву матері він домогся мирової угоди з бунтівними братами Борисом і Андрієм, які вирушили до Угри, а сам планував залишити Москву, сподіваючись пережити облогу столиці за її межами. Однак, завдяки умовлянням бояр і духовенства, 3 жовтня Іван III виїхав до сина, але зупинився за 30 верст від нього у Кременці. Незважаючи на те, що спроби татарської кінноти подолати Угру вбхід, здійснені з 8 по 11 жовтня, виявились безуспішними і були відбиті московськими ратниками, Іван III вислав до Ахмата посла з багатими дарами, просячи хана «відступити геть і улус його не розоряти».

Відмовившись прибути особисто або прислати в ставку до Ахмата свого сина чи брата, 26 жовтня, коли Угра замерзла, Іван III, так і не наважившись на вирішальний бій, наказав війську відступити спочатку до Кременця, а потім - до Боровська (за 100 верст від Москви), де 11 листопада 1480 року отримав звістку, що Ахмат-хан, не дочекавшись підмоги від Казимира IV, війська якого стримували кримсько-татарський похід через Поділля на Київ, віддав наказ відступити. На знак помсти через безрезультатне місячне «стояння на Утрі» татари, рушили на південь, де мали намір перечекати зиму, розоряючи литовські володіння.

Повернувшись у степ в усті Сіверського Донця, Ахмат-хан розпустив військо і 6 січня 1481 р. був зненацька захоплений своїми колишніми союзниками по війні з узбецькими ханами - за домовленістю з Московським князівством кіннота тюменського хана Ібакі і ногайських мурз Муси і Ямгурчі несподівано напала на його ставку. Невдалий похід проти Москви і загибель Ахмата призвели до міжусобної війни його синів та братів за владу і падіння Великої Орди - у 1486 р. вона була розорена Менглі Герая і припинила існування у 1502 р., коли була завойована Кримським ханством, яке стало спадкоємцем Золотої Орди.

По смерті матері у 1484 р. брати Івана III, які прийшли йому на допомогу під час «стояння на Угрі», попали в опалу і через дев'ять років Андрій Великий помер у тюрмі, а Борис був висланий з Московського князівства, яке отримало формальну політичну незалежність. Однак вже у 1502 р. Іван III був змушений визнати себе «холопом» Менглі Герая і виплата данини Криму, юридично закріплена у 1615 р. договором між 17-м кримським ханом Джанібеком Герая і першим московським царем з династії Романових Михайлом Федоровичем, тривала з невеликими перервами до 1685 року.

3.6. Великокнязівська влада і формування бюрократичного апарату

Розгляд шостого питання студентів доцільно розпочати з характеристики органів центральної влади, яку в країні здійснювали великий князь, Боярська дума, палацові установи та д'яцький апарат. У компетенцію великого князя входило видання розпоряджень законодавчого характеру, право призначення на вищі державні посади, ведення великокняжого суду – вищої судової інстанції. Великим князем очолювалися найбільш значні військові походи. І все ж великого князя Московського кінця XV – початку XVI ст. немає підстав уявляти, як це часто робиться в сучасній історичній літературі, государем – абсолютистом або, більше того, зразком східного деспота. Великі князі не стільки височіли над удільними та іншими князями, скільки були першими серед рівних. Крім того, пише О. Зимін, «влада великого князя обмежувалася міцними традиціями, які кореняться в патріархальності уявлень про характер влади, які мали до того ж релігійну санкцію. Нове пробивалося з працею і прикривалося прагненням жити, як батьки і діди».

Традиції настільки тяжіли над ними, що не маючи можливості припинення виділення своїм дітям уділів, вони одночасно вели боротьбу з самовладдям удільних братів. Не говорить про силу великого князя і династична боротьба, що розгорнулася в останні півтора десятиліття князювання Івана III між угрупованнями його онука Дмитра (сина померлого у 1490 р. Івана Івановича) і сина від другої дружини Софії Палеолог Василя.

До кінця князювання Івана III в межах самого Московського князівства залишався лише один уділ. Але великий князь у заповіті «обдаровує» уділами не тільки Василя, а й чотирьох молодших синів. Правда, Василь, що став великим князем, отримав значно більшу частину території, ніж його брати – удільні князі разом узяті (66 міст, а брати всього 30). Тільки він успадковує виморочні (тобто без спадкоємців) уділи і тільки його дітям може належати велике князювання, від якого заздалегідь відмовилися його брати. До кінця князювання Василя III уділів залишилося всього лише два: Дмитрівський, де княжив Юрій Іванович, і Старицький, що належав Андрію Івановичу. І все ж небезпека виступів удільних князів зберігалася.

У всіх державних справах великий князь координував свої пропозиції з думкою **Боярської думи** – дорадчим органом, який став тепер постійним. Наприкінці XV ст. дума складалася з двох чинів: бояр і окольничих. Чисельний склад був невеликим: 12 бояр, 5 – 6 окольничих. **Боярство** було представлено людьми зі старих московських боярських родів. У середовищі цих бояр у XV ст. склалися місницькі відносини, які регламентувалися не родовитістю (це визначити було неможливо), а службами предків. З приєднанням земель до складу бояр стали входити князі колись незалежних князівств («княжата»), що означало зниження їх соціального статусу. **Окольничі** стояли трохи нижче бояр, але також належали до найближчого оточення великого князя, будучи радниками і суддями. За Василя III в думу входять вже «великі» або «введені» дяки (пізніше вони стали називатися «думним дяками»), а також представники московського дворянства – «думні дворяни».

У другій половині XV ст. починає складатися виконавча влада, органи якої пізніше стануть називатися приказами. **Прикази** зародилися в надрах князівської системи управління з тимчасових доручень, що, як правило, давалися боярам. Наприкінці XV – на початку XVI ст. у державному управлінні значну роль починають грати неродовиті, але грамотні чиновники – **дяки**. Вони стали реальними виконавцями вказівок великокнязівської влади, утворивши спочатку апарат Боярської думи, казни і палацу, а потім і приказів. Спеціалізуючись на виконанні певних доручень (фінансових, дипломатичних, військових), дяки підготували створення органів управління з новим функціональним, а не територіальним розподілом справ. Однак значення перших паростків наказової системи не можна перебільшувати, тим більше, що спочатку число «протобюрократії» становило всього 50 осіб, а за Івана III не більше 200 осіб.

Поміж іншим студенту слід окреслити головні риси організації війська. У XIV – XV ст. основну масу великокнязівських військ становили загони великих князів, що склалися з холопів і інших слуг, а також загони «службових князів» і бояр, зобов'язаних з'являтися на «государеву ратну службу» зі своїми послужильцями. У великих походах брало участь селянське і міське ополчення – «посоха» (рос.–посóшная рáть). Воно також

використовувалося при будівництві оборонних споруд. При комплектуванні полків широко застосовувався територіальний принцип: в похід йшли загони «тверічей», «новгородців», «дмитровців» тощо.

Основною військовою опорою за Івана III стає вже військо службових людей (дворян), що були регулярно кликані на військову службу «кінно і оружно». Число ратних людей, а також характер озброєння визначалися розмірами мастку.

Велике значення мало введення у військово вогнепальної зброї. Артилерія порівняно широко (в основному переносна) стала застосовуватися в другій половині XV ст. (Найдавніша зі збережених гармат була відлита у 1485 р.). Перші відомості про масове застосування рушниць – «піщалей» – відносяться до початку XVI ст. Зазвичай згадуються «казенні піщальники» – ратні люди, що знаходилися на державній службі, і «піщальники з міст», тобто ополченці.

Протягом XV ст. п'ятиполкова система війська (великий полк, передній полк, полки правої і лівої руки, сторожовий полк) стала звичайною. До кінця XV ст. чисельність армії різко збільшилася і досягла 200 тис. осіб.

При розгляді **Судебника 1497 р.** (Судовий кодекс Івана III) студенту слід засвоїти, що він узагальнив багато попередніх правових норм і водночас віддзеркалив нове у суспільному житті Московії XIV – XV ст. Його основне питання – організація судово-адміністративної системи як у центрі, так і на місцях. Вводилися три типи суду: суд великого князя, суд намісників і волосний. Судочинство, разом з тим, передбачало у ряді випадків, участь «добрих християн»: представників селян і городян. Проводилася також послідовна регламентація зборів за всі види судової діяльності. Студент також має звернути увагу на те, що іншою сферою застосування Судебника 1497 р. були соціальні відносини: поземельна власність і залежне населення. У ньому вперше в московському законодавстві згадується про таку форму великого землеволодіння, як помісне, яке разом з чорними землями ставиться у привілейоване становище порівняно з боярськими і монастирськими вотчинами. Так, позов про вотчинну землю можна було пред'являти до трьох років, позов про державну (поміщицьку і чорну) – протягом шести. Допускався земельний позов і чорних селян до поміщика, що зафіксувало охорону чорних земель від захоплення приватними землевласниками.

Зосередивши увагу на статті 57, студент має засвоїти, що нею вводився одночасний для всієї держави термін, протягом якого приватновласницьким селянам дозволялося залишати свого пана. Термін цей – за тиждень до і після Юр'єва дня 26 листопада – був пов'язаний із закінченням сільськогосподарських робіт. Основна маса селянства в Московії, таким чином, мала і право і можливість зміни власника. Соціально- економічні та соціально- політичні відносини були ще далекі від жорсткого кріпацтва.

На окремий та уважний розгляд студента заслугоує **адміністративний поділ та місцеве управління** у XIV – XVI ст. Студент має розібратися у тому, що приєднання Москвою земель, на яких утворились князівства після розпаду Володимиро-Суздальського князівства, не означало їх повного злиття ні в політичному, ні в економічному відношенні, хоча паралельно з формуванням центральних органів влади у Москві відбувалися зміни і в органах влади на місцях. З приєднанням до Москви незалежних князівств-земель, одні удільні князі, зберігаючи суверенітет, змушені були коритися, інші перейшли у становище великокнязівських слуг і ставали намісниками і воєводами. Такі князі називалися **службовими князями**. У володіннях удільних князів зберігалася система управління, що склалася у XIV – XV ст. Осередком управління був князівський палац, який складався з господарсько-адміністративних відомств. Найбільшими з них були відомства двірського, скарбника, конюшого. Загальна назва цих управителів – «введені бояри». З них же складалася і «князівська дума», що не була постійним органом і скликала князями у міру потреби. У віданні удільних князів був суд з «земельних» і «розбійних» справ, а їх даньщики збирали в удільну скарбницю мита і побори. Таким чином, удільним князям надавалася досить велика свобода дій у внутрішніх справах, чого не скажеш про зовнішньополітичну сферу, в якій встановлювалося повне їх підпорядкування московському князеві.

Разом з тим студент має звернути увагу на те, що території, керовані службовими князями, ставали адміністративно-територіальними одиницями в системі вже загальномосковського управління – **повітами**. Через те, що кордони їх зводилися до рубежів колишніх незалежних князівств, їх розміри були різноманітні. У XV ст. повіти поділялися вже на **стани і волості**. Студент повинен засвоїти, що влада в повіті належала наміснику, а в станах і волостях – волостелям. **Намісники і волостелі** призначалися з Москви. Вони отримували управління територіями «в кормління» (звідси їх узагальнена назва – **кормління**). Кормління складалися з судових мит і частини податків. Воно було винагородою – але не за виконання справжніх адміністративних і судових обов'язків, а за колишню військову службу. Тому кормління ставилися до своїх обов'язків недбало і передовіряли їх своїм **тіунам** – управителям. Не було суворої системи ні в самих призначеннях кормління, ні в розмірах мит і податків.

У цілому система кормлінь була неефективною. Для підтвердження цього міркування студентові слід навести приклади, як московські великі князі, посилаючи намісників, іноді давали їм неодноразово особливі статутні грамоти, в яких фіксувалися межі прав кормління, їх обов'язки по відношенню до населення. Так, ще у 1397 р. Василь Дмитрович дав таку грамоту всьому населенню Двінської землі – від «бояр двинських» до «всіх

своїх чорних людей». Вона гарантувала право звернення до великокняжого суду будь-якої людини у разі зловживання чиновників. Ще більш широко регламентувала взаємовідносини між органами центральної влади (намісниками) і місцевим населенням Білозерська статутна грамота 1488 р. У ній не тільки повторювалася, але розширювалася норма, що забезпечувала право білозерців скаржитися великому князю на намісників та їх помічників. По ній також встановлювався спільний судовий розгляд: намісничий суд був правомочний лише за присутності громадських (общинних) представників. Спеціальна стаття позбавляла можливості намісників втручатися у внутрішнє життя громади. Двінська і Білозерська статутні грамоти, таким чином, відображають прагнення центральної влади обмежити самовладдя намісників – з одного боку, а з іншого – визнання центром великої значущості в місцевому управлінні громадських організацій. Ю.Г.Алексеев зазначає: «Хоча статутна грамота безпосередньо звернена до населення тільки одного повіту, перед нами документ принципового значення. Грамоту можна розглядати як типову ... Мабуть, передбачалося подібні грамоти дати і в інших повітах Московської держави». Деякі норми і положення грамот увійшли до першого зводу законів Московії – Судебник 1497 р.

Поміж іншого, вартий спеціального розгляду студента інститут **городових прикажчиків**, який створюється у містах на рубежі XV – XVI ст. Незважаючи на те, що вони були представниками адміністрації великого князя, призначалися вони зазвичай з числа місцевого дворянства (дітей боярських). Городові прикажчики відали безпосередньо міськими фортецями, тобто були військовими комендантами. Однак поступово вони починають займатися і іншими питаннями, пов'язаними з військово-адміністративним управлінням: будівництвом доріг, мостів, забезпеченням військових перевезень і зберіганням зброї. Одним з найголовніших їхніх обов'язків стало проведення повітової мобілізації селянського та міського ополчень. У їхніх руках зосереджувалися і фінансові справи.

3.7. Місто в Московії в XV – початку XVI ст.

Вивчення сьомого питання слід розпочати з розгляду підйому міського життя. На рубежі XV – XVI ст. відбувається різке збільшення кількості міст. Якщо за підрахунками А. М.Сахарова у XIV – XV ст. у Заліссі їх було 73 , то на початку XVI ст. з приєднанням ряду територій кількість їх досягає 140 (за А. Зиміним), а у середині XVI ст. – вже 160.

Міста цього періоду, на відміну від Київських часів, були вже не тільки адміністративними центрами, а й осередками торгового та ремісничого життя. Найбільшим містом була Москва. Населення Москви до кінця першої чверті XVI ст. досягало 41,5 тис. і поділялося на дві групи: «нетяглих» і «тяглих» людей. «Нетяглими» людьми називалися городяни,

звільнені від державних податків і повинностей. Це були землевласники з челяддю, намісники з адміністрацією, гарнізони, біле і чорне духовенство. Велику частину міського населення становили особисто вільні городяни, що «тягнули» государеве «чорне тягло»: **торгово-ремісниче посадське населення**. Поряд з ними існувала категорія городян, які несли «біле тягло». Ці «біломістці» були **приватновласницькими людьми** і користувалися всілякими податним пільгами. Державі це було не вигідно і вже Іван III почав рішучу боротьбу з імунітетними привілеями «білослободчиків», яку продовжили Василь III та Іван IV.

За майновим станом міські «тяглі» люди ділилися на «кращих», «середніх» і «молодших» людей. До числа «кращих» належала міська верхівка, що складалася в основному з купецтва. У їхніх руках була зосереджена основна влада на посаді. Організація ремісників у містах мала риси корпоративного (цехового) устрою. Вища купецька корпорація була представлена «гостями» – московськими купцями, які вели велику оптову торгівлю. «Суконники» закуповували сукна та інші товари на Заході, «гості сурожане» торгували з Півднем. На чолі купецьких корпорацій стояли старости. Однак купецька діяльність не давала в цей час ніяких соціальних привілеїв, тому купці прагнули стати землевласниками. На Півночі були міста, що склалися практично тільки з ремісників і торговців.

Міста середньовічної Московії носили аграрний характер, були тісно пов'язані з сільською округою насамперед економічно. В якійсь мірі вона по-колишньому була їх продовженням. Разом з тим міграція сільського населення в міста призводила до появи терміна «міські селяни», як називали жителів поселень, які формально ще не визнали «государевими посадами».

3.8. Держава та церква

Розгляд **восьмого питання** доцільно почати з ролі, яку у церковному житті відіграла **Флорентійська унія**. Флорентійська унія – угода про злуку Церков, що стала результатом проведення соборів у італійських містах Феррарі, а потім – Флоренції у 1438 – 1440 рр. за участі представників східних патріархів, Папи Римського та державців християнських країн. Затятим противником унії був Марко-Євгенік Ефеський (1392 – 1445 рр.), який припускав поєднання за умови усунення із Символу віри догмату про *filioque* (твердження про сходження Святого Духа не лише від Отця, а й від Сина). Візантіїці сподівалися досягти поєднання на основі погодження лише щодо *filioque*, але римська сторона зажадала визнання існування чистилища, використання опрісноків для євхаристії та цілковитої зверхності папського престолу над іншими апостольськими столицями й Константинополем. Щодо політичного, чинника, то собор відбувався за умов, коли більша частина території Візантії була захоплена Османською

імперією. Візантії очікували на допомогу Заходу, щоб утримати рештки імперії.

Проведення собору передбачало укладення унійного декрету. Київський митрополит **Ісидор** погоджувався на прийняття формули сходження Святого Духа «через» Сина, що інтерпретувалося як «від Сина», але це відкидав Марко-Євгенік Ефеський. 6 липня 1439 р. собор узгодив доктринальну дефініцію, яку підписали Папа Римський Євгеній IV та візантійський імператор Іоанн VIII Палеолог. Щодо формули сходження Святого Духа, то було підтримано обидві версії («від Отця і Сина» та «від Отця»), оскільки обидві формули мали ідентичне значення, що виходило зі Святого Письма та писань отців Церкви. Узгоджено, що ті, які помирають у смертних гріхах, мають іти до пекла, хоч їхні кари не є тотожними. Зверхність єпископа Рима визнано як наступника святого Петра і вікарія Христового, очільника Церкви й учителя всіх християн. Під час повернення до Константинополя більшість греків вирішили відмовитися від підтримки соборових рішень. Відкидання греками римської зверхності посприяло пізніше рішенням англійського короля Генріха VIII Тюдора встановити місцеве підпорядкування Церкви. Водночас до угоди приєдналася вірменська Церква, зокрема львівські вірмени.

Повертаючись через Венецію, східні клірики відправляли літургію в соборі Святого Марка, при цьому не згадуючи ані імені Папи Римського Євгенія IV, ані додатку до Символу віри, що означало поразку самої ідеї унії. (Офіційне скасування угоди відбулося у 1484 р. у Стамбулі).

Після прибуття митрополита Ісидора до Москви у 1441 р. його ув'язнили. Згодом митрополит утік до Константинополя, а після його падіння перебрався до Рима. Під приводом відмови від унії у Московії відбулося творення окремої, автокефальної Церкви, яка не мала зовнішнього підпорядкування ані Риму, ані Константинополю. Під тиском великого князя московського Василя II Васильовича, начебто прихильного спочатку до проведення соборів у Феррарі й Флоренції, у Москві у 1448 р. відбулося обрання московським митрополитом **рязанського єпископа Іони**. Це означало де-факто автокефалію (незалежність) православної церкви в межах великого князівства Московського, не визнану, однак, константинопольським патріархом. Конфлікт між церквами тривав до 1589 р. – надання константинопольським патріархом Єремією II Траносом автокефалії РПЦ і утворення Московського патріархату.

Новий митрополит Йона прагнув поширити свою владу і на православну церкву в українських та білоруських землях (у межах Великого князівства Литовського) і був навіть підтриманий у цьому королем польським і великим князем литовським Казимиром IV Ягеллончиком, однак константинопольський патріарх Григорій Мамма у 1458 р. висвятив на Київську митрополію Григорія Болгарина. Ця подія остаточно розмежувала стару Київську митрополію на власне Київську та Московську.

Територія Київської митрополії обмежилася єпархіями, що перебували у складі Великого князівства Литовського і Королівства Польського. Митрополит Іона активно підтримував великого князя московського Василя II Васильовича Темного, сприяв посиленню ролі православної церкви в державі.

Друга половина XIV – XVI ст. – це час гострих релігійних суперечок у Московській державі. Ще за часів Володимирського князівства з'являлися єретичні рухи. **Єресі** – це релігійні вчення, які суперечать ортодоксальним догматам церкви. Так, у 1370-х роках у Новгороді виникла єресь **стригольників**, які критикували Біблію і твори «отців церкви», відкидали церковні обряди, засуджували звеличення духовенства. Ідеї стригольників (походження цієї назви нез'ясовано) містили також соціальний протест: вони виступали проти закабалення вільних людей. Незважаючи на переслідування, прихильники стригольництва (нижче духівництво і ремісники) зустрічалися і в середині XV ст.

Нова єресь з'явилась у другій половині XV ст. Вона отримала назву єресі **«жидовілих»** (рос. – жидовствующих), так як її прихильники звинувачувалися в переході в іудаїзм. Мабуть, дійсно, ці єретики використовували якісь твори іудейських авторів, в цілому залишаючись у межах християнського віровчення. Єретики-священники заперечували церковну ієрархію, не приймали догмат про троїнність божества, вважали непотрібними ікони та обряди.

Проти єресі церква повела рішучу боротьбу. Вищі церковні ієрархи: новгородський архієпископ Геннадій і ігумен найбільшого монастиря Йосип Волоцький – закликали застосувати силу проти них. У 1490 р. єресь була засуджена церковним собором у Москві. Проте вона проникла навіть у великокнязівський палац, і один час єретикам протегував Іван III. Але у 1502 р. він остаточно порвав з ними. Тоді новий церковний собор у 1504 р. засудив єретиків на смерть. Однак у наступний час під впливом єресі «жидовілих» перебували так звані вільнодумці: Матвій Башкін і один з його соратників Феодосій Косий.

У межах церкви існували такі напрями, як **«іосифлянство»** і **«нестяжательство»** (некористолюбство). У центрі суперечки між ними стояло питання про церковні багатства. Теорія «нестяжательства» зародилася в кінці XV ст. серед чернецтва заволзьких монастирів. Їх ідеологом став Ніл Сорський. Він наполягав на необхідності суворого використання церковних правил і обрядів, в цілях морального самовдосконалення проповідував ведення аскетичного способу життя і відмову від мирських задовольень. У цьому зв'язку Ніл дійшов висновку про шкоду монастирського великого землеволодіння і вважав можливою його ліквідацію. На церковному соборі 1503 р. нестяжателі висунули програму, щоб у монастирів сіл не було, «а жили б монахи по пустелях, а годувалися б рукоділлям».

Інші ж церковні діячі наполягали на необхідності для церкви мати великі матеріальні кошти, щоб можна було успішно виконувати функції провідника християнської віри. Вони також вимагали невтручання світської влади в церковні справи, домагаючись сильної, багатой і незалежної церкви, що посідатиме високе становище в політичному житті держави. На чолі цього напрямку стояв настоятель підмосковного Волоцького монастиря Іосиф (звідси – «іосифляни»).

Між нестяжателями та іосифлянами розгорнулася боротьба, що тривала до середини XVI ст. Переслідуючи свої інтереси, великокнязівська влада спочатку підтримувала нестяжателів. У 1503 р. на церковному соборі за ініціативи Івана III було поставлено питання про відмову церкви від землеволодінь. Однак церкві вдалося відстояти своє майно, а нестяжателі зазнали поразки. Але незважаючи на це, в перші роки свого правління Василь III все ще підтримував їх. Однак незабаром з'ясувалося, що при відносно слабкій великокнязівській владі, орієнтація на сильну церкву більш доцільна. Крок назустріч зробив і глава іосифлян. Боротьба проти нестяжателів набула більш рішучий характер. Постраждали найбільші діячі нестяжателів: великий боярин Берсень Беклемишев (у 1525 р.), видатний богослов Максим Грек (у 1525 – 1531 рр.), колишній князь, пострижений Іваном III в ченці, Вассіан Патрикеев. У середині XVI в. знову виникає можливість повести наступ держави на церковні володіння.

ГОЛОВНІ ДАТИ ТА ПОДІЇ

1277 р. Поява у Москві першого відомого князя– сина Олександра Невського Данила Олександровича, який отримав ханський ярлик на княжіння.

1325 р. Перенесення резиденції митрополита Київського і всія Русі Петра з Володимира на Клязьмі до Москви.

1327 р. Повстання у Твері проти ординського панування.

8 вересня 1380 р. Битва на Куликовому полі між військами московського князя Дмитра Донського і ординського хана Мамає.

1382 р. Захоплення і розорення ханом Тохтамишем Москви.

1448 р. обрання за наказом Василя II митрополитом рязанського єпископа Іони, що знаменувало проголошення незалежності московської церкви від константинопольського патріарха.

1497 р. Запровадження Іваном III першого у Московському князівстві Судебника.

1502 р. Припинення існування Великої Орди після завойовання її Кримським ханством.

1480 р. Стояння на річці Угрі – протистояння між військами московського князя Івана III та ординського хана Ахмата.

5 липня 1439 р. Укладення Флорентійської унії, згідно якої патріарх Константинопольський визнавав над собою владу Риму. Митрополит Московський Ісидор від імені Руської церкви приєднався до унії про об'єднання Православної і Католицької церков під владою Папи Римського.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Боярська дума – вища рада при великому князеві. Боярська дума брала участь у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики держави. Складалася з думних чинів: думних бояр, окольничих, думних дворян і думних дяків.

Дяк – чиновник центрального апарату влади в Московському князівстві.

Волостелі – при Івані III здійснювали владу в сільських місцевостях - волостях.

Єресь – опозиційний напрямок по відношенню до пануючого у релігії тлумачення догм і обрядів, релігійне вчення, що вступає у протиріччя з офіційним віровченням. У XIV – на початку XVI ст. у Московській державі існували єресі **стригольників**, **жидовілих**, та ін.

Іосифляни – представники церковно-політичної течії у Московській державі наприкінці XV – на початку XVI ст., які виступали за зверхність церковної влади над світською. Свою назву отримали як послідовники Іосифа Волоцького, засновника Іосифо-Волоколамського монастиря. Економічною основою впливу іосифлян було велике монастирське землеволодіння. Спочатку іосифляни домовлювалися з удільно-княжою опозицією і виступали проти великокнязівської влади, яка прагнула до секуляризації церковних земель. На церковному соборі 1503 р. виступили проти проекту ліквідації монастирського землеволодіння, який висували **нестяжателі**, підтримувані Іваном III. Однак необхідність підтримки з боку церкви змусила Івана III піти на поступки іосифлянам. З цього часу вони стали проповідувати теорію божественного походження царської влади. Іосиф Філофей сформулював теорію «Москва – Третій Рим», яка зіграла важливу роль у формуванні офіційної ідеології самодержавства.

Нестяжателі – послідовники ідейного напрямку у середовищі московського духовенства XV – XVI ст., який виступали за відмову Православної церкви від володіння селами та експлуатації праці селян. Найбільш відомий лідер цього напрямку – старець Ніл Сорський.

Окольничий – придворний чин і посада у Московській державі у XIII – початку XVIII ст. Другий (після боярина) думний чин Боярської думи. Окольничі очолювали прикази, полки, призначалися у дипломатичні місії, та ін.

Найдавніші вказівки на існування окольничих зустрічаються у пам'ятках XIV ст. (Договірна грамота великого князя Симеона Гордого з

братами і Жалувана грамота великого князя рязанського Олега Івановича Ольгову монастирю). Судячи з московських пам'яток XVI і XVII ст., окольнічим доручалися ті ж справи з управління, що і боярам, з тією тільки відмінністю, що вони скрізь займали друге місце після бояр. У окольнічі зводилися звичайно люди з менш родовитих фамілій, середніх боярських родів. Нерідко призначалися як окольнічі заради наближення до царя і потім зводилися у боярство люди не родовиті.

Помістя – вид феодалного землеволодіння у землях, які виокремилися з Володимиро-Суздальського князівства. Вперше з'являються в XIV ст. як земельні володіння, що надаються за несення військової служби без права передачі землі у спадок (так зване умовне землеволодіння). Власники помість називалися **поміщики**.

Посад – назва торгово-ремісничої частини міста у Московії, Новгороді.

Судебник – збір законів, прийнятий великим князем московським Іваном III Васильовичем у 1497 р. Були встановлені єдині норми суду для всієї території Московської держави. Він встановив єдину систему державних органів, визначив їх компетенції, регламентував судові мита. 57-я стаття Судебника вводила обмеження на селянський перехід: селяни могли піти від своїх власників раз у році – тиждень до і після осіннього Юр'єва дня (26 листопада). Судебник також обмежив джерела холопства. Джерелами Судебника були Руська Правда, Псковська судова грамота, статутні грамоти, великокнязівські статuti та ін.

Флорентійська унія – угода про об'єднання Католицької і Православної церков на соборі у Флоренції у травні 1439 р. Флорентійська унія була укладена на умовах прийняття Православ'ям католицьких догм щодо сходження Святого Духа також і на Бога-Сина, визнання існування чистилища, визнання верховенства у Вселенській Церкві за Папою Римським, при збереженні православних обрядів і грецької мови при богослужінні, шлюбу для білого духовенства і причащення мирян і хлібом, і вином. Візантійський імператор Іоанн VIII Палеолог і більшість грецького духовництва з числа учасників собору погодилися на ці умови в надії отримати військову допомогу від західноєвропейських країн у боротьбі проти турецької загрози. Акт про унію підписав і російський митрополит Ісідор, грек за національністю, за що після повернення на Русь був позбавлений влади і заарештований великим князем Василем II Темним. Незабаром Флорентійська унія була ліквідована і у Візантії: Єрусалимський собор Православної Церкви у 1443 р. піддав її анафемі. Перша унійна служба у храмі Святої Софії була проведена тільки 12 грудня 1452 р., менш ніж за півроку до падіння Константинополя під натиском турків-османів.

Юр'їв день – вперше введений Судебником у 1497 р. Починаючи з цього часу, селянський перехід від одного землевласника до іншого обмежувався двома тижнями на рік: тижнем до і тижнем після осіннього Юр'єва дня (26 листопада), коли закінчувалися польові роботи і відбувався

розрахунок за грошовими та натуральними обов'язків селян на користь їх власників і за державними податками. Під час переходу обов'язковою була виплата «пожилого» – єдиного платіжу за проживання на землі землевласника.

ПЕРСОНАЛІ

Дмитро Іванович Донський (1350 – 1389 рр.) – великий князь московський (з 1359 р.) і володимирський (з 1362 р.), син Івана II Красного, онук Івана Калити. Першим з московських князів очолив збройну боротьбу проти монголо-татарських завойовників. Отримав прізвисько «Донський» за перемогу у Куликовській битві 1380 р., що завершилася розгромом військ Золотої Орди. Під час князювання Дмитра Донського Москва затвердила своє верховенство у землях, які виокремилися з Володимиро-Суздальського князівства. При ньому був побудований перший кам'яний Кремль у Москві (1367 р.), створена артилерія, яка у 1382 р. застосовувалася при обороні Москви від військ Тохтамиша. Був першим князем, що передав владу у великому Володимирському князівстві у спадок своєму синові без санкції Орди. Канонізований Російською Православною церквою.

Василь I Дмитрович (1371 – 1425 рр.) – великий князь Московський (з 1389 р.), старший син Дмитра Івановича Донського і великої княгині Євдокії, дочки великого князя Суздальського Дмитра Костянтиновича. При ньому тривало приєднання Москвою сусідніх земель: 1392 р. приєднано ще Нижегородське і Муромське князівства, в 1397-1398 рр. – Бежецький Верх, Вологда, Устюг і землі комі. За Василя I Дмитровича росло феодальне землеволодіння. У зв'язку з посиленням влади великого князя відбувалося вилучення з відання феодалів найбільш важливих судових справ і передача їх в руки великокнязівських намісників і волостелей. Для запобігання східної небезпеки (Золота Орда) Василь I Дмитрович вступив в союз з Литвою (1392 р.), який виявився німецьким. Після розгрому в 1391 та 1395 рр. Золотої Орди Тимуром перестав платити їй вихід; після навали Едигея 1408 р. відновив в 1412 р. сплату данини Орді. Був одружений на Софії, дочки Вітовта.

Василь II Васильович Темний (1415 – 1462 рр.) – великий князь московський (1425 – 1462 рр.), син Василя I Дмитровича та Софії, дочки литовського князя Вітовта; онук Дмитра Донського. У феодальній міжусобній боротьбі 1433 – 1453 рр. здобув перемогу. Противниками Василя II виступала коаліція князів на чолі з його дядьком – князем Юрієм Дмитровичем. У ході війни, ускладненої одночасною боротьбою з Казанським ханством, великокняжий престол кілька разів переходив до галицьких князів. У 1446 р. Василь II був засліплений двоюрідним братом Дмитром Шемякою (сином Юрія Дмитровича), звідки пішло його прізвисько

«Темний». Приєднав до Москви Нижегородське князівство, частину Ярославських земель і Печерського краю.

У XV ст. Василь II здобув перемогу, оскільки його підтримали дворянство, духовенство і міста. Василь II знищив всі уділи в Московському князівстві. Під час його правління було відкинута унію Православної церкви з Католицькою, проголошену Флорентійським собором 1439 р.

Іван I Данилович Калита (1296 – 1340 рр.) – князь московський (з 1325 р.), великий князь володимирський (з 1328 р.), син московського князя Данила Олександровича, онук Олександра Невського. Іван I був жорстоким і хитрим, розумним і наполегливим у досягненні своїх цілей. Він зіграв велику роль у посиленні Московського князівства, об'єднання земель навколо Москви, використовуючи заради даної мети допомогу Золотої Орди, для якої збирав з населення величезну данину. Іван I нещадно припиняв народне невдоволення важкими поборами, розправлявся з політичними супротивниками – іншими князями.

Вплив Івана I поширювався на ряд земель, які виокремилися з Володимиро-Суздальського князівства. При ньому до Москви були приєднані Твер, Псков, Новгород. Він накопичив великі багатства, за що отримав прізвисько «Калита», що означає кошель, грошову сумку. Багатства ці він використовував для покупки земель в чужих князівствах і володіннях.

Іван III Васильович (1440 – 1505 рр.) – син Василя II Темного. Великий князь володимирський (з 1462 р.) і московський. Приєднав до Московського князівства Ярославське, Ростовське князівства, Новгородську республіку, Тверське князівство, ряд інших територій. Відбулося остаточне звільнення Московського князівства від монголо-татарського ярма (1480 р.). Вів активні успішні бойові дії проти Великого князівства Литовського, Лівонського ордену, Казанського ханства.

У період його правління, в основному, склалася територія Московської централізованої держави, сформувався централізований апарат влади, прикази, був прийнятий Судебник. Отримало розвиток помісне землеволодіння і сильно зросло політичне значення дворянства, йшла активна боротьба з сепаратизмом удільних князів і боярських родів. Вдруге був одружений з Софією Палеолог – племінницею останнього візантійського імператора. Першим з московських правителів взяв собі титул «Государ всієї Русі».

Іона (? – 1461рр.) – московський митрополит з 1448 р. У період феодалної війни 1433 – 1453 рр. підтримував великого князя московського Василя II Темного. Канонізований Російською Православною церквою.

Ісидор (? – 1462 рр.) – митрополит всієї Русі, письменник. Грек за походженням. Був добре освіченою людиною, знав кілька європейських мов, в тому числі вивчав російську мову. Ігумен монастиря Св. Димитрія у Костянтинополі. У 1437 р. призначений митрополитом київським і

московським. Прихильник укладення унії з папським престолом. Учасник Флорентійського собору. Після повернення до Москви почав впроваджувати католицизм. Заарештований за наказом Василя II і засуджений на соборі російських єпископів. Пізніше втік з ув'язнення і був призначений Папою Римським номінальним константинопольським патріархом.

Мамай (? – 1380 рр.) – татарський темник, правитель Золотої Орди. Командував походами на землі, які виокремилися з Володимиро-Суздальського князівства, але зазнав поразки від Дмитра Донського у битвах на р. Воже (1378 р.) і на Дону (Куликовська битва 1380 р.). Втратив владу у Золотій Орді, втік до Криму, де був убитий.

Ніл Сорський (в миру – Микола Майков; 1433 – 1508 рр.) – засновник і глава течії нестяжательства у Московській державі. Розвивав ідеї морального самовдосконалення і аскетизму. Противник церковного землеволодіння, виступав за реформу монастирів на засадах скитського життя і особистої праці монахів.

Ольгерд (лит. Algirdas, близько 1296 – 24 травня 1377 рр.) – великий князь литовський (1345–1377рр.) Син великого литовського князя Гедиміна, один з головних будівничих Великого князівства Литовського. Батько литовського князя і польського короля Ягайла. Князь вітебський (з 1320 р.) і крєвський (з 1338 р.) Приєднав до Литви більшу частину земель Русі: частину Смоленщини, Київщину, землі Чернігово-Сіверщини й Поділля. Здійснив успішний похід проти ординців у Південній Україні, розбив татарське військо на Синіх Водах (1362 р.) У союзі з Тверським князівством воював із ординською Московією (1368–1372 рр.) У писемних джерелах постає як мудрий правитель і успішний полководець.

Сергій Радонезький (1321 – 1391рр.) – один з найбільш шанованих представників Російської Православної церкви. Народився у родині боярина. Разом зі старшим братом Стефаном близько 1310 – 1340 рр. заснував Троїцький монастир, став його ігуменом, ввів у монастирі гуртожитковий Статут замість існуючого до нього роздільного (келіотного) проживання ченців. Авторитет Сергія Радонезького був тісно пов'язаний з сім'єю великого князя Дмитра Донського, найвизначнішими боярами і вищими церковними ієрархами. У 1380 р. Сергій благословив князя Дмитра на Куликовську битву. Канонізований Російською Православною церквою.

Симеон Іванович Гордий (1316 – 1353 рр.) – старший син Івана Калити, великий князь московський і володимирський. Успішно воював з Новгородом і Литвою. Сприяв зміцненню авторитету Московського князівства у землях, які виокремилися з Володимиро-Суздальського князівства. Помер від чуми.

Тохтамиш (? – 1406 рр.) – нащадок хана Джучі, хан Золотої Орди. Скориставшись поразкою Мамаю у Куликовській битві 1380 р., запанував в Орді. Припинив внутрішні смути і за перші сім років правління зумів

відновити державну єдність Золотої Орди. Спустошив землі Московського князівства, у 1382 р. взяв Москву, розграбував і спалив її. Вів невдалу боротьбу з Тимуром. Убитий сибірським ханом Шадибеком.

Тимур (Тамерлан; 1336 – 1405 рр.) – середньоазіатський тюрко-монгольський воєначальник і завойовник, який зіграв істотну роль в історії Середньої, Південної та Західної Азії, а також Кавказу, Поволжя, Заліських земель. Засновник імперії Тимуридів (близько 1370 р.) зі столицею в Самарканді. Національний герой узбецького народу.

Узбек (1282– 1342 рр.) –хан Золотої Орди, син Тогрула, праправнук Бату-хана. Правління Узбека тривало найдовше з усіх ординських ханів. Він завершив період міжусобиць в Орді, довівши її до zenіту розвитку. Узбек запровадив державну релігію – іслам, прийнявши ім'я султана Мухаммада. За панування Узбек-хана відбулось піднесення значення Москви завдяки одруженню у 1317 р. московського князя Юрія Даниловича з його сестрою Кончакою і передачі йому права збирати данину замість баскаків. На думку деяких науковців, з нагоди весілля хан подарував князеві золоту шапку, згодом названу шапкою Мономаха.

ПИТАННЯ, ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні питання та завдання

1. Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток земель, які склали ядро Московської держави.
2. З'ясуйте особливості політичного розвитку Московської держави на початку XVI ст.
3. Розкрийте головні властивості боротьби Московського князівства з Золотою Ордою в другій половині XIV ст.
4. Складіть план відповіді, який відобразить специфіку політичного розвитку Московського князівства в першій половині XV ст.
5. Установіть основні ознаки, які характеризують завершення підпорядкування Московським князівством земель, які виокремилися з Володимиро-Суздальського князівства.
6. Вирізнити найсуттєвіші риси великокнязівської влади в Московській державі XV ст.
7. Висвітліть особливості становища міста у Московії у XV – на початку XVI ст.
8. Розгляньте взаємовідносини держави та церкви.

Тест

1. Що з перерахованого не має відношення до повинностей селян?
А. Оброк

- Б. Тягло
 - В. Постриг
 - Г. Панщина
2. Умовна земельна власність, яка не передавалася у спадщину, називалася:
- А. Помістя
 - Б. Слобола
 - В. Тягло
 - Г. Вотчина
3. До білого духівництва не відносяться:
- А. Монахи
 - Б. Єпископи
 - В. Священники
 - Г. Діакони
4. Після прийняття Судебника 1497 р. селянин:
- А. Міг поміняти власника у будь-який момент
 - Б. Міг поміняти власника лише протягом двох тижнів пізно восени
 - В. Міг поміняти власника лише у вихідний день
 - Г. Взагалі не мав можливості поміняти власника
5. Тягло на користь держави платили наступні категорії населення:
- А. Ремісники «білих слобод» та приватновласницькі селяни
 - Б. Козаки та духівництво
 - В. Посадські ремісники та чорносошні селяни
 - Г. Бояри та дворяни
6. Хто став засновником московської княжої династії?
- А. Іван Калита
 - Б. Данило Московський
 - В. Володимир Мономах
 - Г. Юрій Довгорукий
7. Московський князь, який отримав право збирати ординську данину:
- А. Сімеон Горпдий
 - Б. Данило Олександрович
 - В. Іван Данилович
 - Г. Юрій Данилович
8. Голова церковної ієрархії під час правління Івана Калити:
- А. Митрополіт Київський
 - Б. Митрополіт Московський
 - В. Митрополіт Володимирський
 - Г. Патріарх всієї Русі
9. Початок правління Дмитра Донського – це:
- А. 1359 р.
 - Б. 1360 р.
 - В. 1358 р.

- Г. 1357 р.
10. Битва на Куліковому полі відбулася у:
- А. 1380 р.
 - Б. 1375 р.
 - В. 1280 р.
 - Г. 1360 р.
11. Де вперше зустрілися війська Дмитра Донського і хана Мамає?
- А. На Дону
 - Б. На Угрі
 - В. На річці П'яні
 - Г. На річці Вожі
12. Дорадчий орган влади під час правління Івана III:
- А. Государів двір
 - Б. Віче
 - В. Боярська дума
 - Г. Приказ
13. Система утримання урядовців за рахунок місцевого населення:
- А. Збір
 - Б. Містництво
 - В. Кормління
 - Г. Полюддя
14. Яка подія сталася під час правління Івана III?
- А. Був побудований Успенський собор у Кремлі
 - Б. Були побудовані дубові стіни Московського Кремля
 - В. До Москви приєднана Коломна
 - Г. До Москви приєднаний Новгород
15. Як називався збір законів, що діяв у Московській державі з 1497 р.?
- А. «Судебник»
 - Б. «Правда Ярославичей»
 - В. «Устав Володимира Мономаха»
 - Г. «Руська правда»
16. Самостійність Новгороду була ліквідована у:
- А. 1505 р.
 - Б. 1485 р.
 - В. 1478 р.
 - Г. 1471 р.
17. Військо Золотої Орди на Куліковому полі очолював:
- А. Тохтамиш
 - Б. Узбек
 - В. Мамай
 - Г. Бердибек
18. Феодална війна другої чверті XV ст. відбувалася між:
- А. Тверськими та московськими князями

Б. Московським та рязанським князями

В. Між Москвою та Новгородом

Г. У межах московського княжого дому

19. Василь I був одружений з дочкою литовського князя:

А. Кейстута

Б. Ольгерда

В. Ягайла

Г. Вітовта

20. Представники одного з напрямків церковної ідеології XV ст., які виступали за ліквідацію монастирського землеволодіння, особисту працю монахів, відмову від накопичення багатств:

А. Іосифляни

Б. Стригольники

В. Жидовілі

Г. Нестяжателі

21. Ординський хан, який у XIV ст. захопив, та спалив Москву:

А. Мамай

Б. Тохтамиш

В. Бату

Г. Узбек

22. Яким виявився результат «Стояння на Угрі»?

А. Ординський хан Ахмат переміг військо Івана III

Б. Сторони розійшлися, не наважившись на вирішальний бій

В. Іван III отримав перемогу над ординським військом

Г. Хан Ахмат захопив та спалив Москву

23. Який з церковних діячів підтримав Флорентійську унію?

А. Київський митрополіт Ісидор

Б. Московський митрополіт Іона

В. Старець Ніл Сорський

Г. Засновник Троїцького монастиря Сергій Радонезький

24. З якої групи мов походить назва «Москва»?

А. Слов'янських

Б. Германських

В. Тюркських

Г. Фіно-угорських

25. Який князь зміцнив своє становище в Орді ціною розорення Твері?

А. Іван Калита

Б. Симеон Гордий

В. Юрій Данилович

Г. Дмитро Донський

26. Який князь був одружений з сестрою хана Узбека Кончакою?

А. Іван Калита

Б. Симеон Гордий

В. Юрій Данилович
Г. Дмитро Донський

27. За часів правління якого князя, на думку істориків, відбулося закладання підвалин формування Московської держави, як самодержавної монархії?

А. Дмитра Донського
Б. Івана III
В. Василя II
Г. Івана Калити

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Аналіз історичного джерела

1. Прочитайте уривок «Повісті про навалу Тохтамиша»^{*}:

[У 1382 р. хан Тохтамиш, який запанував у 1380 р. у Золотій Орді після перемоги над темником Мамаєм, пішов на Москву. Йому вдалося захопити місто і піддати його страшному розгрому; спустошені були й інші міста Заліських земель. Ці події і лягли в основу літописної повісті «Про пленення і о прихоженні Тахтамышя царя і о Московскомъ взятъи», що іменується у науковій літературі «Повістю про навалу Тохтамиша».

Як показало текстологічне вивчення «Повісті ...», в основі її лежить коротка розповідь 1382 р. із літописного зводу 1408 р. Новгородського Карамзинського літопису.

«Повість про навалу Тохтамиша», ймовірно, була створена одночасно з літописної повістю про Куликовську битву].

Было некое предвестие на протяжении многих ночей – являлось знамение на небе на востоке перед раннею зарею: звезда некая, как бы хвостатая и как бы подобная копью, иногда в вечерней заре, иногда же в утренней; и так много раз бывало. Это знамение предвещало злое пришествие Тохтамышя на Русскую землю и горестное нашествие поганых татар на христиан, как и случилось то по гневу Божию за умножение грехов наших. Было это в третий год царствования Тохтамышя, когда царствовал он в Орде и в Сарае. И в тот год царь Тохтамыш послал слуг своих в город, называемый Булгар, расположенный на Волге, и повелел торговцев русских и купцов

^{*} О приходе Тохтамышя-Царя, и о пленении, и о взятии Москвы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4983>

Текст повісті публікується за Новгородським летописом XVI ст.

христианских грабить, а суда с товаром отбирать и доставлять к нему на перевоз. А сам подвигся в гнев, собрал много воинов и направился к Волге со всеми силами своими, со всеми своими князьями, с безбожными воинами, с татарскими полками, переправился на эту сторону Волги и пошел изгоном на великого князя Дмитрия Ивановича и на всю Русь. Вел же войско стремительно и тайно, с такой коварной хитростью – не давал вестям обгонять себя, чтоб не услышали на Руси о походе его.

Проведав об этом, князь Дмитрий Константинович Суздальский послал к царю Тохтамышу двоих сыновей своих – Василия и Семена. Они же, придя, не застали его, так быстро он двигался на христиан, и догоняли его несколько дней, и вышли на его путь в месте, называемом Сернач, и пошли за ним следом поспешно, и настигли его вблизи границ Рязанской земли. А князь Олег Рязанский встретил царя Тохтамыша, когда он еще не вступил в землю Рязанскую, и бил ему челом, и стал ему помощником в одолении Руси, и пособником на пакость христианам. И еще немало слов говорил о том, как пленить землю Русскую, как без труда взять каменный град Москву, как победить и захватить ему князя Дмитрия. Еще к тому же обвел царя вокруг своей отчины, Рязанской земли, не нам добра желая, но своему княжению помогая.

Некоторое время спустя каким-то образом дошла весть до князя великого о татарской рати, хотя и не желал Тохтамыш, чтобы кто-либо принес весть на Русь о его приходе, и того ради все купцы русские схвачены были, и ограблены, и задержаны, чтобы не дошли вести до Руси. Однако есть некие доброжелатели, для того и находящиеся в пределах ордынских, чтобы помогать земле Русской.

Когда князь великий услышал весть о том, что идет на него сам царь во множестве сил своих, то начал собирать воинов, и составлять полки свои, и выехал из города Москвы, чтобы пойти против татар. И тут начали совещаться князь Дмитрий и другие князья русские, и воеводы, и советники, и вельможи, и бояре старейшие, то так, то иначе прикидывая. И обнаружилось среди князей разногласие, и не захотели помогать друг другу, и не пожелал помогать брат брату, не вспомнили слов пророка Давида: «Как хорошо и достойно, если живут братья в согласии», – и другого, постоянно вспоминаемого, который говорил: «Друг, пособляющий другу, и брат, помогающий брату, подобны крепости твердой», – так как было среди них не единство, а недоверие. И то поняв, и уразумев, и рассмотрев, благоверный князь пришел в недоумение и в раздумье и побоялся встать против самого царя. И не пошел на бой против него, и не поднял руки на царя, но поехал в город свой Переяславль, и оттуда – мимо Ростова, а затем уже, скажу, поспешно к Костроме. А Киприан-митрополит приехал в Москву.

А в Москве было замешательство великое и сильное волнение. Были люди в смятении, подобно овцам, не имеющим пастуха, горожане пришли

в волнение и неистовствовали, словно пьяные. Одни хотели остаться, затворившись в городе, а другие бежать помышляли. И вспыхнула между теми и другими распря великая: одни с пожитками в город устремлялись, а другие из города бежали, ограбленные. И созвали вече – позвонили во все колокола. И решил вече́м народ мятежный, люди недобрые и крамольники: хотящих выйти из города не только не пускали, но и грабили, не устыдившись ни самого митрополита, ни бояр лучших не устыдившись, ни глубоких старцев. И всем угрожали, встав на всех вратах градских, и с сулицами, и с обнаженным оружием стояли, не давая выйти тем из города, и, лишь насилу упрощенные, позже выпустили их, да и то ограбив.

Город же все так же охвачен был смятением и мятежом, подобно морю, волнующемуся в бурю великую, и ниоткуда утешения не получал, но еще больших и сильнейших бед ожидал. И вот, когда все так происходило, приехал в город некий князь литовский, по имени Остей, внук Ольгерда. И тот ободрил людей, и мятеж в городе усмирил, и затворился с ними в осажденном граде со множеством народа, с теми горожанами, которые остались, и с беженцами, собравшимися кто из волостей, кто из других городов и земель. Оказались здесь в то время бояре, сурожане, суконщики и прочие купцы, архимандриты и игумены, протопопы, священники, дьяконы, чернецы и люди всех возрастов — мужчины, и женщины, и дети.

Князь же Олег обвел царя вокруг своей земли и указал ему все броды на реке Оке. Царь же перешел реку Оку и прежде всего взял город Серпухов и сжег его. И оттуда поспешно устремился к Москве, духа ратного наполнившись, волости и села сжигая и разоряя, а народ христианский посекая и убивая, а иных людей в плен беря. И пришел с войском к городу Москве. Силы же татарские пришли месяца августа в двадцать третий день, в понедельник. И, подойдя к городу в небольшом числе, начали, крича, выспрашивать, говоря: «Есть ли здесь князь Дмитрий?» Они же из города с заборол отвечали: «Нет». Тогда татары, отступив немного, поехали вокруг города, разглядывая и рассматривая подступы, и рвы, и ворота, и заборолы, и стрельницы. И потом остановились, взирая на город.

А тем временем внутри города добрые люди молились Богу день и ночь, предаваясь посту и молитве, ожидая смерти, готовились с покаянием, с причастием и слезами. Некие же дурные люди начали ходить по дворам, вынося из погребов меда хозяйские и сосуды серебряные и стеклянные, дорогие, и напивались допьяна и, шатаясь, бахвалились, говоря: «Не страшимся прихода поганых татар, в таком крепком граде находясь, стены его каменные и ворота железные. Не смогут ведь они долго стоять под городом нашим, двойным страхом одержимые: из города – воинов, и извне – соединившихся князей наших нападения убоятся». И потом влезали на городские стены, бродили пьяные, насмехаясь над татарами, видом бесстыдным оскорбляли их, и слова разные выкрикивали, исполненные поношения и хулы, обращаясь к ним, – думая, что это и есть вся сила

татарская. Татары же, стоя напротив стены, обнаженными саблями махали, как бы рубили, делая знаки издалека.

И в тот же день к вечеру те полки от города отошли, а наутро сам царь подступил к городу со всеми силами и со всеми полками своими. Горожане же, со стен городских увидев силы великие, немало устрашились. И так татары подошли к городским стенам. Горожане же пустили в них по стреле, и они тоже стали стрелять, и летели стрелы их в город, словно дождь из бесчисленных туч, не давая взглянуть. И многие из стоявших на стене и на заборолах, уязвленные стрелами, падали, ведь одолевали татарские стрелы горожан, ибо были у них стрелки очень искусные. Одни из них стоя стреляли, а другие были обучены стрелять на бегу, иные с коня на полном скаку, и вправо, и влево, а также вперед и назад метко и без промаха стреляли. А некоторые из них, сделав лестницы и приставляя их, влезали на стены. Горожане же воду в котлах кипятили, и лили кипятком на них, и тем сдерживали их. Отходили они и снова приступали. И так в течение трех дней бились между собой до изнеможения. Когда татары приступали к граду, вплотную подходя к стенам городским, тогда горожане, охраняющие город, сопротивлялись им, обороняясь: одни стреляли стрелами с заборол, другие камнями метали в них, иные же били по ним из тюфяков, а другие стреляли, натянув самострелы, и били из пороков. Были же такие, которые и из самих пушек стреляли. Среди горожан был некий москвич, суконник, по имени Адам, с ворот Фроловских приметивший и облюбовавший одного татарина, знатного и известного, который был сыном некоего князя ордынского; натянул он самострел и пустил неожиданно стрелу, которой и пронзил его сердце жестокое и скорую смерть ему принес. Это было большим горем для всех татар, так что даже сам царь тужил о случившемся. Так все было, и простоял царь под городом три дня, а на четвертый день обманул князя Остея лживыми речами и лживыми словами о мире, и выманил его из города, и убил его перед городскими воротами, а ратям своим приказал окружить город со всех сторон.

Как же обманули Остея и всех горожан, находившихся в осаде? После того как простоял царь три дня, на четвертый, наутро, в полуденный час, по повелению царя приехали знатные татары, великие князья ордынские и вельможи его, с ними же и два князя суздальских, Василий и Семен, сыновья князя Дмитрия Суздальского. И, подойдя к городу и приблизившись с осторожностью к городским стенам, обратились они к народу, бывшему в городе: «Царь вам, своим людям, хочет оказать милость, потому что неповинны вы и не заслуживаете смерти, ибо не на вас он войной пришел, но на Дмитрия, враждуя, ополчился. Вы же достойны помилования. Ничего иного от вас царь не требует, только выйдите к нему навстречу с почестями и дарами, вместе со своим князем, так как хочет он увидеть город этот, и в него войти, и в нем побывать, а вам дарует мир и любовь свою, а вы ему ворота городские отворите». Также и князья Нижнего Новгорода говорили:

«Верьте нам, мы ваши князья христианские, вам в том клянемся». Люди городские, поверив словам их, согласились и тем дали себя обмануть, ибо ослепило их зло татарское и помрачило разум их коварство бесерменское; позабыли и не вспомнили сказавшего: «Не всякому духу веруйте». И отворили ворота городские, и вышли со своим князем с дарами многими к царю, также и архимандриты, игумены и попы с крестами, а за ними бояре и лучшие мужи, и потом народ и черные люди.

И тотчас начали татары сечь их всех подряд. Первым из них убит был князь Остей перед городом, а потом начали сечь попов, игуменов, хотя и были они в ризах и с крестами, и черных людей. И можно было тут видеть святые иконы, поверженные и на земле лежащие, и кресты святые валялись поруганные, ногами попираемые, обобранные и ободранные. Потом татары, продолжая сечь людей, вступили в город, а иные по лестницам взобрались на стены, и никто не сопротивлялся им на заборолах, ибо не было защитников на стенах, и не было ни избавляющих, ни спасающих. И была внутри города сеча великая и вне его также. И до тех пор секли, пока руки и плечи их не ослабли и не обессилели они, сабли их уже не рубили – лезвия их притупились. Люди христианские, находившиеся тогда в городе, метались по улицам туда и сюда, бегая толпами, вопя, и крича, и в грудь себя бия. Негде спасения обрести, и негде от смерти избавиться, и негде от острия меча укрыться! Лишились всего и князья, и воевода, и все войско их истребили, и оружия у них не осталось! Некоторые в церквах соборных каменных затворились, но и там не спаслись, так как безбожные проломили двери церковные и людей мечами иссекли. Везде крик и вопль был ужасный, так что кричащие не слышали друг друга из-за воплей множества народа. Татары же христиан, выволакивая из церквей, грабя и раздевая донага, убивали, а церкви соборные грабили, и алтарные святые места топтали, и кресты святые и чудотворные иконы обдирали, украшенные золотом и серебром, и жемчугом, и бисером, и драгоценными камнями; и пелены, золотом шитые и жемчугом сажанные, срывали, и со святых икон оклад содрав, те святые иконы топтали, и сосуды церковные, служебные, священные, златокованные и серебряные, драгоценные позабирали, и ризы поповские многоценные расхитили. Книги же, в бесчисленном множестве снесенные со всего города и из сел и в соборных церквах до самых стропил наложенные, отправленные сюда сохранения ради, – те все до единой погубили. Что же говорить о казне великого князя, – то многосокровенное сокровище в момент исчезло и тщательно сохранявшееся богатство и богатотворное имение быстро расхищено было.

Скажем и о прочих многих боярах старейших: их казны, долгие годы собираемые и всякими благами наполняемые, и хранилища их, полные богатств и имущества многоценного и неисчислимого, – то все захватили и растащили. И что было у других бывших в городе купцов, богатых людей, палаты которых наполнены всякого добра, а в кладовых хранились всякие

товары различные, – то все взяли и расхитили. Многие монастыри и многие церкви разрушили, в святых церквях убийства совершали, и в священных алтарях кровопролитие творили окаянные, и святые места поганые осквернили. Как говорит пророк: «Боже, пришли враги во владения твои и осквернили церковь святую твою, стал Иерусалим подобен овощному хранилищу, оставили трупы рабов твоих в пищу птицам небесным, плоть преподобных твоих – зверям земным, пролили кровь их, словно воду, окрест Москвы не было кому погребать», и о девицах никто не сетовал, и вдовы оплаканы не были, и священники пали от оружия. Была тогда сеча жестока, и бесчисленное множество тут пало трупов русских, татарами избитых, многих мертвых тела лежали обнаженные – мужчин и женщин. И тут убит был Семен, архимандрит спасский, и другой архимандрит Иаков, и иные многие игумены, попы, дьяконы, клирошане, чтецы церковные и певцы, чернецы и миряне, от юного и до старца, мужского пола и женского – все те посечены были, а другие в огне сгорели, а иные в воде потонули, множество же других в полон поведено было, в рабство поганское и в страну татарскую полонены были.

И тогда можно было видеть в городе плач, и рыдание, и вопль великий, слезы неисчислимы, крик неутолимый, стоны многие, оханье сетованное, печаль горькую, скорбь неутешную, беду нестерпимую, бедствие ужасное, горе смертельное, страх, трепет, ужас, печалование, гибель, попрание, бесчестие, поругание, надругательство врагов, укор, стыд, срам, поношение, уничижение.

Все эти беды от поганых выпали роду христианскому за грехи наши. И так вскоре те злые взяли город Москву месяца августа в двадцать шестой день, на память святых мучеников Андриана и Натальи, в семь часов дня, в четверг после обеда. Добро же и всякое имущество пограбили, и город подожгли – огню предали, а людей – мечу. И был оттуда огонь, а отсюда – меч: одни, от огня спасаясь, под мечами умерли, а другие – меча избежав, в огне сгорели. И была им погибель четырех родов. Первая – от меча, вторая – от огня, третья – в воде потоплены, четвертая – в плен поведены.

И до той поры, прежде, была Москва для всех градом великим, градом чудным, градом многолюдным, в нем было множество народа, в нем было множество господ, в нем было множество всякого богатства. И в один час изменился облик его, когда был взят, и посечен, и пожжен. И не на что было смотреть, была разве только земля, и пыль, и прах, и пепел, и много трупов мертвых лежало, и святые церкви стояли разорены, словно осиротевшие, словно овдовевшие.

Плачет церковь о чадах церковных, а всего более об убитых, как мать, о детях плачущая. О чада церковные, о страстотерпцы избитые, приявшие насильственную смерть, перенесшие двойную гибель – от огня и меча, от насилия поганых! Церкви стояли, утратившие великолепие и красоту! Где прежняя красота церковная? – ибо прекратилась служба, которой многих

благ у Господа просим, прервалась святая литургия, не стало приношения святой просфиры на святом престоле, прекратились молитвы заутренние и вечерние, прервался глас псалмов, по всему городу умолкли песнопения! Увы мне! Страшно слышать, страшнее же тогда было видеть! Грехи наши то нам сотворили! Где благочиние и благостояние церковное? Где чтецы и певцы? Где клирошане церковные? Где священники, служащие Богу и день, и ночь? Все лежат и почили, все уснули, все посечены были и перебиты, под ударами мечей умерли. Нет звона в колокола, и нет зовущего ударами в била, ни спешащего на зов; не слышно в церкви голосов поющих, не слышно славословия, ни слов хвалы, нет в церквях стихословия и благодарения. Воистину суета человеческая, и все суетность людская. Таков был конец московскому взятию.

Не только же одна Москва взята была, но и прочие города и земли пленены были. Князь же великий с княгиней и с детьми находился в Костроме, а брат его Владимир в Волоке, а мать Владимирова и княгиня его в Торжке, а Герасим, владыка коломенский, в Новгороде. И кто из нас, братья, не устрашится, видя такое смятение Русской земли! Как Господь говорил пророкам: «Если захотите послушать меня – вкусите благ земных, и переложу страх ваш на врагов ваших. Если не послушаете меня, то побежите никем не гонимы, пошлю на вас страх и ужас, побежите вы от пяти – сто, а от ста – десять тысяч».

После того как царь разослал силы свои татарские по земле Русской завоевывать княжение великое, одни, направившиеся к Владимиру, многих людей посекали и в полон повели, а иные полки ходили к Звенигороду и к Юрьеву, а иные к Волоку и к Можайску, а другие – к Дмитрову, а иную рать послал царь на город Переяславль. И они его взяли, и огнем пожгли, а переяславцы выбежали из города; город покинув, на озере спаслись в судах. Татары же многие города захватили, и волости повоевали, и села пожгли, и монастыри пограбили, а христиан посекали, иных же в полон увели, и много зла Руси принесли.

Князь же Владимир Андреевич стоял с полками близ Волока, собрав силы около себя. И некие из татар, не ведая о нем и не зная, наехали на него. Он же, помыслив о Боге, укрепился и напал на них, и так Божьей милостью одних убил, а иных живыми схватил, а иные побежали, и прибежали к царю, и поведали ему о случившемся. Он же того испугался и после этого начал понемногу отходить от города. И когда он шел от Москвы, то подступил с ратью к Коломне, и татары приступом взяли город Коломну и отошли. Царь же переправился через реку Оку, и захватил землю Рязанскую, и огнем пожег, и людей посекал, а иные разбежались, и бесчисленное множество повел в Орду полона. Князь же Олег Рязанский, то увидев, обратился в бегство. Царь же, идя в Орду от Рязани, отпустил посла своего, шурина Шихмата, к князю Дмитрию Суздальскому вместе с его сыном, с князем Семеном, а другого сына его, князя Василия, взял с собой в Орду.

После того как татары ушли, через несколько дней, благоверный князь Дмитрий и Владимир, каждый со своими боярами старейшими, въехали в свою отчину, в город Москву. И увидели, что город взят, и пленен, и огнем пожжен, и святые церкви разорены, а люди побиты, трупы мертвых без числа лежат. И о том возгоревали немало и расплакались они горькими слезами. Кто не оплачет такую гибель города! Кто не поскорбит о стольких людях! Кто не потужит о таком множестве христиан! Кто не посетует о таком пленении и разрушении!

И повелели они тела мертвых хоронить, и давали за сорок мертвецов по полтине, а за восемьдесят по рублю. И сосчитали, что всего дано было на погребение мертвых триста рублей. А кроме того, сколько принесли татары несчастий и убытка Руси и княжению великому! Сколько сотворили убытков своим ратным нашествием, сколько городов пленили, сколько золота, и серебра, и всякого товара взяли, и всякого добра, сколько волостей и сел разорили, сколько огнем пожгли, сколько мечом посекали, сколько в полон повели! И если бы можно было те все тяготы, и несчастья, и убытки сосчитать, то не смею сказать, но думаю, то и тысяча тысяч рублей не равна их числу!

По прошествии же нескольких дней князь Дмитрий послал свою рать на князя Олега Рязанского. Олег же с небольшой дружиной едва спасся бегством, а землю его Рязанскую всю захватили и разорили – страшнее ему было, чем татарская рать.

Киприан же митрополит был тогда в Твери, там и переждал он вражеское нашествие, и приехал в Москву седьмого октября.

Той же осенью приехал посол в Москву от Тохтамыша, именем Карач, к князю Дмитрию с предложением о мире. Князь же велел христианам ставить дворы и отстраивать города.

2. Охарактеризуйте джерело (час створення, тип джерела, авторство, достовірність).

3. Надайте відповіді на наступні запитання:

3.1. які історичні події знайшли відображення у літописному уривку?

3.2. на яку мету походу Тохтамыша вказує літописець?

3.3. яку роль грав Дмитро Донський під час облоги та взяття Москви? Чи надає літописець його діям якусь оцінку? Як пояснює? Чому?

3.4. який висновок можна зробити з матеріалу «Повісті...» щодо взаємовідносин Москви, Рязані, та Нижнього Новгорода?

3.5. яким чином автор «Повісті...» характеризує становище у Москві перед появою біля її стін війська Тохтамыша? Про що це свідчить?

3.6. щодо яких засобів облоги міст та оборони, що застосовувалися у XIV ст., можна дізнатися з джерела?

3.7. яку хитрість, за словами літописця, застосував Тохтамыш заради того, щоби змусити містян відкрити ворота? Чому москвичі йому повірили?

Про що свідчить участь у перемовинах татар і містян княжичів з Нижнього Новгорода Василя та Семена?

3.8. якими засобами автор описує масштабність розгрому Москви?

3.9. яким чином можна пояснити той факт, що московський князь Дмитро Донський покинув Москву перед приходом Тохтамиша, а онук литовського князя Ольгерда Остей прибув її захищати?

3.10. на які інші захватницькі дії хана Тохтамиша, окрім грабунку Москви, вказує автор джерела?

4. Заповнити таблицю, опрацювавши матеріал теми №3 та уривок повісті:

Діяльність московських князів XIV – XV ст.

Князь, роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Іван Калита 1325 – 1340 рр.		
Дмитро Донський 1359 – 1389 рр.		
Василь II Темний 1415 – 1462 рр.		
Іван III 1462 – 1505 рр.		

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ПОВІДОМЛЕНЬ

1. Вплив монгольського ярма на політичний і соціально-економічний розвиток Володимиро-Суздальської землі.
2. Роль Дмитра Донського в історії становлення Московської держави.
3. Іван III: людина і політик.
4. Діяльність Івана Калити щодо збирання земель навколо Москви.
5. Московська держава та суспільство у XIV – XV ст.
6. Роль Куликовської битви у звільненні Московського князівства від ординського панування.
7. Стояння на Угрі: передумови, результат, наслідки.
8. Розорення Москви Тохтамишем згідно з літописною «Повістю про навалу Тохтамиша».
9. Єресі та течії у православній церкві Московського князівства у XIV – XVI ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Буганов В.И., Назарец А.И. Страницы боевого прошлого нашей страны. Хрестоматия. – М., 1972. – С. 40 – 45.
2. История Отечества: IX – середина XIX века: Хрестоматия. Часть I. – М., 1996. – С. 54 – 78.
3. Судебник 1497 г. // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 54 – 69, 97 – 98.
4. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года / Сост. П.П. Елифанов, О.П. Епифанова. – М., 1987. – С. 97 – 121.

Література

1. Алексеев Ю.Г. Иван III // Великие государственные деятели России. – М., 1996. – С. 102 – 124.
2. Алексеев Ю.Г. Под знаменем Москвы. – М., 1992.
3. Асов А. Сколько лет Москве? // Наука и религия. – 1996. – № 9. – С. 16 – 19.
4. Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века. – М., 1952.
5. Борисов Н. Иван Калита – собиратель русской земли // Педагогический вестник. – 1998. – № 3. – С. 13.
6. Вандалковская М.Г. Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн». – М., 1997.
7. Дворниченко А.Ю., Кривошеев Ю.В. «Феодальные войны» или демократические альтернативы? // Вестник СПб ГУ. Сер. 2. – 1992. – Вып. 3. – С. 3 – 12.
8. Зимин А. А. Витязь на распутье. Феодальная война в России XV в. – М., 1991.
9. Зимин А. А. Россия на рубеже XV–XVI столетий: Очерки социально–политической истории. – М., 1982.
10. Иван Третий // Преподавание истории в школе. – 1999. – № 1. – С. 28 – 30.
11. Иловайский Д. И. Очерки отечественной истории. – М., 1995.
12. История России с древнейших времен до 1861 г. / Под ред. Н.И. Павленко. – М., 2000.
13. Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. – М., 1987. – Т. I. Курс русской истории. Ч. I.– Лекция XVIII; Т. II. – Лекция XXII, XXV – XXVI.
14. Кобрин В. Б. Власть и собственность в средневековой России XV – XVI вв. – М., 1985.

15. Костомаров Н.И. Великий князь Дмитрий Иванович Донской // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 205 – 233.
16. Костомаров Н.И. Великий князь и государь Иван Васильевич // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 241 – 309.
17. Костомаров Н.И. Московские князья братья Даниловичи // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 171 – 194.
18. Костомаров Н.И. Преподобный Сергей // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 195 – 204.
19. Кучкин В.Й. Дмитрий Донской // Вопросы истории. – 1995. – № 5 – 6.
20. Лук'янюк В. «Стояння на Угрі» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.jnsm.com.ua/h/1111P/>
21. Петров А.Е. Дмитрий Донской // Великие государственные деятели России. – М., 1996. – С. 77 – 101.
22. Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV–XVII вв. – М., 1969. – Гл. 1 – 3.
23. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: в 15–ти кн.– М., 1960. – Кн. II. – Т. III. – Гл. V – VII, Т. IV. – Гл. I – III; Кн. III. – Т. V. – Гл. I – II, V.
24. Энциклопедия для детей. История России. От древних славян до Петра Великого. – М., 1995. – С. 244 – 295.
25. Юрганов А.Л. У истоков деспотизма // История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – М., 1991.

ТЕМА 4. МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЧАСІВ ІВАНА ГРОЗНОГО

- 4.1. Династична криза 20 – 30 рр. XVI ст.
- 4.2. Вінчання Івана IV на царство.
- 4.3. Політика Обраної ради.
- 4.4. Опричнина та її наслідки.
- 4.5. Експансія Московського царства на Схід і на Захід.

Мета: Розглянути події династичної кризи 20 – 30-х рр. XVI ст., розкрити значення вінчання Івана IV на царство, надати характеристику циклу реформ Обраної Ради. Виявити причини, сутність, наслідки опричнини, висвітлити експансію Московського царства на Схід і Захід.

4.1. Династична криза 20 – 30 рр. XVI ст.

Розглядаючи перше питання семінарського заняття, студент має окреслити обставини приходу до влади й правління **Олени Глинської**. У грудні 1533 р. несподівано помер Василь III. При малолітньому спадкоємцеві престолу, трирічному Івану, за заповітом створювалася опікунська рада. Через деякий час фактичної правителькою стає друга дружина Василя III – Олена Василівна Глинська, представниця князівського роду з українських земель. Утім, на цьому шляху вона зустріла опір. Першим спробував захопити владу *Юрій Іванович Дмитровський* – брат Василя III, але був заарештований. Була нейтралізована і спроба дядька Олени – Михайла Глинського. Серед групи довірених бояр головну роль починає грати її фаворит – боярин Іван Овчина-Телепнєв-Оболенський.

У 1537 р. спалахнув вже відкритий заколот іншого дядька великого князя – Андрія Івановича Старицького, що пред'явив свої претензії на престол. Не підтриманий навіть у себе в князівстві, Андрій Старицький у битві зазнав поразки від московського війська, очолюваного Овчиною-Телепнєвим-Оболенським. Після цього його заманили до Москви, де заарештували і «заморили» у в'язниці. Так закінчилася ще одна «зам'ятня» удільних князів. Старицький уділ було ліквідовано.

Під час правління Олени Глинської було проведено низку реформ, які в цілому продовжували політику колишніх великих князів. До цього часу відноситься початок найважливішої реформи місцевого управління – **губної реформи**. Якщо діяльність городових прикажчиків, що з'явилися на рубежі XV – XVI ст., зачіпала в основному військово-адміністративну сферу, то **губні старости** ставали судовими виконавцями (їм передавалися вилучені від намісників справи про розбої та крадіжки). Губні старости були виборними особами з місцевих дворян. На допомогу їм обиралися старости, соцькі і «кращі люди» з селян і посадських людей. Це було ще одним ударом по інституту центральної влади: кормлінням, які назначалися «зверху» –

намісникам і волостелям, і в той же час посиленням «знизу» формування станово-представницької держави. Через два десятиліття намісничє управління буде ліквідовано повністю.

Велике значення мала й **грошова реформа**. Основна монета до цього часу – гріш – існувала в двох варіантах: московська і новгородська. У 1535 р. «отставіша торговати старими грошима» і «начаша торговати грошима новими, копійками» (на них був зображений вершник зі списом). Таким чином, відбулося встановлення єдиної монетної системи, а також уніфікація карбування монети.

Крім того, уряд Олени Глинської провів заходи із зміцнення армії, будівництва нових і реорганізації старих фортець. У той же час, її правління проходило майже у безперервних заколотах різних князівсько-боярських угруповань. Жертвою цього в кінцевому підсумку стали вона сама і Овчина-Телепнев. У 1538 р., мабуть, отруєна, вона вмирає, а Овчина гине у в'язниці.

4.2. Вінчання Івана IV на царство

Розгляд **другого питання** студентіві слід розпочати із характеристики правління боярських угруповань **Шуйських і Бельських**. Починається період боярського правління (1538 – 1547), протягом якого на чолі держави перебувають то одні, то інші. Втім обидва угруповання намагалися проводити внутрішню політику своїх попередників: зокрема, як і раніше, йшла губна реформа. Але нескінченна боротьба за владу зводила нанівець всі їхні зусилля і в підсумку привела до усунення їх самих. Шуйських і Бельських у 1544 – 1547 рр. замінюють **Глинські**, але реальна влада поступово зосереджується у представників старомосковського боярства – **Захар'їних**. Зростає і невдоволення боярським правлінням у середовищі московських городян.

Окремо студент має висвітлити шлюб та вінчання на царство Івана IV. З початку 1547 р. відбуваються дві значні події. 16 січня вперше в історії Московської держави відбулося вінчання на царство Івана IV, який був до того великим князем. У лютому, сягнувши повноліття, цар одружився з Анастасією Захар'їною.

Ряд великих пожеж у Москві навесні – влітку 1547 р. перервали настільки урочисто розпочате царювання Івана IV. Найбільше спустошення справила пожежа 21 червня 1547 р., яка тривала 10 годин. Вигоріла основна територія Москви, згоріло 25 тис. будинків, загинуло близько 3 тис. осіб.

У лихах городяни звинувачували Глинських, що були при владі. Містом поширювалися чутки, що бабуся царя Анна Глинська оберталася на птаха, літала містом, «виймала серця людські та клала у воду, й тою водою, їздячи по Москві, та кропила», від чого і була пожежа. Іншим слухом, що підігривав пристрасті, був нібито розпочатий похід на Московію кримського хана. Цар з двором змушений був виїхати до підмосковного села Воробйова,

Глинські – Михайло й Анна – втекли у підмосковні монастирі. Відкрите повстання почалося 26 червня.

Після вішового збору городяни рушили до Кремля і зажадали видачі Глинських. Були розгромлені їх двори, убитий один з Глинських – Юрій. 27 – 28 червня Москва по суті знаходилася у руках посадських людей, які, можливо, «намагалися навіть створити якесь своє управління містом» (Н. Носов). 29 червня озброєні городяни рушили до Воробйова і зажадали видачі Глинських. Великих зусиль молодому царю коштувало переконати народ розійтися. Ряд виступів в цей же час відбувся у деяких інших містах – причиною був неврожай, підвищення податків і зловживання адміністрації.

Виступи 1547 р. не порушили об'єктивного ходу подій останніх десятиліть. Вони лише підкреслили необхідність подальших перетворень. Після низки нових починань рубежу XV – XVI ст. і продовження їх у 30 – 40-х роках XVI ст., країна була підготовлена до проведення більш масштабних реформ.

4.3. Політика Обраної ради

Під час розгляду третього питання студентіві потрібно зосередити увагу на реформах Обраної ради. При цьому студентіві слід усвідомити, що плани перебудови Московії виношувала невелика група людей, які оточували у той час Івана IV. Одним з них був митрополит **Макарій**, найдосвідченіша людина того часу, який активно брав участь у державній діяльності 40-50-х років XVI ст. Іншим наближеним став священник придворного Благовіщенського собору **Сильвестр**. В оточенні Івана IV знаходився і незнатний за походженням дворянин **Олексій Федорович Адашев**. На початок 1549 р. вплив на царя Сильвестра і Адашева значно посилювався, і останній стає, по суті, керівником уряду, названого згодом **Андрієм Курбським «Обраною Радою»**. З ім'ям Олексія Адашева пов'язані всі подальші реформи, а також успіхи зовнішньої політики Московської держави у середині XVI ст. Крім них, у розробці та проведенні реформ також брали участь «думці» Захар'їни, Д. Курлятев, І. Шереметев, А. Курбський.

Початок діяльності в Московії **Земських соборів – станово-представницьких органів** – відноситься до лютого 1549 р. Першим собором зазвичай вважається нарада, скликана царем 27 лютого 1549 р. Спочатку він виступив перед боярами, окольничими, дворецькими і скарбниками у присутності церковного «освяченого собору», і в той же день він говорив перед воєводами, княжатами і дворянами. Мабуть, цей же Земський собор, який також «велів князь великий зібрати від міст добрих людей по людині», ухвалив рішення про створення нового правового кодексу. Його основу складав Судебник 1497 р., який було розширено, та краще систематизовано.

У **Судебнику 1550 р.** з 100 статей більша частина присвячена питанням управління і суду. В цілому поки що зберігалися старі органи управління (центральні і місцеві), але в їх діяльність вносилися суттєві зміни. Таким чином, продовжувалося їх еволюційне перетворення в рамках становлення станово-представницької держави. Так, намісники тепер позбавлялися права остаточного суду у вищих кримінальних справах, воно передавалося до центру. Судебник, разом з тим, розширив діяльність городових прикажчиків і губних старост: до них повністю відійшли найважливіші галузі місцевого управління. А їх помічники – старости і «кращі люди» – за постановою Судебника обов'язково повинні були брати участь у намісничому суді, що означало контроль з боку виборних від населення за діяльністю намісників. Значення служилих людей – дворян – підіймалося тим, що встановлювалася непідсудність їх суду намісників. *Судебник 1550 р. підтвердив норму Юр'єва дня, але при цьому підвищив плату за «пожилое».*

Наступним кроком стала пряма ліквідація у 1551 – 1552 рр. намісничого управління в окремих областях. А у 1555 – 1556 рр. рішенням царя «Про кормління» намісницьке управління скасовувалося в загальнодержавному масштабі. Його місце займало **міське управління**, що пододало довгий і нелегкий шлях. Міське управління не було однаковим, а приймало різні форми в залежності від соціального складу тієї чи іншої місцевості.

У центральних повітах, де було розвинене дворянське землекористування, вводилося **губне управління**, а дворяни обирали зі свого середовища **губних старост**. Разом з також виборними городовими прикажчиками вони очолили повітову адміністрацію. Це означало завершення губної реформи.

У тих повітах, де не було дворянського землеволодіння, із заможних верств чорносошного населення обиралися **земські старости**. Втім, чорносошні громади й раніше мали свою виборну мирську владу в особі старост, соцьких, п'ятидесяцьких, десяцьких і тощо. Вони традиційно здійснювали нагляд за общинними землями, розподіляли і збирали податки, розв'язували дрібні судові справи, вирішували інші питання, що зачіпали інтереси громади в цілому. І раніше мирська влада складалася з представників найбільш заможного селянства: «кращих» і «середніх» людей. До речі сказати, чорні волості, навіть стаючи приватновласницькими землями, зберігали структуру мирського управління.

Земська реформа поряд з чорносошними землями торкнулася і міста, де теж (але із заможного посадського населення) обиралися земські старости. Губні і земські старости на відміну від кормління – прийшлих людей – діяли в інтересах і на користь своїх повітів, міст і громад. Справедливості заради треба зазначити, що повністю місцеві реформи були здійснені лише на Півночі. Вважається, що губна і земська реформи є

кроком на шляху централізації. При цьому, однак, не враховується той факт, що влада на місцях ставала виборною, а, отже, на місцях розвивалося самоврядування.

До часу діяльності Обраної Ради належить посилення значення **приказів**, як функціональних органів управління. Саме в середині XVI ст. виникають найважливіші прикази. До них відноситься Челобитенний, де приймалися скарги на ім'я царя і проводилося розслідування по них. На чолі цього, по суті вищого органу контролю, стояв О. Адашев. Посольський приказ очолював дяк І. Висковатий. Помісний приказ відав справами помісного землеволодіння, а Розбійний – розшукував і судив «лихих людей». Перший приказ військового відомства – Розрядний – забезпечував збір дворянського ополчення і призначав воєвод, а інший – Стрілецький – відав створеним у 1550 р. військом **стрільців**. Розрядним приказом деякий час керував дяк І. Виродков, при якому він став своєрідним генеральним штабом московського війська. Фінансові справи перебували в компетенції Великого приходу і четвертей (четей). З приєднанням Казанського й Астраханського ханств створюється приказ Казанського палацу. Остаточне завершення формування приказної системи припадає на XVII ст.

Вже Судебник 1550 р. торкався істотних питань землеволодіння. Зокрема, приймаються постанови, які утруднюють подальше існування вотчинних земель. Особливе місце займають статті щодо приватновласницького населення. У цілому право переходу селян у Юр'їв день за ст. 88 зберігалось, але дещо збільшилася при цьому плата за «пожилое». Ст. 78 визначала становище іншої значної групи населення – кабальних холопів. Заборонялося, наприклад, перетворювати у холопів служилих людей, що стали боржниками.

Однак головні зміни в соціально-економічній сфері були спрямовані на забезпечення землею **служилих людей – дворян**. У 1551 р. під час Стоглавого собору Іван IV заявив про необхідність перерозподілу земель між землевласниками. З метою упорядкування земель робиться їх загальний перепис. У процесі його здійснення колишнє подвірне податкове обкладання замінювалося поземельним. На основних територіях вводилася нова одиниця оподаткування – **«велика соха»**. Її розміри коливалися в залежності від соціального стану землевласника: на соху чорносошного селянина припадало менше землі, але більше податків. Обмежувалися також інтереси церкви, зате в привілейованому становищі виявлялися поміщики.

Розміри земельних володінь обумовлювали і службу дворян. «Уложення про службу» (1555 р.) встановлювало правові основи **помісного землеволодіння**. Кожна служила людина мала право вимагати маєток не менше 100 чвертей землі (150 десятин, або приблизно 164 га (1 десятина = 1,09 га), так як саме з такою земельною площею повинна була виходити на службу «людина на коні і в обладунку повному». Таким чином, з перших 100 чвертей виходив сам землевласник, а з наступних – його озброєні

холопи. Згідно з «Уложенням», вотчини стосовно служби зрівнювалися з маєтками, а вотчинники повинні були нести службу на тих же підставах, що і поміщики.

Зміни у становищі служилих людей були тісно пов'язані також зі скасуванням намісничого управління (кормлінь). Замість «кормлінничого доходу», що йшов в основному в руки намісників і волостелей, вводився загальнодержавний податок «кормлінний відкуп». Цей податок надходив у державну скарбницю, звідки потрапляв служилим людям в якості платні – «помоги». Грошову «помогу» давали тим, хто вивів більше людей, ніж належало, або мав володіння менше норми. Проте, той, хто вивів менше людей, платив грошовий штраф, а неявка могла спричинити конфіскацію володінь і тілесне покарання.

Характеризуючи військові перетворення, студент має засвоїти, що основу збройних сил становило тепер **кінне ополчення** землевласників. Поміщик або вотчинник повинен був виходити на службу «кінно, людно і оружно». Крім них, існували служиві люди «по прибору» (набору): міська варта, артилеристи, стрільці. Зберігалось і ополчення селян і городян – посоха, що несла допоміжну службу.

У 1550 р. була зроблена спроба організації під Москвою тритисячного корпусу «**виборних стрільців з пищалі**», зобов'язаних бути завжди напоготові для виконання відповідальних доручень. До нього увійшли представники найшляхетніших родів і верхи Государевого двору. Стрільці представляли собою вже регулярне військо, озброєне новітньою зброєю, що утримувалося казною. Організаційна будова стрілецького війська була пізніше поширена на всі війська.

Управління дворянським військом надзвичайно ускладнювалося звичаєм **місництва**. Перед кожним походом (а іноді і в поході) відбувалися затяжні суперечки. Тому місництво в армії заборонялося і пропонувалося несення військової служби «без місць». Принцип займати вищі посади в армії родовитими князатами і боярами тим самим порушувався.

Розкриваючи ставлення реформаторів Обраної Ради до церкви, студент має з'ясувати ставлення царської влади до церковної власності та заходи щодо упорядкування церковного життя. Царська влада, джерела доходів якої були нечисленними, а витрати великі, із задрістю дивилася на багатства церков і монастирів. На нараді молодого царя з митрополитом Макарієм у вересні 1550 р. була досягнута домовленість: монастирям заборонялося засновувати нові слободи в містах, а в старих слободах ставити нові двори. Посадські люди, що втікали від тягла в монастирські слободи, крім того, «виводилися» назад. Це було продиктовано потребами державної скарбниці.

Однак такі компромісні заходи не задовольнили державну владу. У січні-лютому 1551 р. був зібраний церковний собор, на якому були зачитані царські питання, складені Сильвестром і пройняті нестяжательським духом.

Відповіді на них склали сто глав рішення собору, що отримав назву Стоглавого, або **Стоглава**. Царя і його оточення хвилювало, «чи гідно монастирям набувати землі, отримувати різні пільгові грамоти». За рішенням собору припинилася царська допомога монастирям, які мають села та інші володіння. Стоглав заборонив з монастирської скарбниці давати гроші під відсотки, чим позбавив монастирі постійного доходу.

Ряд учасників Стоглавого собору (іосифляни) зустріли програму, викладену у царських питаннях, запеклим опором.

Програму царських реформ, намічених Обраною Радою, в найбільш істотних пунктах Стоглавий собор відхилив. Гнів Івана IV обрушився на найбільш видних представників іосифлян. 11 травня 1551 (тобто через кілька днів після завершення собору) була заборонена купівля монастирями вотчинних земель «без доповіді» царю. У монастирів відбиралися всі землі бояр, передані ними туди в малолітство Івана (з 1533 р.). Тим самим був встановлений контроль царської влади над рухом церковних земельних фондів, хоча самі по собі володіння залишилися в руках у церкві. Церква зберігала свої володіння і після 1551 р.

Разом з тим, були проведені перетворення у внутрішньому житті церкви. Затверджувався створений раніше пантеон загальнодержавних святих, уніфікувався ряд церковних обрядів. Були прийняті також заходи щодо викорінення аморальності духовного стану.

На окремий аналіз студента заслуговує доля реформ 50-х рр. XVI ст. Прийнято вважати, що реформи Обраної Ради проводилися з метою зміцнення соціального становища дворянського стану на противагу гальмуючому цей процес консервативному боярству. В. Кобріну вдалося довести, що в посиленні держави були зацікавлені практично всі верстви суспільства. Тому реформи проводилися не на догоду якому-небудь одному стану і не проти будь-якого стану. Реформи означали формування станово-представницької держави. При цьому малося на увазі і здійснювалося на практиці досягнення розумної рівноваги в розподілі влади між рядом станів (Земські собори), урядом (Обрана Рада) і царем.

Для затвердження цієї системи необхідний був час. В силу ряду обставин рівновага владних структур стала нестійкою вже в першій половині 50-х рр. XVI ст. Реформаторська діяльність була зведена нанівець у 60-і рр. зовнішніми (Лівонська війна) і внутрішніми (опричнина) причинами. Багато що тут значила і особистість царя Івана IV – людини державного розуму, але з гіпертрофовано розвиненим владолюбством, і, можливо, на цьому ґрунті з деякими психічними відхиленнями. Згодом, як би виправдовуючи свої дії, Іван IV писав, що О. Адашев і Сильвестр позбавили його реальної влади. Однак сучасні історики відводять йому у державних справах трохи інше місце. «Участь Івана IV в урядовій діяльності у 60-х рр. не суперечить тому, що багато реформ (можливо, навіть їх більшість) були задумані діячами Обраної Ради. Головною заслугою Івана

IV в ці роки було те, що він закликав до правління таких політиків, як Адашев і Сильвестр, і, мабуть, дійсно підкорявся їх впливу», – пише В. Кобрін.

Розрив з наближеними настав не відразу. Їх коливання (відмова присягнути малолітньому царевичу Димитрію) під час хвороби Івана у 1553 р., напружені відносини з родичами цариці Захар'їними і, можливо, з нею самою, призвели до психологічної несумісності. Прагнення проводити самостійну політику – зовнішню і внутрішню – до несумісності політичної. До осені 1559 р. припиняється реформаторська діяльність.

У 1560 р. відбувається розв'язка. Сильвестр був направлений у заслання: спочатку до Кирило-Білозерського монастиря, потім у Соловецький. О. Адашев був відісланий до діючої у Лівонії армії, але незабаром разом з братом Данилом заарештований. Лише смерть (у 1561 р.) врятувала колишнього голову Обраної Ради від подальших переслідувань.

4.4. Опричнина та її наслідки

Розглядаючи четверте питання, студент спочатку характеризує історіографію питання. Так, знаменитий російський історик В. О. Ключевський якось зауважив щодо опричнини: «Установа ця завжди здавалася дивною як тим, хто страждав від неї, так і тим, хто її досліджував». Дійсно, всього сім років існувала опричнина, але як багато вчених «копій» зламано над з'ясуванням її причин і цілей. В цілому, все розмаїття думок істориків можна звести до двох взаємовиключних тверджень: 1) опричнина була обумовлена особистими якостями царя Івана і *не мала ніякого політичного сенсу* (В. Ключевський, С. Веселовський, І. Фроянов); 2) опричнина була добре продуманим політичним кроком Івана Грозного і була спрямована проти тих соціальних сил, які протистояли його «самовладддю». Остання точка зору, в свою чергу, також «роздвоюється». Одні дослідники вважають, що метою опричнини був *злам боярсько-князівської економічної і політичної могутності* (С. Соловйов, С. Платонов, Р. Скринніков). Інші (А. Зимин і В. Кобрін) вважають, що опричнина «цілилася» в *залишки удільно-князівської старовини* (Старицький князь Володимир), а також спрямовувалася проти сепаратистських устремлінь Новгорода і церкви, як могутньої сили, що протистояла державній організації. Жодне з цих положень не безперечно, тому суперечка щодо опричнини триває.

Мабуть, причини появи опричнини треба шукати не в боротьбі з певними соціальними групами, а у реакції самодержавної влади на альтернативу державного розвитку, представлену *станово-представницькими установами*.

Однак, необхідно знати не тільки думку дослідників, але і хід самого опричного «дійства». 3 грудня 1564 р. цар несподівано для багатьох виїхав з Москви разом з сім'єю в супроводі заздалегідь підібраних бояр і дворян. Взяв він також з собою казну і «святості». Після відвідин Троїце-Сергієва монастиря він направився до своєї літньої резиденції – у Олександрівську слободу (нині м. Олександрів у 100 км на північний схід від Москви). Звідси на початку січня 1565 р. Іван IV надіслав до Москви дві грамоти. У першій – адресованій боярам, духовенству і служилим людям – він звинувачував їх в зрадах і потуранні зрад, а у другій цар оголошував московським посадським людям, що у нього «гніву на них і опали немає». Послання царя, прочитані на Красній площі, викликали у місті величезне хвилювання. Московське «люд'є» зажадало, щоб царя вмовили повернутися на престол, погрожуючи, що інакше вони «державних лиходіїв і зрадників» самі «потребят».

Через кілька днів в Олександрівській слободі Іван Васильович прийняв делегацію духовенства та боярства і погодився повернутися на престол з умовою, «що йому своїх зрадників, які зради йому, государеві, робили і у чому йому, государеві, були неслухняні, на тих опалу свою класти, а інших казнити і животи їх і статки іматі» Опричнина не була новою справою, бо так називався здавна спадок, що князь видавав своїй вдові, «опріч» (окрім) іншої землі. Проте в даному випадку **опричнина** означала особистий спадок царя. Інша частина держави стала іменуватися **земщина**, управління якою здійснювалося Боярською думою. Політичним та адміністративним центром опричнини став «особливий двір» зі своєю Боярською думою і наказами, частково переведеними з земщини. У опричнині була особлива скарбниця. Спочатку в опричнину була взята тисяча (до кінця опричнини – вже 6 тис.) в основному служилих людей, але були й представники деяких старих князівських і боярських родів. Для опричників запроваджувалася особлива форма: до ший своїх коней вони прив'язували собачі голови, а у сагайдака зі стрілами – мітлу. Це означало, що опричник повинен гризти «государевих зрадників» і вимітати зраду.

Зазвичай вважається, що в опричнину були взяті території, де панувало князівсько-боярське землеволодіння. Виселення звідти великих землевласників на землі земщини, таким чином, підривало їхню економічну базу і послаблювало їхні позиції у політичній боротьбі. Проте останнім часом з'ясовується, що більшість опричних земель були заселені в основному або служилими людьми (дворянами), або іншими вірними слугами государя (західні землі), або були чорносошні (Помор'я). Опрична частина була виділена і в Москві. Причому, частина землевласників цих земель просто перейшла в опричнину. Безумовно, були проведені і виселення. Але їхні масштаби не варто перебільшувати, до того ж потерпілі незабаром були повернуті на місце.

Опричнина аж ніяк не змінила структури великої власності на землю, пише В. Кобрін, боярське і княже землеволодіння пережило опричнину.

Хоча не можна не сказати й про те, що жертвами хворобливих підозр царя стало багато бояр. Йому постійно ввижалися змови проти нього – і голови часто невинних людей летіли десятками.

Виступ Івана Грозного і опричників проти старих удільних інститутів досяг свого апогею у 1569 – 1570 рр. Церковні ієрархи не підтримували опричну політику. Митрополит Афанасій пішов у монастир, а Філіп Количев, який замінив його, виступив з викриттями опричнини. Він був позбавлений влади, заточений у монастир, а по дорозі в Новгород опричного війська задушений. Однак факт скидання митрополитів і інших церковників ще не свідчить про ослаблення позиції церкви в цілому.

Ще з початку 1550-х років цар Іван IV повів лінію на фізичне знищення останнього удільного князя на Московії – Володимира Андрійовича Старицького, який, як показали події 1553 р., пов'язані з хворобою царя, міг реально претендувати на царювання. Після ряду опал і принижень Володимир Андрійович у жовтні 1569 р. був отруєний.

У грудні 1569 р. військо опричників, особисто очолюване Іваном Грозним, виступило у похід на Новгород, який нібито хотів йому зрадити. Цар йшов, як по ворожій країні. Опричники громили міста (Твер, Торжок), села, вбивали і грабували населення. У самому Новгороді розгром тривав 6 тижнів. Підозрюваних тисячами катували і топили в Волхові. Місто було пограбоване, майно церков, монастирів і купців конфісковано. Побиття тривало і в Новгородських п'ятинах. Потім Грозний рушив до Пскова, і лише забобонність грізного царя дозволила цьому стародавньому місту уникнути погрому. Новгородський похід опричників дозволяє зробити висновок, що Іван IV боявся аж ніяк не тільки представників аристократії (як перешкоди на шляху до необмеженої влади), але і в рівній мірі (а може, й більшій) міського і сільського населення, також представленого на Земських соборах – станово-представницькій установі.

Після повернення з Новгорода починаються страти самих опричників, тих, які стояли біля її витоків. На зміну їм приходять такі, що найбільше відзначилися у погромах і стратах, серед них **Малюта Скуратов** і **Василь Грязной**. Опричний терор тривав. На 1570 р. припадають останні масові страти в Москві.

У 1572 р. опричнина була скасована: «государ опричнину залишив». Втім, деякі дослідники вважають, що змінена була лише вівіска, а опричнина під ім'ям «Государева двору» продовжувала існувати і далі. Інші історики вважають, що Іван IV спробував повернутися до опричних порядків у 1575 р., коли знову отримав у володіння «долю», а рештою території поставив управляти хрещеного татарського хана **Симеона Бекбулатовича**, який називався «великим князем всієї Русі», на відміну від просто «князя московського». Не пробувши й року на престолі, хан був зведений з великого князювання. Все повернулося на свої місця.

Опричнина в цілому не змогла посилити на більш-менш тривалий час самодержавне правління (після смерті Івана IV ми бачимо діяльність не стільки царя Федора Івановича, скільки його оточення, з якого більше інших відрізнявся Борис Федорович Годунов, який, досягнувши трону, змушений був затверджуватися Земським собором), ані ліквідувати центральні станово-представницькі органи і місцеве самоврядування.

Опричнина не повинна розглядатися як ступінь до нової «прогресивної» самодержавної форми правління, як часто визначають її значення. У більшій мірі вона була поверненням до часів удільного правління (якщо мати на увазі поділ країни на опричнину і земщина і т.д.). Опричнина була реформою, але реформою з протилежним знаком. Про це свідчать і її наслідки.

4.5. Експансія Московського царства на Схід і Захід

При розгляді п'ятого питання студентіві потрібно зосередитися на зовнішній політиці Московського царства.

У роки правління Івана IV досить виразно проявилися імперські тенденції в зовнішній політиці Московії. Першочерговим завданням у середині XVI ст. стало розширення території та загарбання Волзького торговельного шляху. Тому на порядок денний висувається завдання поглинення **Казанського ханства**, що безпосередньо межувало з землями Московської держави і тримало у своїх руках Волзький торговий шлях.

Спочатку намагалися посадити на престол Казані московського ставленика. Однак це закінчилося невдачею, як, втім, і перші походи (1547 – 1548 рр.; 1549 – 1550 рр.). У 1551 р. почалася підготовка до нового походу. Навесні у 30 км на захід від Казані біля впадіння у Волгу р. Свіяги будується у найкоротший термін дерев'яна фортеця – Свіяжськ, зведенням якої із заздалегідь заготовлених блоків керував дяк розрядного наказу І. Виродков. У серпні велике московське військо (150 тис.) обложило Казань. Облога тривала майже півтора місяця. І знову відзначився І. Виродков, який замислив підведення до стін рухливих облогових веж, а також здійснення ряду підкопів під стіни. У результаті вибухів бочок пороху, закладених в підкопи, було зруйновано велику ділянку стіни, і 2 жовтня внаслідок рішучої атаки царське військо здобуло Казань.

Падіння Казанського ханства визначило долю іншого – **Астраханського**, що мало важливе стратегічне і торгове значення. У серпні 1556 р. Астрахань була захоплена. У цей же час визнала васальну залежність від Московії і Ногайська орда (вона кочувала між середньою течією Волги і Яїком). У 1557 р. було закінчено приєднання **Башкирії**. Таким чином, землі Поволжя і торговий шлях по Волзі опинилися в складі Московської держави.

Успішні військові дії на східному і південно-східному напрямках істотно обмежили можливість нападу татар Кримського ханства. Фактичний керівник зовнішньої політики того часу О. Адашев наполягав на активних діях проти Криму, проте зустрів опір з боку Івана IV, який наполегливо прагнув здобути узбережжя Балтійського моря. Тому з метою оборони від кримців у 1550-ті роки почалося будівництво **засічних ліній** – оборонної лінії з лісових засік, фортець та природних перешкод, що проходила південніше Оки, недалеко від Тули та Рязані. Устрій засічних ліній виправдав себе вже у 1572 р., коли кримський хан Девлет-Гірей з 120-тисячним військом був вщент розбитий в 50 км від Москви.

Приєднання Поволжя створило також передумови для подальшої експансії на сході. Тепер шлях лежав до Сибіру, який приваблював величезними запасами хутра. У 1550-х роках сибірський хан **Єдігер** визнав себе васалом Московії, але хан **Кучум**, який прийшов потім до влади, розірвав ці відносини. Велику роль у просуванні до Сибіру зіграли купці і промисловці **Строганови**, що отримали великі володіння по річках Камі і Чусовій. Для охорони своїх володінь вони побудували ряд міст-фортець, створили населені «охочими людьми» – козаками – військові гарнізони. Близько 1581 – 1582 рр. (щодо цієї дати існують розбіжності) Строганови спорядили за Урал військову експедицію козаків і ратних людей із міст. На чолі цього загону (близько 600 чоловік) став **отаман Єрмак Тимофійович**. Перейшовши Уральські гори, він дійшов до Іртиша, а під самою столицею Кучума – **Кашликом** – відбулася вирішальна битва. Ханське військо не витримало козачого натиску і розбіглося. Єрмак увійшов в Кашлик і став збирати **ясак** (данину) з сибірських жителів. Однак перемога козаків виявилася нетривкою, до того ж через кілька років Єрмак загинув. Похід його не привів до безпосереднього приєднання Сибіру, але початок цьому було покладено. Уже з другої половини 1580-х років в західній частині Сибіру будуються міста і фортеці: Тюмень, Тобольський острог, Сургут, Томськ. Адміністративним центром Сибіру стає Тобольськ, куди призначався воєвода. Він відав збором ясаку, спостерігав за торгівлею і промислами, в його розпорядженні знаходилися стрільці, козаки, інші служилі люди. До Сибіру рушили і колонізаційні потоки селянства Московії, які принесли з собою і традиції земського самоврядування.

Студенту потрібно засвоїти, що **Лівонська війна** – це загальна назва воєнних дій Московської держави, Польщі, Литви, Швеції та Данії за землі Лівонського ордену. Разом з тим студент має з'ясувати, що Лівонська війна розпочалася нападом військ царя Івана IV на територію ордену з метою утвердити московську владу на Балтійському узбережжі. Успіхи московської армії на початковому етапі війни (захоплення Нарви та Дерпта (нині м. Тарту), змусили Лівонський орден перейти під патронат короля польського і великого князя литовського Сигізмунда II Августа (1561р.), що

призвело до втягування в конфлікт Польщі й Литви (які в 1569 р. об'єдналися у Річ Посполиту).

Противниками Московії в боротьбі за «лівонську спадщину» виступили також Данія та Швеція. Военні дії були перенесені на територію Великого князівства Литовського: московська армія здобула у 1563 р. м. Полоцьк, однак невдовзі, у 1564 р. зазнала поразки на річці Ула (бас. Західної Двіни).

Наприкінці 1570-х рр. майже вся Прибалтика – за винятком Риги та Ревеля (нині м. Таллінн) – опинилася під контролем московського царя. Невдовзі, однак, военні успіхи польського короля **Стефана Баторія** переломили хід війни: за умовами Ям-Запольського перемир'я 1582 р. Московія зреклася на користь Речі Посполитої Лівонії (до 1561 р. назва всієї території сучасної Латвії й Естонії) та Полоцька (здобутого Стефаном Баторієм у 1579 р.). Боротьба зі Швецією закінчилася втратою Московським царством низки міст, що було закріплено Плюсським перемир'ям 1583 р. Прикметним є те, що українські козаки згадуються, як постійні учасники литовсько-московського конфлікту і частина збройних сил Великого князівства Литовського. Головний підсумок війни: Московська держава не здобула балтійське узбережжя.

ГОЛОВНІ ДАТИ ТА ПОДІЇ

1538 – 1547 рр. Період правління боярських угруповань Шуйських, Бельських, Глинських.

16 січня 1547 рр. Вперше в історії Московської держави відбулося вінчання на царство Івана IV, який був до того великим князем.

26 червня 1547 р. Повстання у Москві.

27 лютого 1549 р. Скликання першого Земського собору – станово-представницького органу Московської держави.

50-ті рр. XVI ст. Проведення Обраною Радою реформ управління, направлених на формування станово-представницької монархії.

1551 р. Захоплення московським військом Казані.

1556 р. Захоплення московським військом Астрахані.

1564 р. Втеча князя А. М. Курбського до Литви.

1565 – 1572 рр. Запровадження оприччини.

1569 р. Вбивство князя Володимира Андрійовича Старицького та всієї його родини.

1569 – 1570 рр. Каральний похід 15-тисячного опричного війська на чолі з Іваном Грозним на Новгород, який нібито бажав відокремитися від Московії. Пограбування Клину, Твері, Торжка. 40-денна розправа над новгородцями, страти псковських церковних діячів. Вилучення церковних і монастирських цінностей.

1581 р. Початок опанування Сибіру – експедиція загону козаків під проводом отамана Єрмака Тимофійовича.

1558 – 1583 рр. Лівонська війна.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Земські собори – вищі станово-представницькі установи у Московській державі середини XVI – кінця XVII ст. Збори представників різних станів Московської держави для рішення політичних, економічних і адміністративних питань, що існував з середини XVI до кінця XVII ст. «Земський» означає «загальний», «загальнодержавний».

Земщина – основна частина території Московського царства, не включена у опричнину Іваном IV. Центр – Москва. Управлялася земською Боярської думою і наказами, мала свою казну і військо.

Місництво – система розподілу службових місць серед феодалів у Московській державі у XIV – XVII ст. при призначенні на адміністративну, придворну службу з урахуванням знатності роду, становища предків, наближеності до влади, але без урахування здібностей, особистих заслуг. Скасована у 1682 р.

Обрана Рада – неофіційний уряд Московії за Івана IV наприкінці 40-х – у 50-х рр. XVI ст.

Опричнина (давньослов'янське оприч – окрім) – опричем у Московській державі XIV – XV ст. називалося удільне володіння, що виділялося вдові князя. Саме цю форму використав Іван IV для проведення особливої політики у державі. Він виділив собі особистутериторію, де протягом 1565 – 1572 рр. було встановлено терористичний режим військової диктатури, яка проводилася опричниками проти різних станів населення (репресії, страти, конфіскації тощо).

Прикази – органи центрального управління в Московії XVI – XVIII ст., які займалися окремими галузями державного життя.

Стоглавий собор – церковний собор за участю царя Івана IV і представників Боярської думи, що засідав в Москві у 1551 р. під керівництвом митрополита Макарія і ухвалив рішення, яке складалося із 100 глав. Встановив норми морального життя духовенства і його відносини з державою, обмежив церковні земельні володіння та фінансові привілеї.

Стрільці – у Московській державі XVI – початку XVIII ст. служили люди, що складали постійне військо, були озброєні вогнепальною зброєю і служили у піхоті. Спочатку набиралися з вільного сільського і міського населення, потім їх служба стала довічною і спадковою. Отримували платню грошима і хлібом, іноді землею. Жили слободами, мали сім'ї, займалися ремеслами і торгівлею. Стрілецьке військо було скасовано Петром I у зв'язку зі створенням регулярної армії.

Судебник 1550 р. – збірник законів у Московії, затверджений у 1550 р. першим Земським собором. Причиною його прийняття була необхідність обмеження боярського свавілля в суді та управлінні. Грунтуючись на Судебнику 1497 р., а також на спільних рішеннях Івана IV, бояр і вищого духовенства, він ліквідував судові привілеї князів і посилив роль центральних державних судових органів. Судебник підготував ліквідацію системи кормлінь. Вперше закон був проголошений єдиним джерелом права. Судебник визначив становище холопів, уточнив порядок виплати пожилого, ввів нове мито – повоз. Підтвердив Юр'єв день.

Цар (від лат. «Цезар») – офіційний титул правителя Московської держави у 1547 – 1721 рр. Першим царем був Іван IV Грозний. При Петрі I був замінений титулом «імператор», але існував нарівні з ним до падіння самодержавства у 1917 р.

ПЕРСОНАЛІ

Адашев Олексій Федорович (? – 1561 рр.) – державний діяч, думний дворянин, окольничий, постільничий царя. З кінця 40-х рр. XVI ст. – керівник Обраної Ради, ініціатор реформ у галузі державного управління. Ряд років був найближчим сподвижником Івана IV, хранителем державної скарбниці і печатки. Очолював Челобитний приказ, спрямовував діяльність практично всіх державних установ. Прихильник активної зовнішньої політики Московії у східному та південному напрямках. У 1560 р. був підданий опалі і помер в Юр'єві.

Баторій Стефан (1533 – 1586 рр.) – польський король з 1576 р. Учасник Лівонської війни. У 1579 р. заснував університет у Вільно. У 1582 р. уклав Ям-Запольський мир з Московською державою.

Вісковатий Іван Михайлович (? – 1570 рр.) – державний діяч, дипломат. З 1549 р. – голова Посольського приказу, з 1553 р. – думний дяк. Учасник практично всіх переговорів із зарубіжними послами у 50 – 60-ті рр. XVI ст., прихильник активної зовнішньої політики Московії. Першим почав роботу з опису документів Царського архіву. Член ближньої Думи царя, хранитель государевої печатки. У період опричнини був звинувачений у державній зраді і страчений.

Глинська Олена Василівна (? – 1538 рр.) – дочка князя Глинського, вихідця з Литви, дружина Василя III, мати Івана IV. У 1533 – 1538 рр. була регентшою при малолітньому синові. Є припущення, що вона була отруєна боярською опозицією.

Єрмак Тимофійович (? – 1585 рр.) – козацький отаман, ватажок походу у Сибір, в результаті якого розпалося Сибірське ханство Кучума і був покладений початок приєднання Сибіру до Московської держави.

Іван IV Васильович Грозний (1530 – 1584 рр.) – великий князь московський і всієї Русі (з 1533 р.), цар (з 1547 р.), син великого князя

Василя III і Олени Глинської. Дитинство його пройшло у обставинах боротьби різних боярських угруповань за владу, що загострилася після смерті батька. Був одружений сім разів, мав п'ятьох синів і трьох дочок, але, за винятком Івана і Федора – від першого шлюбу з Анастасією Захар'їною, і Дмитра – від останнього з Марією Нагою, всі вони померли у дитинстві. Перші роки правил разом з Обраною Радою. Близько 1560 р. порвав з діячами Обраної Ради і піддав їх опалі. У 1558 р. почав Лівонську війну за вихід до Балтійського моря, яка тривала 25 років і закінчилася невдачею. Після низки поразок у війні з Лівонським орденом Іван IV почав шукати «винних у зраді». У 1565 р. ввів опричнину. В ході опричного терору були винищені багато представників боярської опозиції, самі опричники, прості люди. У роки свого правління Іван IV включив до складу держави Чувашію, Башкирію, Казанське, Астраханське і Сибірське ханства, ряд інших територій.

Іван IV отримав в народі прізвисько «Грозний», що відобразило уявлення про нього як про могутнього правителя, але царя-тирана, деспота. Велика роль належить Івану IV у зміцненні сильної централізованої влади.

Курбський Андрій Михайлович (1528 – 1583 рр.) – князь, боярин, письменник. Протягом довгого часу був особистим другом Івана IV. Член Обраної Ради. Відзначився в казанських походах. У Лівонській війні командував армією. Побоюючись можливих репресій і опали за військові невдачі, у 1564 р. втік до Литви. Призначений польським королем Сигізмундом II членом Королівської Ради, воював на боці поляків. Після втечі написав Івану Грозному три послання, у яких засуджував репресії, критикував його правління, обстоював давні боярські права, висловлював міркування про ідеальний державний устрій. У своїх відповідях Іван Грозний писав про необхідність самодержавної влади для Московського царства.

Кучум (? – близько 1598 рр.) – хан Сибірського ханства. У 1582 – 1585 рр. воював з Єрмаком.

Сильвестр (? – 1566 рр.) – протопоп, політичний діяч і письменник, був священником у Новгороді, з 1540-х рр. – священник Благовіщенського собору Московського Кремля. Справив великий вплив на Івана IV, будучи його духівником (з 1547 р.) Член Обраної Ради. Автор однієї з редакцій «Домострою». З 1560 р. – в опалі, постригся у ченці.

Скуратов-Бельський Григорій Лук'янович (прізвисько - Малюта) (? – 1573 рр.) – думний дворянин, приближений Івана IV. Один з ініціаторів і активних діячів опричнини, голова опричного терору. Загинув у 1573 р. в Лівонії.

ПИТАННЯ, ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні питання та завдання

1. З'ясуйте сутність та фактологію династичної кризи 20 – 30 рр. XVI ст.
2. Розкрийте значення вінчання Івана IV на царство.
3. Охарактеризуйте політику Обраної ради.
4. Установіть причини та наслідки опричнини.
5. Окресліть специфіку експансії Московського царства на Схід і Захід за Івана IV.

Тест

1. Вінчання на царство Івана IV відбулося:
 - А. 16 січня 1533 р.
 - Б. 16 січня 1537 р.
 - В. 16 січня 1547 р.
 - Г. 16 січня 1578 р.
2. Сучасниками Івана Грозного були:
 - А. Олена Глинська, митрополит Макарій
 - Б. Борис Годунов, патріарх Філарет
 - В. Протопоп Аввакум, патріарх Нікон
 - Г. Хан Бату, литовський князь Міндовг
3. Військо, створене під час правління Івана Грозного, називалося:
 - А. Рекрутське
 - Б. Драгунське
 - В. Гусарське
 - Г. Стрілецьке
4. Як називалося коло наближених та довірених осіб царя Івана IV?
 - А. Народне Віче
 - Б. Обрана Рада
 - В. Державна Дума
 - Г. Синод
5. Опричнина була спрямована проти:
 - А. Дворянської опозиції
 - Б. Бунтівних селян
 - В. Мешканців національних окраїн
 - Г. Норовливого боярства
6. Лівонська війна
 - А. 1565 – 1572 рр.
 - Б. 1558 – 1583 рр.
 - В. 1530 – 1533 рр.
 - Г. 1538 – 1547 рр.
7. Велика роль у діяльності Обраної Ради належала:
 - А. Олексію Адашеву
 - Б. Олександрю Меньшикову

В. Андрію Курбському

Г. Борису Годунову

8. Встановіть співвідношення між датою та подією:

А. 16 січня 1547 р.

1. Смерть матері Івана IV Олени Глинської

Б. 1550 р.4

2. Вінчання Івана IV на царство

В. 1549 р.3

3. Скликання першого Земського собору

Г. 1556 р.

4. Прийняття нового Судебника

Д. 1538 р.1

5. Прийняття Положення про службу

Є. 1565 – 1572 рр.

6. Існування опричнини

9. Розташуйте у хронологічній послідовності події:

А. Прийняття нового Судебника 1550

Б. Існування опричнини 1565

В. Вінчання Івана IV на царство 1547

Г. Експедиція Єрмака до Сибіру 1581

Д. Лівонська війна 1558 – 1583

Г. Невдалий похід на Кримське ханство

10. На думку істориків, однією з причин припинення діяльності Обраної Ради стало погіршення відносин Івана IV з:

А. Басмановим та Скуратовим

Б. Мініним та Пожарським

В. Пестелем та Рилєєвим

Г. Сильвестром та Адашевим

11. Як звали першу дружину Івана IV?

А. Катерина Романова

Б. Анастасія Захар'їна

В. Євдокія Лопухіна

Г. Наталя Нарішкіна

12. Однією з причин опали бояр та пошуку зрадників царем стали невдачі під час

А. Взяття Казані

Б. Захоплення Астрахані

В. Перебіг Лівонської війни

Г. Засвоєння Сибіру

13. Як звали колишнього члена Обраної Ради, який втік до Литви, а потім переписувався з Іваном IV, засуджуючи його політику?

А. Олексій Адашев

Б. Михайло Романов

В. Микита Мінін

Г. Андрій Курбський

14. Який населений пункт став резиденцією Івана IV під час опричнини?

А. Московський Кремль

Б. Ростовський Кремль

- В. Санкт-Петербург
 - Г. Олександрівська слобода
15. Як називалася територія, яку виділив Іван IV в управління боярам?
- А. Опричнина
 - Б. Земщина
 - В. Вотчина
 - Г. Помістя
16. Вкажіть ім'я митрополита, що загинув під час опричнини:
- А. Макарій
 - Б. Сильвестр
 - В. Філіп
 - Г. Тихон
17. Яке місто було піддано жакливому розгрому опричним військом на чолі з Іваном IV?
- А. Казань
 - Б. Коломна
 - В. Москва
 - Г. Новгород
18. Назвіть ім'я двоюрідного брата Івана IV, якого він підозрював у прагненні зайняти престол?
- А. Володимир Старицький
 - Б. Андрій Курбський
 - В. Іван Овчина-Телепнєв
 - Г. Микита Романов
19. Кого звинувачував Іван IV у смерті своєї першої дружини?
- А. Бояр-зрадників
 - Б. Польського короля Стефана Баторія
 - В. Візантійського посла Фотія
 - Г. Сильвестра і Адашева
20. У чому складалася заявлена Іваном IV мета опричного війська?
- А. Воювати у Лівонській війні
 - Б. Здійснити експедицію до Сибіру
 - В. Вимітати з держави зраду
 - Г. Захопити Новгород, Казань та Астрахань
21. Хто був одним з відоміших керівників опричнини?
- А. Микита Романов
 - Б. Малюта Скуратов
 - В. Борис Годунов
 - Г. Олексій Адашев
22. Сфера діяльності губних старост складалася у тому, що вони були:
- А. Судовими виконавцями
 - Б. Городовими прикажчиками
 - В. Обраними з заможних верств чорносошного населення

Г. Служилими людьми

23. Кого Іван IV у 1575 р. назначив «великим князем всієї Русі»?

А. Малюту Скуратова

Б. Володимира Старицького

В. Андрія Курбського

Г. Симеона Бекбулатовича

24. Який впливовий боярський рід мешканці Москви звинувачували у червневій пожежі 1547 р. за допомогою чаклунства?

А. Глинських

Б. Бельських

В. Шуйських

Г. Захар'їних

25. Ким була споряджена експедиція отамана Єрмака до Сибіру?

А. Обраною Радою

Б. Помісним приказом

В. Іваном IV

Г. Купцями Строгановими

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Аналіз історичного джерела

1. Прочитайте уривок «Повісті про похід Івана IV на Новгород у 1570 году»*

[У грудні 1569 р. Іван IV Грозний у супроводі великого війська опричників виступив проти Новгорода. Метою його було покарання міста за підозру новгородської знаті у співучасті у змові з нещодавно вбитим за його наказом князем Володимиром Старицьким і одночасно у намірі перейти під владу польського короля. Приводом до цього послужив донос, поданий якимось Волинцем Петром. Він звинувачував новгородців на чолі з архієпископом Пименом в намірі посадити на престол замість Івана Грозного князя Володимира Старицького і передати Новгород і Псков польському королю Сигізмунду II Августу.

В. Кобрин вважає, що «донос був відверто безглуздий і суперечливий», тому що новгородцям приписувалися два несумісних прагнення. Однак щодо наміру Новгорода увійти у тільки-но створену за Люблінською унією (1569 р.) Річ

* Повесть о походе Ивана IV на Новгород в 1570 году // Хрестоматия по истории России с древнейших времен до 1618 г.: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. А.Г. Кузьмина, С.В. Перевезенцева – М.: Гуманитар. изд. центр. ВЛАДОС, 2004. – С. 565–569.

Посполиту існують й інші свідоцтва, що не дивно: Новгород, з його давніми вічовими і торговими традиціями вже давно схилився у сторону польсько-литовської шляхетської демократії, ніж до спрямованої до насильства і деспотизма московської влади. Тому Іван IV вповні мав «привід» для тих жорстоких масових страт, які він улаштував у Новгороді. Загальне число загиблих невідомо; сучасні вчені їх вважають від 4 – 5 тис. (Р. Скринніков) до 10 –15 тис. (В. Б. Кобрин), при загальній кількості населення Новгорода у 30 тис. чоловік.]

В лето 7078-го году, генваря во 2 день, благочестивый государь царь и великий князь Иван Васильевичь всеа Росии самодержец, ходил со гневом на Великий Новоград и на архиепископа Пимена, и на его владычных бояр, и на изящных именитых людей, и на всех градцких жителей. [...]

Благочестивый государь царь и великий князь Иван Васильевичь, всеа Росии самодержец посла в Великий Новоград наперед перед собою, изгоном, предний полк своих государевых бояр... и всяких воинских людей велие и безчисленное множество. Они же приехаша... около Великого Новограда учиниша великия сторожы и крепкия заставы со всяцем утверждением. И повелеша на заставах стражем крепко стрещи всех живущих во граде, кабы ни един человек из града не убежал. А иные государевы князи и дети боярские того же государева перваго полку разъехашася по всем монастырем, иже есть около Великого Новограда, и монастыри запечаташа и церковные казны, а игуменов и черных священников, и дияконов, и соборных старцов изо всех новгородцких монастырей собраша и привезоша с собою в Великий Новоград, числом их яко до пятисот. [...]

И того же 7078-го лета, генваря в 6 день ...приехал в Великий Новоград благочестивый государь царь и великий князь Иван Васильевичь, всеа Росии самодержец, а с ним сын его государев, благоверный царевич князь Иван Иванович, и с ним, государем, многое безчисленное множество полков, князей и бояр, и детей боярских... да с ним з государем, полторы тысящи стрельцов... А назавтрия... благочестивый государь царь и великий князь Иван Васильевичь, всеа Росии самодержец, повеле игуменов и попов черных, и дияконов, и старцов соборных, да которые прежде государева приезду в первом полку иманы из монастырей и поставлены на правезы, повеле избивати их на правези палицами насмерть, и, убив их всех, повеле кождо их в свой монастырь развозити и погребати.

А в воскресение Господне, генваря 8, государь поехал ... к ...церкви ко Премудрости Божия Софеи... и стретил его, государя ...архиепископ Пимин... И говорит царь и великий князь архиепископу Пимину: «Ты, злочестиве, в руке своей держиши не крест животворящий, но вместо креста оружие, и сим бо оружием хочеш уязвити царское сердце наше своим

неистовым зломыслием и с своими злотворцы и единомысленники, града сего жители. И хотите... Новоград предати сопостатом нашим, иноплеменником, королю литовскому Жигимонту Августу. И отселе впереди не си убо наречешися пастырь и учитель и сопрестольник великия соборныя церкви Премудрости Божия Софеи, но волк, и хищник, и губитель, п»...Повеле государь архиепископу казну и весь двор его владычень, со всеми обиходы и все полаты и келии пограбити, и бояр его владычных и всех слуг его повеле переимати и за приставы отдавати до своего государева указу.

А самого...Пимина ограбить повеле, за приставы его отдати и крепко повеле его стрещи... а дворецкому своему, Лву Андреевичу Салтыкову и протопопу Евстафию и прочим бояром повеле государь идти в ...церковь Премудрость Божия Софию, взяти повеле ризную казну, и прочая драгия освященныя церковныя вещи, и святыя иконы чудотворныя... Прочее же повелевает им государь по всему Великому Новуграду, во всех святых Божиих церквах, имати церковныя казны, и святыя честныя божественныя драгия чудотворныя иконы, и ризы, и колокола.

Таже благоверный государь царь и великий князь Иван Васильевич, всеа Руси самодержец, и с сыном своим со благоверным царевичем князем Иваном Ивановичем седе на судище, иде же государь приехал, стал на Городищи. И повеле государь приводити из Великого Новаграда владычных бояр и иных многих служивых людей, и детей боярских, и гостей, и всяких градских и именитых изрядных людей, и жен их и детей пред себя, и повеле государь их пред собою горце и люте и безчеловечне различными муками мучити. И во мнозех неисповедимых, горних и различных муках повеле государь телеса их некоею составною мудростию огненою поджигати, иже именуемаго подъяром, и своим государевым детем боярским повелевает государь тех мученых и поджареных людей за руки и за ноги и за власы опако вязати различно тонкими ужыщи, и привязывати их повеле по человеку с камнем и повеле их быстро за санми влещи на Великий Волховский мост и метати с мосту в реку Волхов. А жен их, мужеск и женеск пол младенцы, и сущии млеко питаемии, и всяк возраст повеле государь привозити их на Великий Волховский мост и возводити их на высоту.

Иже ту устроено место, и вязаху за руце и за нозе опако назад, младенцов к матерем своим и вязаху, и с великия высоты повеле государь метати их в воду, в Волхов. А иные в те поры государевы люди, и дети боярские, и воинские люди в малых судех ездяху по реке Волхове, со оружием, и с рогатыни, и с копии, и з багры, и с топоры, и которые люди, мужы и жены и всяк возраст, из глубины речной и вверх на воду сплвет, и они прихватывают багры, и тех людей копии и рагатынями прободаючи, и топоры секуще и во глубину речную без милости сурово погружающе, предаху их горцей смерти. И бысть убо таковаго неизповедимаго

кровапролития человеческому роду, грех ради наших, неукротима ярость царева по вся дни, безпрестани, яко до пяти седмиц и болши, и на всяк убо день ввергнут и потопят в воде человек всякаго возраста числом яко до тысящы, а иногда и до полуторы тысящ. А тот убо день облегчен и благодарен, иже ввергнут в воду до пятисот или до шестисот.

И по скончании убо того благоверный государь царь и великий князь Иван Васильевич всеа Росии самодержец, с своими государевы людьми... начат ездити около Великого Новаграда по честным и великим монастырем, и тамо повеле в монастырех грабити церковный и монастырские казны, и кельи, и служебный монастырские дома, и всякие обиходы, в житницах хлеб всякой, стоячей в скирдах и на полях немолоченой хлеб повеле огнем сожигати. А скот их всякой, и лошади и коровы, повеле посекасти. И по сих благоверный государь царь Иван Васильевич всеа Росии самодержец, приехал из монастырей в Великий Новоград, и повеле по всему Новуграду, по всем торговым рядам, и по всем улицам, и в ленивых торжках, у градских торговых людей и в лавках всякой товар грабити, и торговые анбары и лавки повеле разсекасти и до основания разсыпати.

И потом государь благоверный царь и великий князь со всеми своими людьми и со всеми воинскими полки начат ездити по всему Новуграду и по всем посадом, и повеле государь у всех градских жителей во всех домех их имения грабити, а самих людей и жен их, безпощадно, без останков, всех грабити, и дворы их, и хоромы ломати, а окна и ворота вскоре повеле без милости высекасти. А в те поры государь, во время градскаго грабежу, иных государевых своих людей разсылает около Великого Новаграда на все четыре стороны, на всякую новгородцкую пятину, по станом и волостям и по усадищем боярским и по поместьям, и по всем местом около Великого Новаграда верст за двести и за полтретьяста и болши, и повеле дома их всячески разхищати и скоты убивати у всяких людей, без пощаденья, чей кто не буди, без разсуждения. И бысть убо того неисповедимаго колебания и великаго падения, труса и кровапролития человеческому роду в Великом Новеграде и по окрестных странах около Великого Новаграда безпрестани шесть недель, грех ради наших.

И того же 78-го года, месяца февраля в 3 день... повеле государь оставших новгородцов жителей изо всякой улицы по лутчему человеку поставити пред собою. Они же стаха пред царем с трепетом, дряхли и унылы, отчаяшесе живота своего, быша яко мертви, видяще неукротимую ярость царева. И благочестивый и христоролюбивый государь князь Иван Васильевич, всеа Росии самодержец, возрев на них милостивым и кротким оком, издаст им государь царское милостиво слово и сказа им сице: «Мужие, жителие сего Великого Новаграда!... Молите всемилостиваго и всещедраго человеколюбиваго Господа Бога и Пречистую Его Богоматерь... и всех святых Его о нашем благочестивом царском державстве, и о чадах моих..., о Иване, о Федоре, и о всем нашем христоролюбивом воинстве, чтобы

нам Господь Бог подаровал свыше победу и одоление на вся видимыя и невидимыя враги наша и супостаты...». И сия глаголы изрече и отпусти их с миром во своя дома. А владыку Новгородскаго архиепископа Пимина, и попов и дияконов, которые не искупилися от правезу, а прочих досталних новгородцов опалных людей повеле государь отсылати за приставы в Олександрову слободу, до своего царева приезде.

И как государь приехал ... в ... Москву, и повеле со владыки новгородскаго Пимина сан сняти и в заточение послати в монастырь, он же тамо вскоре не по мнозе времени преставися благодарне, а прочих оставших новгородцов, опалных людей, повеле государь на Москве казнити смертною казнию, главы их отсекаати. И тако тии ту скончашася. А иных мнозе испытани, повеле государь по иным городам разсылати на жителство.

2. Охарактеризуйте джерело (час створення, тип джерела, авторство, достовірність).

3. Надайте відповіді на наступні запитання:

3.1. У якій провінції цар Іван IV звинувачував новгородського архієпископа Пимена? Яким чином це передано у «Повісті...»?

3.2. Якими засобами автор джерела передає масштабність царського терору стосовно новгородців?

3.3. Які покарання застосовували опричники?

3.4. Як, згідно джерелу, можна оцінити кількість опричного війська, що прийшло у Новгород?

3.5. Яким чином автор «Повісті...» передає розорення опричниками господарства Новгорода? Яку мету ця дія переслідувала?

3.6. Скільки у часі, згідно джерелу, тривало розорення і погром Новгорода?

3.7. Якою була доля архієпископа Пимена та інших знатних новгородців після повернення царя до Москви?

3.8. Яке покарання чекало простих новгородців, що залишилися у живих після царського терору? Яку мету це покарання переслідувало?

3.9. Змодельуйте перспективи розвитку Новгорода у Московській державі після описаних у «Повісті...» дій царя. Чи була у новгородців можливість уникнути подібного розвитку подій?

4. Заповнити таблиці, опрацювавши матеріал теми №4 та повісті про похід Івана IV:

Внутрішня політика Івана IV

Реформи Обраної Ради	Опричнина	Діяльність після 1572 р.

Зовнішня політика Івана ІV

Східний напрямок		Південний напрямок (Захист від Кримського ханства)	Західний напрямок (Лівонська війна)
Захоплення Казанського і Астраханського ханств	Початок засвоєння Сибіру		

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ПОВІДОМЛЕНЬ

1. Формування станово-представницької монархії у Московській державі у 30 – 50 рр. XVI ст.
2. Царство терору Івана Грозного.
3. Альтернатива Андрія Курбського: листування з царем.
4. Діяльність та доля Обраної Ради
5. Причини, перебіг та наслідки Лівонської війни
6. Експедиція отамана Єрмака до Сибіру.
7. Іван ІV: жорстокий деспот, чи будівничий Московського царства?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. История Отечества: IX – середина XIX века: Хрестоматия. Часть I. – М., 1996. – С. 79 – 98.
2. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским / Подгот. текста Я.С. Лурье, Ю.Д. Рыкова. – Л., 1979.
3. Соборное Уложение 1550 г. (извлечения) // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 108 – 145.
4. Стоглав (извлечения) // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 95 – 102.
5. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года. / Сост. П.П. Елифанов, О.П. Епифанова. – М., 1987. – С. 121– 160.
6. Хрестоматия по истории СССР. XVI – XVII вв. / Под ред. А.А. Зимина. – М., 1962. – С. 51 – 55, 72 – 196.

Література

1. Альшиц Д.Н. Начало самодержавия в России. Государство Ивана Грозного. – Л., 1988.
2. Вернадский Г.В. Русская история: Учебник. – М., 1997.
Внутренняя политика царизма (середина XVI – начало XX в.). – Л., 1967.
3. Головатенко А. История России: спорные проблемы: Пособие для поступающих на гуманитарные факультеты. – М., 1995.
4. Данилов А. А. История России IX – XIX вв.: справочные материалы. – М., 1997.
5. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России: Учебник. – М., 1983.
6. Заичкин И.А., Почкаев И.Н. Русская история: популярный очерк. IX – сер. XVIII в. – М., 1992.
7. История России с древнейших времен до 1861 года / Под ред. Н.И. Павленко – М., 1996.
8. Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. – М., 1987. – Т. II. Курс русской истории. Ч. II. – Лекция XXVIII – XXX.
9. Кобрин В.Б. Иван Грозный: Избранная Рада или опричнина // История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – М., 1991. – С. 127 – 162.
10. Костомаров Н.И. Ермак Тимофеевич // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 521 – 534.
11. Костомаров Н.И. Сильвестр и Адашев // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 405 – 445.
12. Костомаров Н.И. Царь Иван Васильевич Грозный // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 457 – 519.
13. Кузьмин А.Г. Адашев и Сильвестр // Великие государственные деятели России. – М., 1996.
14. Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России – М., 1997.
15. Платонов С. Ф. Иван Грозный. – М., 1991.
16. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – Петрозаводск, 1996.
17. Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России, и СССР за 1000 лет в именах, датах и фактах. IX – XX вв.: Вып. 2. Войны и мирные договоры. Книга 1. Справочник. – М., 1995.
18. Скрынников Р.Г. Далекый век: Иван Грозный; Борис Годунов; Сибирская одиссея Ермака: исторические повествования. – Л., 1989.
19. Скрынников Р.Г. Ермак: Книга для учащихся. – М., 1986.
20. Скрынников Р.Г. Иван Грозный. – М., 1983.
21. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 15–ти кн. – М., 1960. – Кн. III. – Т. VI. – Гл. I – VI; Кн. IV. – Т. VII. – Гл. I.
22. Хорошкевич А.Л. Царский титул Ивана VI и боярский «мятеж» 1553 г. // Отечественная история. – 1994. – № 3. – С. 23.
23. Хронология российской истории: Энциклопедический справочник / Под ред. Ф. Конта. – М., 1994.

ТЕМА 5. МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА В ЕПОХУ СМУТИ

- 5.1. Передумови Смути. Правління Бориса Годунова.
- 5.2. Перший період Смути. Лжедмитрій I.
- 5.3. Другий період Смути. Повстання під керівництвом І. Болотнікова.
- 5.4. Третій період Смути. Інтервенція.
- 5.5. Завершення Смути.

Мета: З'ясувати передумови, що викликали у Московській державі Смуту, та характер правління Бориса Годунова. Висвітлити обставини приходу до влади Лжедмитрія I та повстання Івана Болотнікова. Деталізувати початок прямого втручання Речі Посполитої у внутрішні справи Московії і боротьбу ополчення проти інтервенції, охарактеризувати події, що свідчили про завершення Смути.

5.1. Передумови Смути. Правління Бориса Годунова.

Розгляд першого питання студенту потрібно розпочати з характеристики різкого загострення соціальних суперечностей у країні наприкінці XVI ст. Важка господарська криза, породжена опричиною й війнами, призвела до нового витка закріпачення. У 1581 р. були введені «заповідні роки», тобто роки, коли заборонялися селянські переходи; у 1597 р. приймаються укази про «урочні літа» (протягом 5 років можливий був розшук втікачів) і посилення залежності холопів. Однак ці заходи означали ще тільки початок кріпацтва: селяни прикріплялися до землі, а не до землевласника.

Студенту необхідно з'ясувати характер династичної кризи, викликаній смертю останнього представника династії Рюриковичів – **Федора Івановича** (1584 – 1598 рр.), і воцарінням **Бориса Годунова** (1598 – 1605 рр.). Втім, студент має довести, що новий цар ще за Федора виступав фактичним правителем держави. У цей час успішно велася зовнішня політика: результатом війни зі Швецією (1590 – 1593 рр.) стало повернення за Тявзінським миром (1595 р.) земель, захоплених під час Лівонської війни (були повернуті Івангород, Ям, Копор'є і Корела).

Важливим заходом стало введення у 1589 р. **патріаршества**. Першим патріархом Московії став **Іов**.

На окрему увагу студента заслуговує комплекс подій, пов'язаних із запровадженням в Московській державі патріаршества. З часів хрещення єпархії Залісся відносились до Київської митрополії Константинопольського Патріархату і не мали самостійного управління. З 1448 р. самопроголошена Московська православна церква очолювалась

митрополитами, та до кінця XVI століття не мала євхаристійного єднання з усім православним світом і 141 рік (1448-1589) перебувала у **схизмі**.

Важко сказати, хто і коли першим висловив думку про заснування у Москві патріаршества. Проте немає сумнівів, що ця ідея була нерозривно пов'язана з іншою доктриною, вперше висловленою у посланні скромного псковського старця Філофея, який у листі до Василя III вперше назвав Москву «**третім Римом**».

Однак, коли б не виникла ця ідея, її реалізація стала можливою лише в конкретних політичних обставинах, які виникли наприкінці XVI ст. і були блискуче використані царським швагром **Борисом Годуновим**, що фактично управляв країною від імені безвольного царя Федора.

Ідея установи у Москві патріаршества вперше була офіційно озвучена у 1586 році, коли до Москви прибув за милостиною Антіохійський патріарх **Іоаким**. Московське духовенство чинило гостеві досить холодний прийом – під час богослужіння в Успенському соборі митрополит Діонісій вийшов назустріч Іоакиму лише на одну сажень і першим (!) благословив патріарха. Однак Борис Годунов (чий відносини з митрополитом склалися не кращим чином) щедро обдарував гостя, забезпечив його багатими дарами для всіх патріархів і разом з тим запропонував обговорити питання про заснування в Московії патріаршої кафедри.

Іоаким обіцяв передати побажання московитів Вселенському собору, однак не висловив в цій справі великого завзяття. Незабаром після від'їзду Іоакима в Москву прибув гонець Константинопольського патріарха Феоліта. У своїй грамоті Феоліт писав переважно про фінансові ускладнення, але ні словом не обмовився про заснування патріаршества. Правда, на словах гонець передав, що вселенські патріархи збираються вирішити московське питання в самий найближчий час.

У 1588 р. за милостиною до Москви вирушив черговий вселенський ієрарх – Константинопольський патріарх **Ієремія**, який зайняв місце зміщеного турками Феоліта. Його урочисто прийняли у Кремлі, де спочатку представили царю а потім відвели в особливу палату для бесіди віч-на-віч з першими особами держави – Борисом Годуновим і главою посольського приказу дяком Андрієм Щелкаловим. Судячи з усього, у Москві були впевнені, що патріарх привіз із собою постанову Вселенського собору. Виявилося ж, що справа не зрушила з мертвої точки.

Здавалося, що повторюється історія з патріархом Іоакимом. Однак у Кремлі вміли використовувати досвід минулих помилок. Годунов вирішив не випускати Ієремію з країни, поки він не погодиться на установу патріаршества.

Зовні все було обставлено чинно і благородно. Патріарха з великою пошаною перепровадили на двір Рязанського архієпископа. Йому і його свиті встановили щедре забезпечення, що включало серед іншого «три

кухлі хмільного меду: боярського, вишневого та малинового, відро патокового меду, і піввідра квасу». Однак при цьому з греками фактично поводитися як з ув'язненими. Нікому не дозволялося ні приходити на Рязанське подвір'я, ні виходити з нього без спеціального дозволу – ні московитам, ні іноземцям, включаючи православних зі Сходу, які жили у Москві. Як писав один із супутників Ієремії, митрополит Ієрофей Монемвасійський, «навіть коли ченці патріарші ходили на базар, їх супроводжували царські люди і стерегли їх, поки ті не поверталися додому».

Пристави, з якими охоче співпрацювали деякі греки з супроводження, доносили про кожне слово, сказане патріархом. Крім того, в їх завдання входило наполегливо умовляти його прийняти «єдино вірне рішення» щодо питання про заснування патріаршества. Після першої аудієнції московська влада, здавалося, забула про патріарха. Однак Ієремії недвозначно дали зрозуміти, що поки він не дасть згоду на заснування у Москві патріаршества, то про його від'їзд, та про московські субсидії мови бути не може. Це ставило патріарха у практично безвихідне становище. По-перше, повернутися без грошей він не міг – його попередник Феоліт ґрунтовно розтратив патріаршу скарбницю, залишивши наступнику величезні борги. А по-друге, довга відсутність патріарха могла не сподобатися туркам, які легко могли передати кафедру іншому, більш достойному, з їхньої точки зору, кандидату.

Тим не менш, Ієремія упирився досить довго. Однак нерви у нього поступово починали здавати. І якось раз він прилюдно сказав Ієрофею Монемвасійському, що, якщо б московіти захотіли, він сам залишився б у Москві патріархом.

Ієрофей відмовляв приятеля. Однак про ці слова негайно донесли Годунову, який відразу зметував, як їх використовувати. За вказівкою боярина, пристави почали безперервно обробляти патріарха, обіцяючи йому золоті гори, якщо він погодиться залишитися в Москві. І в якийсь момент серце Ієремії здригнулося, і він публічно заявив, що готовий залишитися в Московії.

Проте в плани Годунова і його прихильників ніяк не входило посадити на патріарший престол прийшлого грека. На цей пост у них давно вже був свій власний кандидат – вірний «годуновець» **Іов**. Так що після того, як Ієремія дав згоду, перед московськими правителями постало нове завдання – як випроводити грека додому, змусивши його поставити в Москві патріарха-московита.

Втім, і це завдання було вирішено не менш блискуче. Ієремії було сказано, що в якості патріарха йому належить перебувати не в Москві, а у Володимирі-на-Клязьмі, де нібито завжди знаходилася резиденція глави Московської церкви. Життя в провінційному Володимирі рішуче не входило у плани Ієремії. Тим більше, що доброзичливці встигли пояснити

грекові, що «Володимир гірше Кукуз» – вірменського містечка, де перебував у засланні Іоанн Златоуст. Тому він заявив, що згоден залишитися тільки в Москві. Тоді Борис запропонував йому поставити патріархом когось з московитів, на що Ієремія відповів відмовою.

Однак Годунов відступати не збирався. Патріарха повернули на подвір'я і продовжували обробляти, перемежуючи обіцянки з погрозами: у разі згоди Ієремії обіцяли щедру винагороду, у разі відмови погрожували просто втопити. Не відомо, чи наважився б Годунов виконати свою погрозу, вияви патріарх більшу завзятість. Однак справа до цього не дійшла. 13 січня 1589 р. Ієремія повідомив Годунову, що готовий поставити на Москві патріарха, виставивши єдину умову, щоб його самого государ благочестивий цар наказав відпустити. Так, константинопольського патріарха звільнили з-під домашнього арешту.

Надалі сторони витратили деякий час на узгодження різних деталей, на зразок чину обрання патріарха. Однак головна справа була зроблена. І 26 січня 1589 р. Ієремія урочисто звів на московський патріарший престол годуновського ставленика Іова.

Одноосібні дії патріарха Ієремії у Москві викликали неоднозначну реакцію на православному Сході: вкрай різко заперечував проти них, оскаржуючи їх законність, авторитетний каноніст і богослов Мелетій Пігас, що став у 1590 р. (після собору у Константинополі) олександрійським патріархом; Мелетій був переконаний, що дії Ієремії у Москві були обумовлені насильством і хитрістю з боку московитів. Проте, пізніше він був у числі тих, хто підписав грамоту Великого Константинопольського собору 1593 р. про заснування патріаршої кафедри у Москві.

Студент має усвідомити, що незважаючи на значні успіхи у церковній та міжнародних справах, становище в середині країни погіршувалося. Продовжувалось закріпачення селян. Це і особливо неврожайні роки на початку XVII ст. призвели до нової кризи. Низкою термінових заходів Борис Годунов «намагався витягти країну з прірви» (В. Кобрін). Але у 1603–1604 рр. на західних рубежах спалахнуло повстання **Хлопка Косолапа**. Хоча владі вдалося його придушити, воно стало прологом до наступних подій.

5.2. Перший період Смути. Ієремія

При розгляді другого питання студенту необхідно з'ясувати походження терміну «**Смутний час**». Це спеціальне поняття було прийняте істориками XVIII – XIX ст. У радянський період історики відкинули його як «дворянсько-буржуазний», запропонувавши натомість «селянську війну та іноземну інтервенцію», що, безумовно, не відповідає повністю визначенню

цього періоду. Зараз поняття «Смути» повертається, і одночасно пропонується називати події початку XVII ст. у Московському царстві громадянською війною, бо в них були задіяні практично всі соціальні групи і шари.

Студенту потрібно розкрити розгортання та перебіг головних подій першого періоду Смути. **Григорій Отреп'єв** – втікач з кремлівського Чудова монастиря до Польщі – оголосив себе царевичем Дмитрієм (насправді загиблим у 1591 р. в Угличі) та був підтриманий магнатами Річі Посполитої, за допомогою яких він на чолі 4-тисячного війська у 1604 р. здійснив похід на Москву. На його бік стали переходити селяни і посадські люди порубіжних західних земель, а після несподіваної смерті Годунова і бояри. У червні 1605 р. **Лжедмитрій I** вступив до Москви і був проголошений царем. Однак його політика не задовольнила ні правлячу верхівку, ні народні маси. Чашу терпіння перепополнило його весілля з католичкою **Мариною Мнішек**. 17 травня 1606 р. він був убитий.

На окрему увагу студента заслуговує особистість самозванця. **Дмитрій Іванович (Лжедмитрій I)** (р. н. невідомий – 17(27) травня 1606) – за російськими даними політичний авантюрист–самозванець, московський цар (1605–1606 рр.), що нібито видавав себе за сина Івана IV Грозного – Дмитрія.

Згідно з російською версією, Лжедмитрій I був ченцем-втікачем Григорієм Отреп'євим з Чудова монастиря у Москві. У 1601 р. з'явився він у Речі Посполитій. Польський король і магнати (Вишневецькі, Сапіги, Мнішеки) визнали в ньому сина Івана Грозного, підтримали, і протягом 1603–1604 рр. провели підготовку до зведення його на московський престол.

Лжедмитрій зобов'язувався повернути Речі Посполитій землі, захоплені у Литви у війнах XV–XVI ст. – Сіверську Україну і Смоленську землю; забезпечити участь Москви в антитурецькій коаліції; дозволити відкривати у Московській державі костели, допустити єзуїтів, запровадити унію Московської церкви з католицькою церквою; надати допомогу Сигізмунду III Вазі в його боротьбі проти Швеції.

У жовтні 1604 р. на чолі військ, сформованих у Речі Посполитій, Лжедмитрій увійшов у Сіверську Україну, що була захоплена Московським царством у 1503 р., де був підтриманий козаками та частиною селянства. Незважаючи на поразку під Добринічами, укріпився у Путивлі (тепер Сумська область). Під Кромами (неподалік Орла) московська армія перейшла на бік самозванця. Після смерті Бориса Годунова, Лжедмитрій у червні 1605 р. зайняв Москву. 17 липня 1605 р. **Марія Нагая**, остання дружина Івана Грозного, визнала його своїм сином.

Вступивши на царський трон, Лжедмитрій намагався проводити самостійну внутрішню політику. Заходи його були спрямовані на забезпечення йому підтримки серед провінційного дворянства. Він не

допустив єзуїтів, відмовився віддати Речі Посполитій обіцяні землі, обіцяючи повернути затрачені на похід кошти та вступити у війну з Швецією. Лжедмитрій помилував Василя Шуйського, присудженого до страти Земським собором за зраду; обмежив термін повернення селян-втікачів; на 10 років звільнив від податків південні волості, що підтримували його; відмінив обмеження для виїзду з царства і по пересуванню іноземців по ньому; провів опис монастирських володінь (погрожуючи їх обмежити); обіцяв відкрити школи, університет для поширення західних вчень; розпочав підготовку до війни з Туреччиною за гирло Дону. Новий цар дав обітницю не проливати крові підданих, правити не суворістю, а милосердям.

Але збільшення податків та проведення жорсткої кріпосницької політики призвело до посилення соціальних заворушень (рух Лжепетра). Невиконання Лжедмитрієм його обіцянок (відтягував запровадження католицизму, відмовився зробити територіальні поступки Речі Посполитій і надати воєнну допомогу Сигізмунду III Вазі у війні проти Швеції), призвело до загострення відносин з Річчю Посполитою. Самозванець не здобув підтримки і серед політичної еліти Московської держави. Криза політики Лжедмитрія сприяла організації заклоту угруповання бояр на чолі з **Василем Шуйським**. Безцеремонна поведінка шляхтичів та їх слуг (2 тис. осіб), що прибули на весілля Лжедмитрія і Марини Мнішек призвело до повстання пересічних москвичів 17(27) травня 1606 р. проти підданих Речі Посполитої. Повстання приховало боярську змову проти царя. Під час повстання москвичів проти поляків цар був убитий заколотниками.

5.3. Другий період Смути. Повстання під керівництвом І. Болотнікова

При розгляді третього питання студенту потрібно визначити, що новий акт розбрату у Московській державі почався з обрання на царство **Василя Шуйського** (1606–1610 рр.). Він правив насамперед виходячи з інтересів бояр і одночасно посилював закріпачення.

Студенту потрібно розкрити розгортання та перебіг головних подій другого періоду Смути. Продовженням попередніх виступів стало селянське повстання під проводом **Івана Болотнікова** (1606–1607 рр.). Похід почався з-під Путивля. Військо повсталих було різномірним за соціальним складом: козаки, селяни, холопи, посадські люди, служилі люди всіх рангів. Повстання мало монархічну спрямованість: сам Болотніков виступав, як воєвода царя Дмитрія Івановича.

Іван Болотніков був холопом князя Телятевського, ще в молодості втік від свого пана у степ до запорозьких козаків, тут потрапив у полон до татар і був проданий в рабство туркам. Кілька років він провів на галерах у якості

вєсляра-невільника. Після невдалого для турків морського бою з християнськими кораблями, був звільнений і попрямував до Венеції. Звідси, почувши розповіді про дивовижні події на батьківщині (мабуть, про пригоди Лжедмитрія I), Болотніков рушив через Німеччину та Польщу до Московії.

При дворі царя Бориса Годунова служив **Михайло Молчанов**. Після смерті Бориса Годунова Молчанов взяв участь у вбивстві його сина і вдови, а потім втерся у довіру до самозванця і став одним з його приближених. Лжедмитрій і Молчанов віддавалися розпусті. За наказом самозванця до палацу щоночі приводили вподобаних йому жінок, насильно захоплених на вулицях, незважаючи ні на заміжжя, ні на чернечий сан.

Після вбивства Лжедмитрія, Молчанов був битий батоґом, але незабаром зумів втекти з Москви у Польщу. Тут він мав намір грати роль царя, який ніби-то дивом врятувався. Незабаром у Самборі відбулася зустріч Молчанова з людиною, що зіграла згодом величезну роль у подіях Смути. Це був Іван Болотніков, який повертався після турецького полону на батьківщину. Молчанов зобразив перед ним царя, подарував 30 дукатів, шаблю, бурку і лист, яким доручив йому командування військами проти Шуйського. Однак у повстанні Болотнікова Молчанов ніякої участі не брав.

Болотніков почав бойові дії проти уряду Василя Шуйського, називаючись «воєводою царевича Дмитра». Його активно підтримували козаки, служиві люди (дворяни) під керівництвом Прокопія Ляпунова, стрільці на чолі з Істоми Пашковим, а також холопи і кріпаки; в радянській історіографії повстання Болотнікова розглядалося як **селянська війна, в одному ряду з повстаннями Степана Разіна, Кіндрата Булавіна й Омеляна Пугачова**.

Влітку 1606 Болотніков прибув у Путивль і очолив повстання селян, яке швидко охопило значну територію Московської держави. Першу перемогу Болотніков здобув в битві під Кромами у вересні 1606 р., потім була перемога при Єльці. Повсталі по дорозі на Москву підійшли до Коломни. У 1606 р. посад Коломни був узятий ними приступом, але кремль продовжував наполегливо чинити опір. Залишивши невелику частину своїх сил в Коломні, Болотніков попрямував по Коломенської дорозі в Москву. У селі Троїцьке Коломенського повіту йому вдалося розбити урядові війська. 22 жовтня 1606 р. Болотніков зупинився в селі Коломенському, в семи верстах від Москви. Тут він побудував острог, і став розсилати до Москви та різних містах грамоти, збуджуючи знедолених та бідноту проти багатих і закликав цілувати хрест законному государю Дмитру Івановичу.

Ополчення Болотнікова росло, з нього виділялися окремі загони, переважно з холопів, які своїми набіґами і розбоями тримали столицю в

облоговому положенні. Москвичі вже готові були підкоритися Болотникову, просячи тільки показати їм царевича Дмитра, і навіть почали з ним переговори. Але Дмитро так і не з'явився. Значна частина повсталих висловлювала сумнів в існуванні Дмитра і почала переходити на бік Шуйського. У самому війську Болотникова стався розкол: один табір склали дворяни і боярські діти, інший - холопи, козаки та інші люди. У останніх ватажків був Іван Болотников, у перших – Істома Пашков і брати Ляпунови. Між вождями виникли розбіжності, в результаті на бік Шуйського перейшли спочатку Ляпунови, а потім Знемога Пашков. Шуйський тим часом ґрунтовно зміцнив Москву.

Бачачи, що сили Шуйського з кожною годиною все збільшуються, Болотников вирішив форсувати події. Він намагався взяти штурмом Симонов монастир, але був відкинутий з великими втратами, після чого Василь Шуйський перейшов від оборони до наступу. Військо під проводом Болотникова було відкинуто до Тулі. Протягом червня - жовтні 1607 р. Болотников керував обороною Тули, обложеної військами Василя Шуйського. Шуйський наказав побудувати на річці Упі, що протікає поруч з кремлем, греблю, яка підтопила частину приміщень кремля, в тому числі ті, в яких знаходилися запаси продовольства. 10 жовтня 1607 року оборонялися здалися. Болотникова захопили в полон, осліпили і після тортур утопили. Василь Шуйський ніби пообіцяв «не пролити крові» тих повстанців, що погодяться здатися. Причинами поразки були стихійність, погана озброєність, строкатість соціального складу повсталих, нечіткість програми.

5.4. Третій період Смути. Інтервенція

Розкриваючи головний зміст та перебіг подій п'ятого питання, студент має зробити логічний наголос на тому, що у цей час Річ Посполита переходить до нав'язування нового царя-самозванця та до відкритого втручання у внутрішню ворожнечу у Московії.

Ще коли Василь Шуйський вів облогу Тули, в Польщі з'явився новий самозванець – **Лжедмитрій II**, який на відміну від Лжедмитрія I, висунутого внутрішніми силами, з самого початку був ставлеником польського короля Сигізмунда III.

У його військо входили польські загони, козаки, а також залишки болотниковцев. Розбивши в декількох зіткненнях війська Шуйського, у червні 1608 р. самозванець підійшов до Москви і зупинився у містечку Тушино. Утворився **Тушинський табір**. Були сформовані прикази і Боярська дума, «наречений» патріарх. Ним став Філарет, в миру боярин Федор Микитович Романов – племінник цариці Анастасії, першої дружини Івана IV Грозного.

За часів Годунова Федір Романов вважався його можливим суперником. у 1600 р. він сам і його дружина Ксенія Іванівна Шестова були насильно пострижений у ченці під іменами Філарет і Марфа, що повинно було позбавити їх прав на престол).

Юрисдикція Філарета як патріарха поширювалася на території, контрольовані «тушинцями». А він представив себе перед ворогами самозванця як його «полонений» і не наполягав на своєму патріаршому сані.

Війська самозванця обклали потужну фортецю – Троїце-Сергієв монастир. Восени 1608 р. Лжедмитрій II контролював значну частину території Московського царства.

У лютому 1609 р. Василь Шуйський уклав зі Швецією Виборзький договір, згідно з яким в обмін на території біля Неви та Ладоги він отримав допомогу 12-тисячного експедиційного корпусу **Якоба Делагарді**.

Обурившись цим, Польща, яка була зі Швецією у стані війни, перейшла до відкритої інтервенції у Московії. У вересні 1609 р. почалася облога Смоленська Сигизмундом III. Подальшим завданням було безпосереднє завоювання земель Московії, а польський король став претендувати на царський престол. Влітку 1610 р. польські загони рушили до Москви.

Після цього польські офіцери у тушинському таборі почали масово присягати польському королю. Табір розпався, а Лжедмитрій II у грудні 1609 р. втік до Калуги. Після невдалої спроби у липні 1610 р. знову зайняти Москву, Лжедмитрій II повторно відступив до Калуги, де був убитий.

У цих умовах бояри і дворяни у тому ж липні 1610 р. здійснили переворот: повалили Шуйського. Утворилося перехідний уряд з семи бояр – **«Семибоярщина»** (1610 – 1612 рр.). Бояри, задумавши посадити на московський престол польського королевича **Владислава**, впустили у Кремль польські війська на чолі з гетьманом Гонсевським, який став самовладно розпоряджатися в країні.

Обраний патріархом ще за підтримки Василя Шуйського, **Гермоген** відмовився признати московським царем Владислава Сигізмундовича і благословив обидва ополчення, призвані звільнити Москву від поляків. Був ув'язнений в 1611 р. поляками в Чудовому монастирі і помер від голоду. Канонізований в 1913 році як священномученик.

На відміну від патріарха Гермогена, Філарет в принципі не заперечував проти обрання царем Владислава Сигізмундовича, але вимагав, щоб той прийняв православ'я. Беручи участь в переговорах з батьком Владислава, польським королем Сигізмундом III під Смоленськом і відмовившись підписати підготовлений польською стороною остаточний варіант договору, він був заарештований поляками в 1611 р.

А на півночі до окупації перейшли шведи. Московія опинилася перед прямою загрозою втрати незалежності.

Поміж іншим, студенту потрібно охарактеризувати перше і друге народні ополчення, як явище патріотичного підйому, який мав за мету відновлення самостійності Московської держави. Тепер тільки спираючись на народні маси можна було відвоювати і зберегти незалежність держави. У країні визріла ідея всенародного ополчення. До лютого-березня 1611 р. сформувалося **перше ополчення**. Його вождем став рязанський воєвода **Прокопій Ляпунов**. Незабаром ополченці обложили Москву, а 19 березня відбувся вирішальний бій, в якому взяли участь повсталі москвичі. Звільнити місто не вдалося. Залишившись біля міських стін, ополчення створило вищий орган влади – **Раду усієї землі**. 30 червня 1611 р. був ухвалений «**Приговор усієї землі**», який передбачав майбутній устрій Московії, але обмежував права козацтва і мав до того ж кріпосницький характер. Після вбивства козаками Ляпунова, перше ополчення розпалося. До цього часу шведи захопили Новгород, а поляки після багатомісячної облоги оволоділи Смоленськом.

Друге ополчення почало створюватися в одному з найбільших міст країни – Нижньому Новгороді. Очолили його нижегородський староста **Кузьма Мінін** і князь **Дмитро Пожарський**. За допомогою населення багатьох міст були зібрані кошти. Навесні 1612 р. ополчення рушило до Ярославля, де були створені уряд і прикази. У серпні ополченці увійшли у Москву. Після ліквідації спроб польського загону Ходкевича зовні проникнути у Кремль для допомоги польському гарнізону, який знаходився там, він здався. 26 жовтня 1612 р. Москву було звільнено.

5.5. Завершення Смути

Вивчення **шостого питання** слід почати із характеристики організації влади після перемоги ополчення – належало вибрати нового царя. З цього починається розгляд. У 1613 р. у Москві зібрався Земський собор, в якому взяли участь представники всіх станів, в тому числі і чорносошні селяни. Собор ухвалив рішення про обрання на трон шістнадцятирічного **Михайла Романова** (1613 – 1645 рр.), сина Філарета, який після повернення з полону (1619 р.) був обраний патріархом і став фактичним правителем держави.

На окрему увагу студента заслуговує з'ясування питань із остаточним розв'язанням внутрішніх та зовнішніх загроз для відновленої центральної влади.

Після обрання царя в Московії не стало спокійніше. До літа 1614 р. на півдні Московської держави проявляв активність отаман **Іван Заруцький**. Незгідний з рішенням Земського собору, він відступив від Москви на територію Тульської області. Після появи царських ратей, він відійшов до Астрахані, де намагався організувати опір новій владі. На півночі, мобілізовані для боротьби зі шведами козаки підняли заколот і заходилися розоряти територію верхнього Поволжя. Досить великий п'ятитисячний їх

загін під командуванням отамана Мазуна у 1615 р. несподівано підступив до Москви, але був відбитий ярославської раттю воєводи Ликова.

У 1615 р. в саме серце Московії вторгся великий загін пана **Лісовського**, який зміг у районі Орла завдати поразки самому князю Пожарському – герою другого ополчення. Потім **лісовчики** (2 тис. осіб) здійснили глибокий рейд, описавши гігантську петлю навколо Москви (через Торжок, Углич, Кострому, Муром) і повернулись до Польщі. Останній удар по Москві у 1618 р. завдали поляки спільно з запорожцями гетьмана **Сагайдачного** (20 тис. чоловік).

Перед новою владою стояли важкі задачі: ліквідації наслідків інтервенції. Вони були вирішені в наступні роки. У 1617 р. був укладений **Столбовський мир** зі Швецією, за яким до неї знову відійшло узбережжя Фінської затоки з містами Ям, Івангород, Копор'є, а після невдалого походу королевича Владислава на Москву у 1618 р. було підписане Деулінське перемир'я з Річчю Посполитою, яке позбавило Московську державу Смоленська і Чернігово-Сіверських земель.

Таким чином, найважливішим підсумком цього періоду стало відновлення політичної незалежності і, в основному, територіальної єдності Московії.

Мнішек Марина (1588 – 1615 рр.) – дружина московського царя Дмитрія Івановича (Лжедмитрія I), донька старости самбірського і львівського Юрія Мнішека.

Отримавши згоду короля на найм війська, Дмитрій Самозванець повернувся до Самбора, де з Юрієм Мнішеком зайнявся підготовкою походу на Москву. 26 травня 1604 р. вони уклали контракт, за яким у випадку коронації Дмитрія, як московського царя, Мнішек погоджувався на його одруження з своєю донькою Мариною за умови виплати йому 1 млн. злотих, надання Сіверської і Смоленської земель та надання у власність доньці Новгороду і Пскова.

У червні 1605 р. Дмитрій Іванович став царем і вислав 200 тисяч злотих для Мнішека, як гарантування одруження. 27 листопада 1605 р. єпископ краківський одружив Марину з царем заочно у присутності Сигізмунда III, (царя представляв московський дяк). 17 квітня 1606 р. величезний кортеж Марини Мнішек з 2 тис. гостей перетнув кордон Московського царства. 12 травня вони урочисто в'їхали у Москву. У наступні дні відбулось багато подій, що мають придаток «вперше».

18 травня в Успенському соборі Кремля вона була першою помазана на царицю патріархом Ігнатієм і взяла шлюб з самозваним царем. На весіллі вперше у Москві у п'ятницю були подані на стіл європейські страви, телятину, подані індивідуальні тарілки гостям і виделки; цариця і жінки, вдягнуті у європейські плаття, були присутніми на банкеті, де танцювали з чужими чоловіками – гостями.

Через декілька днів планували провести бал-маскарад, для чого почали виготовляти маски. Ці події лише полегшили справу змовників, ставши свідченням «бісівського» походження царської пари. Вночі на 27 травня змовники під проводом Василя Шуйського вбили царя-самозванця. Марині вдалось спочатку відкупитись коштовностями, грошима на суму до 500 тисяч злотих, потім пробратись до польського табору під спідницею гофмейстерині Барбари Казановської. Під час погрому табору 2 червня її схопили. Проголошений царем Василь Шуйський наказав її зіслати з батьком до Ярославля у якості заручників.

Через погіршення ситуації, Василь Шуйський вирішив замиритись з Річчю Посполитою, уклавши у травні 1608 р. перемир'я, за яким відпускали усіх полонених гостей весілля, Юрія і Марину Мнішек, яка не мала більше вживати титулу цариці.

Їхній кортеж під охороною стрільців перехопив загін Олександра Зборовського, який на ту пору знаходився у війську Лжедмитрія II і відвіз її до його табору у Тушині. Марина спочатку не бажала зустрітись з Лжедмитрієм II, але батько отримав обіцянку від того надати йому 300 тисяч рублів та 14 прикордонних міст Сіверщини. Тому Юрій Мнішек вмовив доньку і 20 вересня 1608 р. вона прилюдно упізнала того за свого чоловіка, що дивним чином врятувався.

Бернардинець Антоній Любельчик їх таємно одружив. Після загибелі Дмитрія Самозванця II Марина Мнішек, народивши на початку 1610 р. сина **Івана Дмитровича**, як спадкоємця царської корони, зійшлась з отаманом донських козаків Іваном Заруцьким, який пообіцяв посадити на трон її і її сина. Вірогідно, їх зблизило те, що він походив з Галичини і після татарського полону потрапив на Дон. Марина Мнішек вирішила йти до кінця, відхилила пропозицію повернутися до Речі Посполитої, зрікшись титулу цариці. Вони примкнули до першого антипольського ополчення, що захопило частину Москви, Заруцький став боярином і членом тимчасового уряду, члени якого проголосили правонаступником Івана Дмитровича. Але спротивився патріарх Гермоген, який Івана прокляв, а проклятий не міг стати царем.

У червні 1612 р. Марина із Заруцьким відступили від Москви перед ополченням Мініна і Пожарського. Земський собор у лютому 1613 р. проголосив царем Михайла Романова, позбавивши прав на престолонаслідування Марину і її сина. Марина із Заруцьким відійшли до Астрахані, де збирались створити свою державу. Через бунт війська вони втекли через Каспійське море на Яїк, де у червні 1614 р. їх схопили. За наказом царя Михайла Федоровича у Москві Заруцького посадили на кіл, а чотирирічного Івана Дмитровича (**Ворьонка**) повісили. Марину Мнішек ув'язнили у Коломні, де її повісили чи втопили, сповістивши рідним, що та померла з туги. За легендою, перед смертю Марина Мнішек прокляла рід

Романових, жоден правитель з яких не мав померти своєю смертю, поки їхній рід не переведеться.

Поміж іншого, студентові потрібно взяти до уваги, що з 2005 р. у Російській Федерації **4 листопада** святкується **День народної єдності** – російське державне свято. Цей день нагадує про визволення Москви і всієї Московської держави від поляків.

ГОЛОВНІ ДАТИ ТА ПОДІЇ

1589 р. – установа патріаршества у Московії. Обрання церковним собором першим патріархом Московським і всієї Русі митрополита Іова – прихильника Бориса Годунова.

1590 р. – загибель царевича Дмитрія Івановича в Угличі.

6 січня 1598 р. – смерть Федора Івановича. Зі смертю бездітного Федора Івановича припинилася династія Рюриковичів.

1598 – 1605 рр. – царювання Бориса Годунова.

1602 р. – у Речі Посполитій з'явився чоловік, що видавав себе за царевича Дмитрія.

1603 – 1604 рр. – повстання селян і холопів під проводом отамана Хлопка Косолапа.

30 червня 1605 р. – вступ Лжедмитрія I на чолі війська в Москву.

21 липня 1605 р. – Лжедмитрій I вінчається в Успенському соборі Московського Кремля на царство як син Івана Грозного Дмитрій I.

8 травня 1606 р. – шлюб Лжедмитрія I з Мариною Мнішек.

17 травня 1606 р. – повстання в Москві проти поляків. Вбивство Лжедмитрія I.

19 травня 1606 р. – проголошення царем Василя Івановича Шуйського.

1606 – 1607 рр. – повстання під проводом Івана Болотнікова.

Весна 1608 р. – початок походу Лжедмитрія II на Москву на чолі війська у складі польсько-литовських загонів, стрільців, холопів, селян і козаків отамана Івана Заруцького.

1610 – 1613 рр. – правління Семибоярщини.

11 грудня 1610 р. – вбивство Лжедмитрія II.

Січень – березень 1611 р. – формування першого народного ополчення проти польських інтервентів на чолі з рязанським дворянином Прокопієм Ляпуновим і похід ополчення на Москву.

Вересень – жовтень 1611 р. – формування другого ополчення під проводом Кузьми Мініна і Дмитра Пожарського в Нижньому Новгороді.

21 лютого 1613 р. – обрання на московський престол Михайла Федоровича Романова.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Інтервенція (лат. – вторгнення) – насильницьке втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави, порушення її суверенітету.

Заповідні роки (від «заповідь» – наказ, заборона) – строк, протягом якого у деяких районах Московської держави заборонявся селянський вихід в осінній Юр'єв день (передбачений ст. 88 Судебника 1550 р.). Заповідні роки почали вводитися урядом Івана IV з 1581 р. одночасно з заходами щодо загального перепису земель, яка проводилася для визначення розмірів господарського розорення у 70 – 80-х рр. XVI ст. Загальнодержавного указу щодо заповідних років у розпорядженні дослідників немає. Короткі звістки про них містяться лише у деяких грамотах 80 – 90-х рр. XVI ст. У загальнодержавному масштабі заповідні роки були введені указом царя Федора Івановича близько 1592 – 1593 рр.

«Москва – Третій Рим». Третій Рим – європейська релігійно-історіософська і політична ідея, що використовувалася для обґрунтування особливого релігійно-політичного значення різних країн як наступників Римської імперії. Ця ідея, заснована на концепції «перенесення імперії» (*translatio imperii*), використовувалася задля легітимації домагань тих чи інших монархій на спадкоємність у відношенні до Візантії.

Теорія «Москва – Третій Рим» послужила сенсовою основою месіанських уявлень про роль і значення Московії, які склалися у період піднесення Московського князівства. Московські великі князі (які домагалися, починаючи з Івана III, царського титула) уявляли себе наступниками римських і візантійських імператорів. Згідно даній точці зору, у явному вигляді концепція «Москва – Третій Рим» вперше була сформульована у двох посланнях кінця 1523 – початку 1524 рр. старцем псковського Єлезарова монастиря Філофеєм.

Семибоярщина («Сьомочисельні бояри») – уряд у Московському царстві, що утворився після повалення у липні 1610 р. царя Василя Шуйського.

Смутний час – Смута – взята з історичних оповідей XVII ст. назва, якою у російській історичній літературі називали період з 1598 до 1613 рр. (починаючи від смерті царя Федора Івановича, останнього представника династії Рюриковичів на московському престолі, до воцаріння Михайла Федоровича Романова, першого представника нової династії). Смутний час являв собою династичну, політичну і соціально-економічну кризу. Внутрішніми труднощами Московського царства скористалися польсько-литовські і шведські феодалі для захоплення її територій.

Урочні літа – термін, протягом якого власники могли порушити позов про повернення їм втікачів-кріпаків. Встановлені у 90-х рр. XVI ст. після припинення дії Юр'єва дня (у 1581 р.) і введення **заповідних років**, коли почався опис земель і писцові книги стали розглядатися в якості акта, що прикріплював селян до тих земель, на яких їх застали заповідні роки. За указом Федора Івановича 24 листопада 1597 р. був встановлений 5-річний термін розшуку і повернення власникам втікачів. Згідно з Уложенням 1607 р. був введений 15-річний термін розшуку.

ПЕРСОНАЛІЇ

Болотніков Іван Ісаєвич (? – 1608рр.) – ватажок повстання 1606 – 1607 рр., біглий холоп. Називав себе воєводою «чудесним чином врятованого царевича Димитрія». До складу війська Болотнікова входили селяни, городяни, стрільці, козаки й дворяни, які вірили Лжедмитрію І. Після придушення повстання був засланий до Каргополя, де його осліпили і втопили.

Годунов Борис Федорович (1552 – 1605 рр.) – російський цар, обраний Земським собором 17 лютого 1598 р. Висунувся за часів опричнини. Після смерті Івана Грозного – один з головних членів Регентської ради, фактичний правитель держави у період царювання Федора Івановича. Прагнув зміцнити центральну владу, у боротьбі з боярством спирався на служилих дворян, в їх інтересах посилював закріпачення селян. У війні зі Швецією (1590 – 1595 рр.) домогся повернення земель уздовж узбережжя Фінської затоки і Карельського перешийка.

Димитрій Іванович (1582 – 1591 рр.) – син царя Івана IV Грозного і Марії Нагой. Отримав в уділ Углич, куди разом з матір'ю після смерті батька у 1584 р. був відправлений Борисом Годуновим. Загинув в Угличі. Існують дві версії причини його загибелі: перша – царевич був убитий за наказом Бориса Годунова, який позбавлявся претендента на престол; друга – царевич сам випадково заколовся ножом під час нападу падучої хвороби. Існувала неправдоподібна версія, згідно з якою убитий був не Димитрій, якому нібито вдалося врятуватися, а зовсім інша людина. Вона була широко використана польськими магнатами для висунення самозванців на московський престол і поширилася у період іноземної військової інтервенції проти Московського царства на початку XVII ст.

Йов (в миру – Іван; 30-ті рр. XVI ст – червень 1607 р.) – перший патріарх Московський і всієї Русі. Походив з посадських людей. У 1556 р. прийняв чернецтво. З 1587 р. – митрополит Московський. У 1589 р. став патріархом. Ставленик Бориса Годунова, якому вдалося домогтися згоди Константинополя на установа патріаршества у Московському царстві, що

сильно зміцнило становище московської церкви. Патріарх Іов заснував Донський монастир у 1591 р. З воцарінням Лжедмитрія I відмовився від підтримки нової влади і був позбавлений влади і засланий. Піддавався переслідуванням і після воцаріння Василя Шуйського. Канонізований Російською Православною церквою.

Лжедмитрій I (? – 1606 р.) – самозванець, авантюрист, що видавав себе за дивом врятованого царевича Дмитрія Івановича. Ймовірно, Лжедмитрій I – це чернець-втікач Чудова монастиря у Москві Григорій (в миру – дрібний дворянин Юрій Богданович Отреп'єв). З'явився у 1602 р. у Польщі. У 1604 р. на чолі польсько-литовських загонів перейшов кордон Московського царства, був підтриманий міщанами, селянами, козаками. Зайнявши московський престол, зробив ставку на дрібнопомісне дворянство і козацтво. Відмовив Польщі у відторгненні від Москви псковсько-новгородських, смоленських та інших земель. Московське боярство його не підтримало. В результаті у травні 1606 р. був повалений і убитий.

Лжедмитрій II («Тушинський злодій»; ? – 1610 р. – самозванець, авантюрист, що видавав себе за царя Дмитрія Івановича, який нібито врятувався під час повстання 17 травня 1606 р. у Москві. Він з'явився у 1607 р. в Стародубі. Походження другого самозванця досі не встановлено, оскільки ніхто з сучасників не повідомляв його справжнього імені. У 1607 р. на чолі війська з найманців польсько-литовського походження і частини козаків виступив у напрямку Брянськ-Тула. До нього приєдналися частина польської шляхти, а також селяни і низи міського населення Московії, які сподівалися на «доброго царя». Група бояр і дворян перейшла на бік Лжедмитрія II, щоб з його допомогою повалити уряд Шуйського. У 1608 р. зробив невдалу спробу взяти Москву, після чого розбив військовий табір у районі Тушино.

У 1609 р., в умовах розпочатого відкритого польського військового втручання, був змушений втекти до Калуги, де був убитий у 1610 р. одним з наближених – князем Урусовим.

Ляпунов Прокопій Петрович (? – 1611 рр.) – у 1610 р. був одним активних учасників повалення Василя Шуйського і організації першого земського ополчення. У 1611р. очолив утворений ополченням перший Земський уряд. Був убитий козаками Івана Заруцького.

Мінін Козьма (? – 1616 рр.) – нижегородський староста, організатор національно-визвольної боротьби проти польської інтервенції на початку XVII ст., один з керівників другого земського ополчення 1611 – 1612 рр. Віддав весь свій статок на організацію ополчення і запропонував всім людям пожертвувати кошти на справу повалення польських інтервентів у Москві.

У боях за Москву проявив особисту хоробрість і мужність. У 1612 – 1613 рр. – член земського уряду «Рада всієї землі». Думний дворянин з 1613р.

Мнішек Марина (1588 – 1614 рр.) – дочка польського магната Юрія Мнішека, одного з організаторів інтервенції проти Московії на початку XVII ст. Дружина Лжедмитрія I і Лжедмитрія II. Матір «царевича Івана Дмитровича» – сина Лжедмитрія II.

Пожарський Дмитро Михайлович (1578 – 1642 рр.) – державний і військовий діяч Московського царства, князь. У 1608 – 1610 рр. – прихильник царя Василя Шуйського у його боротьбі з Лжедмитрієм II. З 1611 р – учасник першого ополчення і повстання проти польсько-литовських інтервентів у Москві. Разом з Козьмою Мініним був керівником і організатором другого ополчення, учасником тимчасового Земського уряду. У 1612 – 1618 рр. очолював війська у боротьбі проти польських інтервентів. Пізніше очолював деякі прикази.

Романови – боярський рід, з 1613 р. – царська, а з 1721 р. – імператорська династія у Росії, яка існувала по лютий 1917 р. Предком Романових був Андрій Іванович Кобила, боярин московських князів середини XIV ст. Предки Романових до початку XVI ст. іменувалися Кошкініми, потім – Захар'їніми. Їх піднесення відноситься до другої третини XVI ст. і пов'язане з одруженням Івана IV Грозного на дочці Романа Юрійовича Захар'їна – Анастасії.

Родоначальником Романових став третій син Романа Юрійовича – Микита Романович, активний учасник Лівонської війни і численних дипломатичних переговорів. Після смерті Івана IV Микита Романович до кінця 1584 р. очолював Регентську раду. На Земському соборі у 1613 р. Михайло Федорович Романов, його онук, був обраний царем Московського царства.

Шуйський Василь Іванович (1552 – 1612 рр.) – московський цар у 1606 – 1610 рр., з роду суздальсько-нижегородських князів, боярин. У 1591 р. очолив урядову комісію з розслідування обставин загибелі царевича Дмитрія в Угличі, яка оголосила причиною загибелі хворобу царевича. Після вбивства Лжедмитрія I змовниками група прихильників Шуйського «вигукнула» його царем. На початку червня 1606 р. уряд Шуйського оголосив Бориса Годунова вбивцею царевича Дмитра.

Правління Шуйського проходило у обставинах продовження боротьби за владу між різними князівсько-боярськими угрупованнями, а також найбільшого повстання під керівництвом Івана Болотнікова, польської інтервенції, новий етап якої розпочався з авантюрою Лжедмитрія II. У вересні 1610 р. Шуйський був виданий урядом Семибоярщини полякам і вивезений до Польщі, де незабаром помер в ув'язненні.

ПИТАННЯ, ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні питання та завдання

1. Охарактеризуйте передумови Смути.
2. З'ясуйте особливості правління Бориса Годунова.
3. Установіть характерні риси правління Лжедмитрія I
4. Окресліть сутність та фактологію селянської війни під керівництвом І. Болотнікова.
5. Розкрийте своєрідність правління Василя Шуйського та початок відкритого втручання у справи Річі Посполитої в справи Московії.
6. Сформулюйте головні тези, що можуть відобразити зміст питання щодо завершення Смути.

Тест

1. Причиною Смути початку XVII ст. став:
 - А. Розгром Новгород
 - Б. Династична криза
 - В. Скликання Земського собору
 - Г. Набїг хана Девлет-Гірея
2. З ім'ям Івана Болотнікова пов'язано:
 - А. Народне повстання
 - Б. Створення Другого ополчення
 - В. Вбивство Лжедмитрія
 - Г. Порятунок Михайла Романова
3. Які дві події пов'язані з правлінням Бориса Годунова?
 - А. Створення Першого ополчення
 - Б. Окупація Москви поляками
 - В. Придушення повстання Хлопка
 - Г. Видання указу про 15-річний термін розшуку втікачів-селян
 - Д. Відновлення Юр'єва дня у володіннях провінційних дворян
4. Коли сталася подія, про яку йде мова? «Хотіли вибрати не здібного, а найзручнішого. Так з'явився родоначальник нової династії, який поклав край Смуті».
 - А. У 1584 р.
 - Б. У 1598 р.
 - В. У 1606 р.
 - Г. У 1613 р.
5. У період Смути виникло поняття:
 - А. Самозванство
 - Б. Стрілецьке військо
 - В. Освічений абсолютизм

- Г. Станово-представницька монархія
6. Поняття «Тушинський злодій» пов'язане з ім'ям:
- А. Лжедмитрія I
 Б. Лжедмитрія II
 В. Івана Болотнікова
 Г. Михайла Скопіна-Шуйського
7. Які події пов'язані з правлінням Василя Шуйського? Вкажіть дві вірних відповіді:
- А. Створення Другого ополчення
 Б. Подвиг Івана Сусаніна
 В. Повстання Івана Болотнікова
 Г. Загибель царевича Дмитрія в Угличі
 Д. Укладення договору зі шведським королем про спільну боротьбу з «Тушинським злодієм»
8. У 1589 р. у житті московської Православної церкви відбулася важлива подія. Що це за подія?
- А. Проїшов перший Церковний Собор
 Б. Введено патріаршество
 В. Проведена Церковна реформа.
 Г. Головою церкви став цар Борис Годунов
9. Ким оголосив себе Григорій Отреп'єв?
- А. Сином царя Федора Івановича
 Б. Сином царя Івана IV
 В. Племянником царя Бориса Годунова;
 Г. Сином короля Сигізмунда III.
10. Назвіть роки повстання під керівництвом Івана Болотнікова:
- А. 1606 – 1607 рр.
 Б. 1604 – 1605 рр.
 В. 1598 – 1605 рр.
 Г. 1611 – 1612 рр.
11. Іноземне втручання у внутрішні справи Московського царства у період Смутного часу здійснювали:
- А. Данія, Норвегія
 Б. Річ Посполита, Швеція
 В. Англія, Швеція
 Г. Туреччина, Кримське ханство
12. Хто був одним з керівників другого ополчення?
- А. К. Мінін
 Б. І. Болотніков
 В. П. Ляпунов
 Г. П. Басманов
13. До наслідків Смути не відноситься:
- А. Моральний занепад у суспільстві

- Б. Порушення міжнародних торговельних зв'язків
 - В. Занепад у сільському господарстві
 - Г. Поява нових видів ремесел
14. Що було одним з аргументів на користь обрання новим російським царем Михайла Федоровича Романова?
- А. Він перебував у спорідненості з Борисом Годуновим;
 - Б. Він володів великим політичним досвідом і видатним розумом;
 - В. Його батько боярин Федір (митрополит Філарет) зіграв значну роль у вигнанні поляків з Москви;
 - Г. Він був родичем останнього «законного» царя Федора Івановича
15. Встановіть правильну відповідність:
А. 1589р.	1. Початок вторгнення іноземних військ до Московського царства
Б. 1597р.	2. Створення другого ополчення
В. 1609г.	3. Обрання на царство Михайла Романова
Г. 1612г.	4. Введення патріаршества
Д. 1613р.	5. Указ щодо введення урочних років
16. Вкажіть вірні твердження:
- А. Зі смертю царя Федора перервалася правляча династія у Московському царстві
 - Б. Справжнє ім'я Лжедмитрія I – Григорій Отреп'єв
 - В. Лжедмитрію I вдалося довго утриматися на московському престолі
 - Г. Основною військовою силою руху I. Болотнікова були стрільці
 - Д. Ослаблення центральної влади призвело до Смути
 - Є. Другим обраним царем на російський престол був польський королевич Владислав
 - Е. Після повалення Василя Шуйського в країні настав міжцарів'я
 - Ж. Влітку 1611р. Росія опинилася у виключно важкому становищі
17. Василь Шуйський став царем в результаті:
- А. Обрання Земським собором
 - Б. Отримання влади у спадок
 - В. Захоплення влади силою
 - Г. Обрання Земським собором з москвичів
18. У якому місті почалося формування Другого ополчення?
- А. Рязань
 - Б. Ярославль
 - В. Нижній Новгород
 - Г. Кострома
19. Які збори представників народу обрали Михайла Федоровича новим царем на початку XVII століття:
- А. Боярська дума
 - Б. Земський собор
 - В. Державна Рада

Г. Семибоярщина

20. Встановіть правильну відповідність:

А. 1598-1605

Б. 1605-1606

В. 1606-1607

Г. 1609-1611

Д. 1610-1612

1. Оборона Смоленська

2. Період «Семибоярщини»

3. Царювання Бориса

Годунова

4. Царювання Лжедмитрія I

5. Повстання під проводом І.

Болотнікова

21. Вкажіть правильні твердження:

А. Наступником Івана Грозного став Борис Годунов

Б. Однією з причин Смутного часу стало припинення московської династії

В. Лжедмитрію I надала підтримку шведська знать

Г. Повсталі під проводом І. Болотнікова зробили спробу захопити Москву

Д. З 1608р. у країні було два центри влади з двома столицями: у Москві і Тушино

Є. Мирний договір зі Швецією, підписаний В. Шуйським, послужив приводом до повстання під проводом І. Болотнікова

Е. На початку 1612 р. стало формуватися Перше ополчення

Ж. Кузьма Мінін був одним з керівників Першого ополчення

22. Назвіть трьох історичних діячів, які проявили себе під час Смути як патріоти і захисники рідної землі від інтервенції:

А. Кузьма Мінін

Б. Лжедмитрій I

В. Василь Шуйський

Г. Дмитро Пожарський

Д. Прокопій Ляпунов

Є. Іван Болотников

Е. Григорій Отреп'єв

23. Розташуйте у хронологічному порядку наступні події:

А. Царювання Бориса Годунова³

Б. Царювання Федора Івановича²

В. Царювання Михайла Федоровича⁵

Г. Царювання Василя Шуйського³

Д. «Семибоярщина»⁴

Є. Царювання Івана IV¹

24. Першим патріархом Московського царства був:

А. Філарет

Б. Іов

В. Нікон

Г. Олексій

25. Поява Лжедмитрія I була обумовлена:

- А. Чутками про чудесне спасіння законного спадкоємця престолу – царевича Дмитрія
- Б. Прибуттям до Москви польського посла
- В. Обранням Лжедмитрія на царювання Земським собором
- Г. Призначенням його царем Боярської Думою
26. Результатом вигнання поляків на початку XVII ст. стало:
- А. Селянське повстання
- Б. Затвердження на престолі Московського царства династії Романових
- В. Відновлення династії Рюриковичів
- Г. Переходу території Московської держави під юрисдикцію Швеції;
27. Лжедмитрій I правив у Москві:
- А. У 1602 -1610 рр.
- Б. Не був допущений до Москви зовсім
- В. У 1605 – 1606 рр.
- Г. У 1610 – 1611 рр.
28. Хто з бояр був головним у комісії з розслідування біди, яка сталася в Угличі 15 травня 1591?
- А. В. Шуйський
- Б. А. Курбський
- В. А. Старицький
- Г. М. Воротинський
29. Яка обов'язкова умова була поставлена королевіччу Владиславу, сину Сигізмунда III, як майбутньому московському царю?
- А. Правління спільно з Сигізмундом III
- Б. Перехід Владислава до православ'я
- В. Одруження на Марині Мнішек
- Г. Вхідження Московського царства до складу Речі Посполитої
30. Про кого сказано: «Вчорашній раб, татарин, зять Малюти, зять ката і сам в душі кат»:
- А. В. Шуйського
- Б. Б. Годунова
- В. Лжедмитрія I
- Г. Лжедмитрія II

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Аналіз історичного джерела

1. Прочитайте фрагмент «Щоденника Марини Мнішек»¹

¹ Дневник Марини Мнишек (фрагмент) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Mnischek/frametext1.htm>

[«Щоденник Марини Мнішек» розповідає про дружину самозванця. «Щоденник Марини Мнішек» відомий в науці вже більше півтора століть. Вперше він був виданий у 1834 р. у відомій серії «Сказання сучасників про Дмитрія самозванця», складеній Н. Г. Устряловим. «Щоденник» являє собою записки поляка, який знаходився у свиті Марини Мнішек, щодо подій 1604 – 1609 рр. Отже, назва «Щоденник Марини Мнішек» є умовною, вона затвердилася після публікації нотаток у 1834 р.]

Май.

Дня 23. Также поляки служили у стола. Был и пан посол, но за другим столом сидел. После обеда паны приближенные танцевали. Царь переоделся в гусарские одежды и танцевал один раз с царицей, другой раз – с паном воеводой. Церемонии такие в танце были: все паны, желавшие служить в танцах при царице, сначала целовали руку царю, потом шли своим порядком, сняв шапки, пан воевода с паном послом располагались в самом конце, тут же, перед царем. Когда танцевали одни паны приближенные, они все снимали шапки, кроме посла, который снимал ее, только проходя мимо царя. Когда пан воевода танцевал с дочерью, он вел ее слева. Танцевал царь с паном воеводой, а служили им царица с княжной Коширской. Наливали во множестве всякого питья. «Москвы» в тот день не было, кроме Афанасия и Мосальского. Разошлись с заходом солнца.

Дня 24. Угощала царица всех панов московских в своих палатах. Уже в ту ночь собиралась «москва» на улицах, охваченная злобой, готовясь к нападению. И потому жолнеры были вооружены и в полной готовности, понимая, что люди должны взбунтоваться против поляков. Говорили царю, что эти сборища не без причины, чтобы остерегался измены, которой уже были явные свидетельства. Но он был в таком расположении духа, что и говорить об этом себе не дал, а тех, кто говорил, приказал наказать. Поэтому и другие, которые также видели неладное, молчали из боязни.

Дня 25. В День Божьего Тела. Утихло немного. Однако для того, чтобы наши не заметили, готовились бунтовать ночью. Учинили беспорядки, возведя поклеп на одного из поляков, якобы он изнасиловал боярскую дочь, о чем была на следующий день жалоба царю и расследование, на котором совсем этого не обнаружилось. Они это для того подло учинили, чтобы царь ничего не заметил и чтобы скрыть следы своих бунтов и заговоров.

Той же ночью поймано шесть шпионов, которые пришли в крепость на разведку. Трех убили, а трех замучили.

Дня 26. В пятницу. Пришли жолнеры к пану воеводе [Юрию Мнишку], заявляя ему, что становится явно небезопасно. Пан воевода сразу доложил царю. Царь на это посмеялся, удивляясь и говоря, что поляки весьма малодушны. Все-таки он сразу приказал Басманову ночью по всем улицам

поставить стрелецкую стражу, чтобы стерегли поляков, ибо уже «москва» явно начала бунтовать и явные признаки возмущения нашим давала. Уже в ту ночь впустили в город разными воротами толпу, бывшую только в миле от Москвы, 18 000 человек, о которых царь знал, только думал, что эти люди должны идти в Крым, ибо ежедневно высылал туда войска. Всеми двенадцатью воротами уже завладели изменники и уже ни в крепость, ни из крепости никого не хотели пускать, а особенно ночью. Однако ж верно говорят, что если кого Господь Бог хочет наказать, сперва у него разум отнимет. Видели уже наши явную опасность, но не сознавали ее и, не заботясь о себе, совсем беспечны были, будто бы у себя в доме спали, ни о чем не думая.

Дня 27. Злосчастный мятеж, для которого изменники уже давно объединились, составляя конфедерации и присягая. Их предводителем в том деле был нынешний царь – Василий Иванович Шуйский, обещавший поделить между ними крепости и государства и назначить их на высокие должности. Эти войска выпустили против той «москвы», которая могла стать на сторону Дмитрия, вступив в сговор с влиятельнейшими купцами и частью мира. Старшие знали об этом, а другие не ведали. Более всего из Великого Новгорода бояр и служилых людей было к тому готово.

Сперва утром в субботу подавали друг другу на улицах такой сигнал: «В город! В город! Горит город!» – а делалось это для наших, чтобы подумали, что в крепости загорелось. Сразу же окружили все польские квартиры, чтобы находившиеся там не могли дать отпор.

Очень быстро взяли крепость. Потом ударили во все колокола, отовсюду неисчислимая толпа стекалась к крепости. Сперва рассеяли алебардчиков, потом ворвались во дворец. Сам Шуйский с помощниками вошел в первые покои, в которых сперва убили Басманова, обычно спавшего около царя.

В это время царица (она еще была не убрана, и все в свите ее оставались простоволосыми, только что вскочили после сна и едва успели надеть юбки), услышав гвалт в крепости, выбежала, желая узнать, что происходит. Услышав дурные вести, что царя убили, стала она думать, что делать. Сошла она вниз и спряталась в подвале под сводами, но когда ей там не советовали оставаться, снова возвратилась наверх. Когда она поднималась, ее столкнули с лестницы, не зная, кто это, ибо, так думаю, если бы ее узнали, то ей бы не остаться в живых. Однако она добралась до избы и там оставалась среди женщин. Изменники тем временем послали в эти палаты. Был при царице камердинер Ян Осмольский. Он, когда уже ломались в двери, выбежал, напал на них всею силою и долго удерживал противников на ступенях, потому что его в узком месте не могли поразить. Только когда уже лишился чувств, его разрубили на куски. Потом пани старостину Хмелевскую ранили, от этой раны она умерла через несколько дней. Ворвались в избу, где была царица с женщинами. Уже более не убивали женщин, только ударились в разбой, ринувшись в покои, в которых

они спали. В это время подросли старшие бояре, разогнали чернь и приставили стражу, чтобы на женщин уже не смели покушаться. Вещи все – и царицы, и женщин спрятали в кладовые за печатями. Царицу со всеми женщинами, остававшимися только в юбках и накидках, проводили в другую комнату, охраняя их, чтобы с ними ничего не случилось.

Всё это они делали во дворце, а в это время другие совершили набег на конюшни, которые также были в крепости, за двором пана воеводы, через улицу. Взяли 95 лошадей и убили 25 человек пахоликов [слуг] и возниц как государевых, так и наших, служивших там. Одна лошадь была хромой, но и с той содрали кожу, разрубили ее на четыре части и унесли.

Пан воевода еще не знал о царе, только видя, что делается, не чаял, останется ли жив. Биться там трудно было, ибо изменники ворота приказали с улицы завалить, а мы заперлись во дворе. Тогда немного нас было во дворе, ибо караул на рассвете разошелся по домам, а другие заступить не успели.

Уже изменники советовались, как ворваться во двор, и встали было под хоругвь, но их не пустили.

Жолнеры, находясь на своих местах, также встали под хоругвь, как только на них стали наседать, и хотели пробиться в крепость, но это трудно было сделать. Улицы заставили рогатками и запрудили большой толпой, однако ударить по нашим не смели, только, бросившись в их дома, лошадей, челядь и все вещи разграбили. Они же до времени стояли наготове.

Итак, остался пан воевода на своем дворе только со слугами, и с коморниками [комнатными слугами], и с немногую челядью. Были мы, однако, готовы защищаться, ожидая того же, что с другими стало на наших глазах. Уже навели пушку почти на наши окна, а другие орудия закатали под стены. Одна надежда была на мощные каменные кладовые, в которых нелегко нас могли бы добыть, разве что только большою силою. Уже стали кидать камни во двор и бросаться на ограду, немало стрельцов прокралось через ход от монахов, о которых мы ничего не знали. В это время бояре, приехав к воротам, закричали, чтобы пан воевода послал кого-нибудь старшего к панам думным. Не верили мы им, поэтому дали нам в залог одного боярина, начальствовавшего над 500 стрельцами. Послал тогда пан воевода слугу своего старшего Станислава Гоголинского. Пересадили мы его через забор, ибо ворота отворять не смели. Когда они увидели на нем оружие, то поняли, что между нами было много вооруженных людей. Когда он предстал перед панам думными, к нему обратился с речью один сенатор, прозвищем Татищев, который был первейшим изменником и предводителем того дела. Татищев объяснял и рассуждал: «Всемогущий Бог простирает свое провидение на все королевства и по усмотрению своему ими правит, а без воли его ничего в них не делается, поэтому и теперь, всё что произошло здесь, всё это по воле Божьей стало. Тот изменник, который государством нашим овладел, недолго им и тешился, ибо его

несправедливо приобрел, не будучи от царского корня. Ныне жизни его и царствованию его конец пришел. А пан твой, поистине, должен был бы заплатить и разделить его участь, потому что был его опекуном. Он изменника сперва в нашу землю проводил, он был причиной всех минувших войн и убитков, он нарушил и смутил тишину в спокойной земле. Но так как его Бог уберег от сегодняшней опасности до сего часа, пусть хвалит Бога и уж далее ничуть не страшится, что ему причинят вред. И дочь его со всеми ее людьми мы сохраним в здравии. Иди же и поведай об этом своему пану».

Лишь когда он возвратился, поняли мы и убедились, что царя убили. С одной стороны, большая печаль, с другой стороны, хотя бы можно было радоваться, что нас оставят в покое. Однако затем у двора снова толпа стала собираться, даже почти на забор залезали. Поэтому снова пан воевода того пана Гоголиньского послал сказать, чтобы предводители приказали народу не толпиться, ибо, «хотя и не вмешиваемся мы в это дело, но в отчаянии своем мы можем не удержаться, потому что не стыдно нам будет честно умереть». Тогда чернь отогнали и для безопасности окружили двор стрельцами. Однако все-таки из толпы народа кто-то выпустил из лука стрелу, которая на локоть только выше головы пана воеводы в стену воткнулась. После этого пан воевода на крыльцо не показывался.

Едва мы немного успокоились, как снова ударили во все колокола и стали бить из пушек. В это время осадили всею силою князя Вишневецкого. Он хотел уже со всеми слугами и челядью на конях бежать в крепость либо в поле, не зная, что делается. Но когда его известили, что уже и царя убили, и поляков немало пропало, он понял, что некуда уже было ехать и приказал поставить лошадей, а сам приготовился защищаться в доме. Несмотря на то что его уже обеспечили охраной и дали нескольких приставов, народ подступил к его двору и ворвался для грабежа. Князь, не дожидаясь, когда толпа, растерзав его пожитки, примется за него, крикнул челяди и ударил по ним. Так как справиться с ним не могли, быстро выкатили пушки и стали бить по зданиям. Обороняясь, поляки убили «москвы» до 300 человек. Немало их уложил насмерть пушкарь, не умевший управляться с пушкой.

Вместо того чтобы бить по стенам, он занизил дуло и ударил в них же, в «москву», пробив в толпе целую дыру. Сам князь неплохо бил их из лука.

Увидев тогда, что много людей побито, прискакал сам Шуйский (тот, что царем стал) и крикнул князю, чтобы тот перестал сражаться. Взяв крест, поцеловал его Шуйский, обещая князю мир. Тот поверил ему и впустил его к себе. Войдя в дом, Шуйский сильно плакал, видя там очень много убитой «москвы», которые пытались прокрасться с тыла для грабежей. Наши всех побили, другие, пытавшиеся залезть в окна, прыгая, шеи поломали. Тогда Шуйский, боясь, чтобы народ снова не захотел расправиться с князем, взял его с лучшими слугами на другой двор, забрав с собою вещи и всех лошадей. Семнадцать человек у него было убито в том погроме и один слуга.

До этого уже наших очень много побили, особенно на улице Никитской, где располагался царицын двор. Там оборонялись самыми большими силами – до нескольких сотен поляков на одной улице. Но что из того, если не все могли биться, ибо иные еще спали, когда окружили, по отдельности, все их дома. Поэтому каждый на своем дворе защищался с челядью. Либо, если товарищ с товарищем жили близко, они соединялись и защищались вдвоем. Другие, когда у них нечем уже было стрелять, выбегали на улицу с оружием в руках. Легло там «москвы» очень много, ибо наши оборонялись до изнеможения. Вероятно, некоторых обманом взяли, отобрав у них оружие, убивали, и так их больше всего погибло. А где наших было несколько человек или несколько десятков в защищенном месте, не могли им ничего сделать и оставляли их.

[Далее идет длинный перечень жертв...]

С ними обошлись исключительно жестоко. Они, находясь в одном месте, согласились на то, чтобы сдаться, не защищаясь, так как им присягнули, что они останутся в безопасности. А когда они сдались, спросили их сперва, который старший пан между ними? Отозвались: «Склиньский». Схватив его, положили крестом на стол и там же, отрубив ноги и руки, распоров брюхо, посадили на кол. Других по разному истязали...

Был там в то время ксендз Александр Сондецкий, каноник бобовский, тот только, сняв облачение, ушел. Сам Господь Бог да и немецкий язык спасли его, ибо думали, что это немец, но если бы заметили, что ксендз, то уж его бы точно убили...

Панов Стадницких осаждали, но там ничего не добились. Они защищались хорошо и очень крепко, так что вынуждены были их оставить. На них нападали те самые лихие злодеи, что были выпущены из тюрьмы и которых они до этого кормили в тюрьме, снабжали пожитками и деньгами. И так им за благодеяния отплатили, осаждая их с великою силою. Но Бог их защитил...

Убили Целаря, краковского купца, и все драгоценности и товары захватили. Другого купца – Баптисту оставили, приняв за мертвого. Его Господь Бог возвратил к жизни, но оставил голым, он потерял большие суммы в золоте и серебре. Также и других купцов немало убили и забрали у них много денег, золота, серебра и других товаров. А более всего пропало драгоценностей, которые приобрел у них царь, но не успел заплатить за них...

Всех убито, как по имевшейся у нас ведомости и реестрам, так и по известному от самой «москвы» подсчету трупов – до 500 человек, а «москвы» – вдвое больше.

Около полудня этот дебош унялся. Несколько раз снова возникали стычки и нашим чинились жестокие притеснения и мучения. Более всего нашим вреда творили чернецы и попы в мужичьей одежде, ибо и сами убивали, и чернь приводили, приказывая нас бить, говоря, что «литва приехала нашу

веру рушить и истреблять». Великое кровопролитие и вред неисчислимый из-за той подлой измены произошли. А у нас и у наших старших Господь Бог разум отнял, так что мы до того времени не остерегались, ибо, верно, если бы мы держались сообща и располагались бы рядом, то не посмели бы напасть на нас, и ничего бы нам сделать не смогли, и не погубили бы так много наших. Но что говорить, так Господь Бог захотел совершить и наказать нас за наши беззакония, ибо мы Его уже едва не забыли, стремясь к роскоши...

В тот же день с позволения бояр пан воевода был в крепости у царицы, только сам-четверт, там ему угрожала великая опасность, ибо народ еще не разошелся, и сразу, как только пан воевода вошел туда, ринулись за ним скопом. Бояре приказали запереть двери за паном воеводой. Но народу не прикажешь, ибо в то время большая у них сила была, чем у бояр. Ибо и всегда там больше мир может, нежели сенат, а особенно когда случаются избрание царя или бунты.

Тела [Басманова и Лжедмитрия] положили на столе [речь идет о Лобном месте], нагие и необычайно изуродованные. Лежали они там в течение трех дней на великое поругание, которое над ними с большой жестокостью чинили, посыпая песком, оплевывая, колотя, обмазывая дегтем, и другую срамоту творили на вечный позор.

Потом Басманова увезли, а то – другое тело, протащили, привязав к лошади, и сожгли дотла. Схоронили их было сперва, но когда установились в тот же день жестокие холода и долго продолжались, а затем и чудеса какие-то над тем погребением стали случаться, то есть свечи горящие etc. – то по совету чернецов и попов, выкопав их, сожгли. Там же случилось чудо. Когда из последних ворот волокли трупы, начался сильный ветер и сорвал три щита с этих ворот. А щиты встали возле дороги невредимыми, именно так, как они находились на воротах.

Дня 29. Другого царя князя Василия Ивановича Шуйского избрали. На этом избрании было очень мало бояр и народа, без позволения всех избрав, царя сразу представили миру. Он сразу прислал к пану воеводе, чтобы тот ни о чем не тревожился, заверяя его, что все будет хорошо.

Царице давали все необходимое в крепости, но так как готовившихся там блюд она не могла есть, отдали приказ на кухню пана воеводы, чтобы там же готовили еду для нее.

В конце мая, когда уже разослали по всем государствам известие о новом царе, начали съезжаться и приносить ему присягу. Жолнеров пана воеводы, пехоту, также и царскую роту и других вывезли из Москвы до границы. Назначили оставить с паном воеводой 230 человек, однако же нас осталось больше – до 300 человек только челяди воеводской и царицыной.

Июнь.

Дня 2. Царицу вместе с прислужницами перевезли на двор, на котором стоял пан воевода, лишив ее как того, что от царя имела, так и всего имущества.

Дня 3. На следующий день некоторые вещи, а то и совсем пустые сундуки и шкапулки, и платья немногие ей прислали, а драгоценности, наряды, жемчуг и все другие вещи, лошадей и повозки задержали.

Дня 9. Прислали за паном воеводой, чтобы ехал в крепость и только сам-десять предстал перед панами думными. Там устроили обсуждение с долгими жалобами, возражениями и репликами с обеих сторон. Всю вину за смуту, происшедшие убийства, кровопролитие они возлагали на пана воеводу, будто бы все это произошло из-за того, что он привел в Москву Дмитрия (которого они называли изменником). А пан воевода объяснял и доказывал свою невиновность. Припомнили и то, «что тебя, пан воевода, Бог чудесно спас (за то его благодари), ибо с тобою то же должно было случиться, что с Расстригою случилось».

2. Охарактеризуйте джерело (час створення, тип джерела, авторство, достовірність).

3. Надайте відповіді на наступні запитання:

3.1. Кого автор щоденника має на увазі під назвою «москва»?

3.2. Які висновки щодо відмінностей побуту та розваг поляків і місцевих мешканців можна зробити, спираючись на представлене джерело?

3.3. Які ознаки заколоту, що насувався, помічає автор джерела?

3.4. Які дії проти поляків за описом автора, здійснювала чернь? Чим вони відрізнялися від дій бояр? Чому?

3.5. На яку основну причину погрому поляків (на його думку) вказує автор?

3.6. Якими закликами підбурювали натовп «чернецы и попы в мужичьей одежде»?

3.7. Щодо участі у авантурі Лжедмитрія I яких представників польського шляхетства можна дізнатися з наданого джерела?

4. Заповнити таблиці, опрацювавши матеріал теми № 5 та «Щоденника Марини Мнішек»:

Основні події Смути

Дати	Події	Значення та наслідки

Наслідки Смутного часу для Московського царства

Класифікація	Наслідки
Економічні	
Внутрішньополітичні	
Зовнішньополітичні	

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ПОВІДОМЛЕНЬ

1. Борис Годунов: особа, політик, государ.
2. Лжедмитрій I: особа, політик, государ.
3. Герої і антигерої Смутного часу: Марина Мнішек, Іван Заруцький, цар Василь Шуйський, князь Михайло Скопін-Шуйський, патріарх Гермоген, Прокопій Ляпунов, Козьма Мінін і Дмитрій Пожарський, Філарет Романов, Лжедмитрій II.
4. Роль народних рухів у подіях Смути.
5. Участь українського козацтва у подіях Смутного часу.
6. Православна церква під час Смути.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Буганов В.И., Назарец А.И. Страницы боевого прошлого нашей страны. Хрестоматия. – М., 1972. – С. 60 – 79.
2. История Отечества: IX – середина XIX века. Хрестоматия. Часть I. – М., 1996. – С. 98 – 106.
3. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года. / Сост. П.П. Елифанов, О.П. Епифанова. – М., 1987. – С. 160 – 188.
4. Хрестоматия по истории СССР. XVI – XVII вв. / Под ред. А.А. Зимина. – М., 1962. – С. 199 – 352.

Література

1. Абрамович Г.В. Князья Шуйские и Российский трон. – Л., 1991.
2. Буганов В.И. Крестьянские войны в России XVII – XVIII вв. – М., 1976.
3. Вандалковская М.Г. Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн». – М., 1997.

4. Вернадский Г.В. Русская история: Учебник. – М., 1997.
5. Внутренняя политика царизма (середина XVI – начало XX в.). – Л., 1967.
6. Данилов А. А. История России IX – XIX вв.: справочные материалы. – М., 1997.
7. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России: Учебник. – М., 1983.
8. Забелин И. Минин и Пожарский // Страницы минувшего. Сборник: Очерки. – М., 1991. – С. 578 – 610.
9. Заичкин И.А., Почкаев И.Н. Русская история: популярный очерк. IX – сер. XVIII в. – М., 1992.
10. Исаев И.А. История Отечества: Учебное пособие для поступающих в юридические вузы. – М., 1997.
11. История России с древнейших времен до 1861 года: Учебник для вузов / Под ред. Н.И. Павленко – М., 1996.
12. Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. Т. III. Курс русской истории. Ч. III. – М., 1988. – Лекция XLI – XLIII.
13. Кобрин В.Б. Смутное время – утраченные возможности // История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – М., 1991. – С. 163 – 185.
14. Костомаров Н.И. Борис Годунов // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 563 – 608.
15. Костомаров Н.И. Названный Димитрий // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 609 – 631.
16. Костомаров Н.И. Марина Мнишек // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 633 – 661.
17. Костомаров Н.И. Василий Шуйский // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 663 – 684.
18. Костомаров Н.И. Князь Михаил Васильевич Скопин–Шуйский // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 685 – 691.
19. Костомаров Н.И. Патриарх Гермоген и Прокопий Ляпунов // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 693 – 704.
20. Костомаров Н.И. Козьма Захарыч Минин–Сухорук и князь Димитрий Михайлович Пожарский // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 715 – 727.
21. Костомаров Н.И. Филарет Никитич Романов // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. I. – М., 1990. – С. 729 – 737.
22. Кристенсен С.О. История России XVII в. Обзор исследований и источников. – М., 1989.
23. Морозова Л.Е. Болотников // Исторический лексикон. XVII век. Энциклопедический справочник. – М., 1998. – С. 74 – 77.

24. Морозова Л.Е. Василий Иванович Шуйский // Вопросы истории. – 2000. – № 10. – С. 72 – 97.
25. Морозова Л.Е. Смутное время в России (конец XVI – начало XVII в.). – М., 1990.
26. Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России – М., 1997.
27. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – Петрозаводск, 1996.
28. Скрынников Р.Г. Борис Годунов. – М., 1992.
29. Скрынников Р.Г. Борис Годунов. – М., 1983.
30. Скрынников Р.Г. Далекий век: Иван Грозный; Борис Годунов; Сибирская одиссея Ермака: исторические повествования. – Л., 1989.
31. Скрынников Р.Г. Россия в начале XVII в. «Смута». – М., 1988.
32. Скрынников Р.Г. Россия накануне «Смутного времени». – М., 1985.
33. Скрынников Р.Г. Самозванцы в России в начале XVII века: Григорий Отрепьев. – Новосибирск, 1987.
34. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 15-ти кн. – М., 1960. – Кн. IV. – Т. VII. – Гл. II, V. – Т. VIII. – Гл. I – VIII.
35. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. – М., 1990.
36. Хронология российской истории: Энциклопедический справочник / Под ред. Ф. Конта. – М., 1994.
37. Шишов А.В. Минин и Пожарский. – М., 1990.

ТЕМА 6. МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО ЗА ПЕРШИХ РОМАНОВИХ

- 6.1. Зміни у соціальному і економічному житті.
- 6.2. Зовнішня політика Московського царства під час правління Михайла Федоровича Романова.
- 6.3. Соборне Уложення 1649 р. і політичний лад.
- 6.4. Держава і церква у XVII ст. Розкол.
- 6.5. Зовнішня політика уряду Олексія Михайловича.
- 6.6. Соціальні рухи.

Мета: Визначити зміни, що сталися у соціальному та економічному житті Московського царства після закінчення Смути; роздивитися зовнішню політику держави під час правління Михайла Федоровича Романова. Охарактеризувати Соборне Уложення Олексія Михайловича, церковне життя та розкол під час його правління; висвітлити зовнішню політику уряду Олексія Михайловича; розкрити сутність соціальних рухів у середині – другій половині XVII ст.

6.1. Зміни у соціальному і економічному житті

Під час розгляду **першого питання** студенту необхідно звернути увагу на те, що до середини XVII ст. розруха і розорення Смутного часу були в основному подолані. У XVII в. відбувається подальше зростання великої земельної власності, яка переважно розвивається тепер у формі помісного землеволодіння. Новим явищем у розвитку землевласницького господарства стало посилення його зв'язку з ринком. Поряд з цим спостерігається у значно більшому масштабі виділення з селянського середовища заможної верхівки – **«капіталістичних мужиків»**. В цілому ж відбувається подальше поглиблення спеціалізації сільського господарства. В цей же час йде повсюдне переростання ремесла (виготовлення на замовлення) у дрібнотоварне виробництво (виготовлення на ринок); відповідно до природно - географічних умов складаються райони ремісничого виробництва; збільшується кількість мануфактур. Зростає кількість міст – до кінця століття воно досягає трьохста. Зазначені фактори дали широкий простір для розвитку ринкових зв'язків. Значно розширився обмін товарами між окремими районами країни, що свідчило про складання національного ринку. Почалося злиття земель в єдину економічну систему, яка зміцнювала і політичну єдність країни. Однак необхідно мати на увазі, що елементи капіталістичних відносин, які з'являлися у більш широкому, ніж раніше, масштабі, перебували під сильним впливом з боку **кріпосницької системи**.

У цей час доходить до занепаду Боярська дума. Схоже, тезу про занепад Думи слід пов'язувати насамперед із несумісністю з принципами

управління Нового часу. Дума з її традиціями, механізмом і стилем роботи, зі звичками «аристократичної ради» (В. Ключевський) виявилася, врешті-решт, органічно непридатною для абсолютизму, що потребував інших установ та іншої, «бюрократизованої», еліти. Саме це й довела Дума в останні три десятиліття свого існування зі всіма змінами і нововведеннями у своєму складі й навіть безперечними «сплесками» активності, які робила її схожою на «раду бояр наших» минулих часів.

XVII ст. – час розквіту **приказної системи**. Прикази – центральні органи виконавчої влади – здійснювали поточну роботу управління країною. Усе це зробило прикази тією головною силою, яка дала змогу владі відчути свою незалежність від станів.

Прикази були достатньо стрункою, одноманітно побудованою системою. До кінця сторіччя їхня кількість сягнула 55. Сюди входили і постійно наявні найважливіші галузеві та територіальні прикази, такі як Помісний, Розрядний, Посольський, Стрілецький, Іноземний, Рейтарський, Казанський та ін., і тимчасові, такі, які виникли за особливих обставин і навіть примх государів. Важливе місце посідали екстраординарні прикази, починаючи з Розшукових і закінчуючи знаменитим приказом Таємних справ Олексія Михайловича, покликаною контролювати і спрямовувати діяльність усіх державних органів і посадових осіб. Поява такої установи — ще одне своєрідне свідчення обмеження влади самодержця самою практикою приказного управління. Для того, щоб домогтися точного і неухильного виконання своєї волі, Олексій Михайлович (на прізвисько Тишайший) змушений був створити свого роду «паралельний» приказ, який діяв безпосередньо під його керівництвом. Проте при цьому він залишився в «правовому полі», надбудувавши структуру управління і не вдаючись до екстраординарних репресивних заходів.

Після Смути на місцях установилося **воєводське управління**. Наділені адміністративними та судовими функціями, воєводи відтепер сиділи не тільки в порубіжних, але й у більшості міст Московської держави. У 1698 р. нараховувалося 302 приказні ізби – осереддя воєводського управління.

Утвердження воєводського управління – показник посилення адміністративного підґрунтя в управлінні. З іншого боку, самодержавна влада з її мізерним адміністративним апаратом іще не могла обійтися без допомоги місцевих виборних органів – губних і «мирських» (земських) установ, особливо у сфері розкладки та збору податків і державних повинностей. Крім того, в самих «приказних ізбах» сиділи **піддядчі**, які отримували свою посаду за згодою від «градских и уездных служилых и жилецких людей». Така ситуація робила піддядчих залежними від місцевого населення з відповідною моделлю поведінки.

Воєводство дуже цінувалося в дворянському середовищі. Дворяни

буквально обсідали прикази проханнями відправити їх на цю посаду. Остання не тільки позбавляла на якийсь час (як правило, на два роки) від важкої полкової служби, але давала можливість поповнити гаманець. Не випадково воєводство було нерозривно пов'язане зі словом «покористуватися». Разом із тим постійна ротація воєвод спричиняла рух урядового класу із столиці до провінції і назад, зміцнюючи тим самим «московську політичну та адміністративну централізацію» (В. Ключевський).

Мірою зміцнення системи воєводського управління для влади чимдалі обтяжливішими стають виборні органи. Перехід до **абсолютної монархії** супроводжувався спробами не тільки пристосувати, а й потіснити, ба навіть ліквідувати місцеве самоврядування. Указ 1679 р. планував утвердити єдиновладність воєвод: посади губних старост, ямських прикажчиків, «облогових» голів скасовувалися, «губні ізби» зносилися, самі ж справи з них разом із губними піддячими переїздили до «воєводських ізб». Захід, утім, виявився дещо передчасним, і згодом влада відновила деякі виборні посади.

Поява регулярних армій гостро поставила перед Романовими проблему реорганізації збройних сил. Якщо в зіткненнях із кримськими ордами або шляхетським ополченням дворянські сотні ще могли протистояти супротивникові, то в польових битвах із регулярними польськими і шведськими полками вони помітно поступалися супротивникові. Романови змушені були звернутися до європейського досвіду. Фігура іноземного офіцера на государевій службі була чи не найпоширенішою серед жителів Іноземної слободи.

Не менш значущими видаються соціальні наслідки. Весь досвід військового будівництва переконав верхи, що колишня структура служилого стану і принципи служби, засновані на помісній системі, уже не можуть бути міцним фундаментом для створення армії. Військові перетворення сприяли утвердженню в солдатських і рейтарських полках нових щаблів чинів, які базувалися на особистих заслугах і військових знаннях. Декілька десятиліть ці «щаблі» існували паралельно зі старими, сотенними, що досі залишалися в очах дворянства пріоритетними. Власне, то був перехідний період, без якого дворянству було б важче сприйняти нові принципи петровської служби. Водночас залучення до солдатських полків «даточних людей» – як правило, по одому з 25 дворів – узвичаїло практику покладання призову на тяглове населення. Цим створювалися умови для переходу до **рекрутської системи** комплектування армії.

Військове реформування у XVII ст. проявилось передусім у виникненні та поступовому витісненні солдатськими, рейтарськими і драгунськими полками дворянського ополчення. Напередодні московсько-польської війни 1632 – 1634 рр. вони склали понад 6 тис. осіб, порівняно

з 34 тис. стрільців і 28 тис. дворян на сотенній службі. У 1681 р. московська армія досягла 184 тис. осіб, з яких близько 90 тис. значилися в солдатських і рейтарських полках. Їх справедливо вважали найбоєздатнішими з'єднаннями, які становили кістяк польової армії. То були кроки до створення регулярної армії.

6.2. Зовнішня політика Московського царства під час правління Михайла Федоровича Романова

Пристаюючи до розгляду другого питання, студент має зазначити, що падіння міжнародного престижу Московської держави означало втрату позицій у традиційних для російської дипломатії напрямках. Справді, **Столбовський мир** відкинув Москву назад, а **Деулінське перемир'я** віддало в руки Речі Посполитої землі, які вже понад сто років входили до складу Московської держави. Крах оборонної системи на півдні країни за роки Смути призвів до того, що кочовики з повітів «вон не выхаживали».

Московська влада націлилась повернути втрачені території та здобути нові. Для втілення цих планів важливу роль мало зіграти зміцнення південних рубежів. Проте ці завдання не можна було вирішити одночасно. Однією з перших спроб «ревізії» міжнародних підсумків Смути стала Смоленська війна (1632 –1634 рр.)

Війна почалася у період «безкоролів'я» в Речі Посполитій. Після смерті Сигізмунда III, що сталася 1632 р., його син Владислав ще не був обраний королем, і в Москві вирішили, що наступив слушний момент для реваншу. У Європі в цей час точилася Тридцятирічна війна. Річ Посполита входила до коаліції католицьких держав на чолі з Габсбургами. У цій ситуації природним союзником Московщини стала протестантська Швеція. Вступ у війну Московщини усував для шведів (що тоді воювали у Німеччині) загрозу війни на два фронти. Укладенню міцнішого союзу між країнами перешкодила смерть шведського короля Густава II Адольфа (1632 р.), тому Московська держава розв'язала війну самотужки, порушивши договір про перемир'я, що мав діяти до 1 червня 1633 р.

Стратегічний план передбачав наступ основних сил московської армії (40 тис. чол., командуючий – боярин **М. Шеїн**) від Вязьми через Дорогобуж до Смоленську, його облогу і захват. Допоміжні армії, зосереджені у Ржеві і Калузі, захопивши фортеці на півночі і півдні від Смоленську, повинні були приєднатися до армії Шеїна. Основні сили московських військ рушили до Смоленська 5 грудня, завершивши його оточення до кінця січня 1633 р., а облогова артилерія прибула в березні 1633 р.

Але план Шеїна узяти Смоленськ облогою не мав успіху. Здійснені штурми були відбиті. У той час обраний королем Речі Посполитої Владислав IV організував похід на допомогу Смоленську з 15-тисячним регулярним військом та 12 тисячами **запорізьких козаків**. У вересні 1633 р.

польські війська відтіснили і оточили російську армію. Військові невдачі, епідемії і голод в армії Шеїна змусили його самостійно вступити в переговори з польськими представниками. 15 лютого 1634 р. було підписано капітуляцію. Загалом війна закінчилася підписанням **Полянівського миру** 1634 р., що відновив в основному кордон, який існував до війни. Важливою умовою була офіційна відмова Владислава IV від його претензій на російський престол. Винуватцями невдалого результату війни були визнані Шеїн і окольничий Ізмайлов, яких стратили за вироком Боярської думи.

Сумний підсумок війни – збіг кількох обставин. Дипломатичні зусилля Філарета були спрямовані на створення широкого антипольського союзу за участі Швеції та імперії Османів. Проте перша, загрузнувши у Тридцятирічній війні, вважала за краще залишитися осторонь від надзвичайно вигідного для неї московсько-польського конфлікту, а Порта також відмовилася від участі у війні, не зумівши навіть утримати від набігів на Москву свого непокірного васала – Кримського хана. Походи кримців, особливо царевича Мубарек-Герая з 30 тис. кіннотників у 1633 р. відіграли свою фатальну роль, викликавши масове «неєстство» в смоленській армії М. Шеїна і паніку в столиці: Орда, завоювавши приокські повіти, зуміла навіть перейти Оку й удертися в межі Московського повіту.

Зовнішньополітичні прорахунки доповнило загострене становище всередині країни: невдоволення курсом патріарха Філарета, визрівання соціальної напруженості й так званий **балашовський рух** – останній відгомін руху «вольного козацтва» доби Смути.

Татарські напади під час Смоленської війни продемонстрували вразливість країни. Події з усією очевидністю підтвердили, що, по-перше, неможливо вирішити жодне зовнішньополітичне завдання, залишаючись беззахисним на південному напрямку, по-друге, не варто покладатися на жодні домовленості з Портою та Кримом. Вони так само легко порушуються, як і важко досягаються.

Треба було повернутися до вже апробованої практики будівництва укріплених ліній – засічних смуг. Витратна і надзвичайно трудомістка, ця політика в перспективі повністю компенсувалася. Завдання вирішувалося стратегічно: здобувалася безпека й одночасно освоювалися великі родючі райони. За підрахунками Олексія Новосельського, вже у другій половині 1630-х років на найнебезпечніших напрямках було збудовано 10 нових містечок-фортець.

Ситуацію ускладнила несподівана акція донських козаків, які 1637 р. захопили фортецю **Азов**. Московсько-турецькі стосунки опинилися на межі розриву. Першою реакцією Порти був напад татарського царевича Сафат-Герая, який без зусиль прорвався крізь занепадлі укріплення Заоцької межі. У цих умовах надзвичайно спокусливо було узяти «під високу царську руку» Азов, який служив важливим перевалочним пунктом під час

організації набігів. Проте від пропозиції донських козаків, які зуміли витримати дві облоги Азова, Москва все ж таки відмовилася. Скликаний для обговорення питання щодо війни з Портою Земський собор виявив серйозні суперечності всередині суспільства, надзвичайно чутливого до загрози нових конфліктів. До того ж у Порти, яка встигла укласти мир із Річчю Посполитою, були повністю розв'язані руки, що, своєю чергою, обіцяло масштабну війну з могутньою імперією.

Уряд першого Романова волів укласти угоду з Туреччиною, яка пообіцяла припинити набіги кримців за відмову підтримувати козаків у Азові. Це вирішило долю фортеці: у травні 1642 р. вона була залишена козаками.

Відмова від боротьби за Азов була продиктована загальним станом країни. Низька боєздатність армії, важке фінансове становище, назрівання соціальних конфліктів були лише віддзеркаленням слабкості Московської держави. Утім, уникнувши великої війни, довелося «вплутатися» у війни малі. Крим не особливо зважав на домовленості свого «сюзерена» з Москвою. Набіги продовжувалися.

Серед мотивів, які підштовхували кримську еліту до нападів, були не тільки зажерливість і традиційний спосіб життя степняка, а й прагнення перешкодити зведенню засічних ліній. У Бахчисараї небезпідставно добачали в «сповзанні» кордонів Московської держави реальну загрозу. Захищаючи південну «україну», Москва звужувала простір «Дикого поля», а з ним і місце існування мобільних степових спільнот. І все-таки збільшена «татарська війна» з її великими й малими воєнними експедиціями мети не досягла. На початок 1640-х років була реконструйована і розширена стара засічна межа. Одночасно тривало будівництво безпрецедентної за масштабами Білгородської межі завдовжки 800 км. Поява Симбірської, а згодом Закамської межі ще більше зміцнила становище.

Підсумок – безперервна лінія укріплень, засік, валів, острожків, городків від Волги до Слобідської України. Результати колосальних зусиль стали помітними вже у другій половині сторіччя. Населення змогло з полегшенням зітхнути: «Татарский ход унялся, и города и уезды стали в береженье». Швидко зростає кількість населення, яке поповнюється коштом народної й урядової колонізації. У 1646 р. переписні книги зафіксували на півдні 230 тис. селян, у 1678 р. – 470 тис.

Зведення засічних кордонів збіглося за часом із новою кризою в Речі Посполитій. «Золоте десятиріччя спокою», яке слідувало за кривавим придушенням виступів українського козацтва, закінчилося. Панське владарювання призвело не до заспокоєння, а до нового, ще могутнішого виверження народного гніву, яке відразу вибило всю «панщину» з України.

6.3. Соборне Уложення 1649 р. і політичний лад

Розглядаючи третє питання, студент має уяснити, що процеси, які відбувалися в суспільстві, відбили прийняте Земським собором Уложення царя Олексія Михайловича – звід державних законів (до речі, він лишався чинним до 1832 г). Найважливішою нормою стало запровадження безстрокового розшуку втікачів – тим самим скасовувалися «урочні літа». Підтверджувалася і заборона переходу селян в Юрі'в день. Ці заходи означали юридичне оформлення кріпосного права в державі. Ряд статей регламентував розвиток великого землеволодіння. Зокрема, ще в більшій ступені намітилася тенденція зближення вотчинного і помісного землеволодіння, а також подальше обмеження церковного.

Перші глави Соборного Уложення містили статті про престиж царської влади і злочини проти неї. Влада монарха посилювалася, що означало рух по шляху встановлення у Московії **абсолютної монархії**. Зміцніле самодержавство перестало тепер мати потребу у підтримці з боку станово-представницького органу – Земського собору (останній собор повного складу був проведений у 1653 р.). Однак цар ще був змушений рахуватися з Боярської думою, яка разом з тим поповнилася дворянами і представниками приказної бюрократії.

Виконавча влада належала приказам, що переживали у XVII в. свій розквіт. У загальній складності у цей час функціонувало до 80 приказів. Найважливішими виступали Посольський, Помісний, Таємних справ, Стрілецький. Фінансовими справами відали прикази Великого приходу, Великої скарбниці, Лічильний. Діяла система Палацових та Патріарших приказів, а також прикази відали деякими районами країни. Значно зросла чисельність бюрократії – до 4,5 тис. чоловік.

Зміни відбулися і в організації місцевого управління: влада у повітах зосередилася в руках призначених з центру воєвод. Однак у Помор'ї зберігалася земське управління. Робляться спроби реорганізації армії: створюються полки «нового ладу (рос. – строя)», куди набиралися «даточные люди» (25 селянських дворів давали на довічну службу одного солдата), які проходили військове навчання під керівництвом офіцерів-іноземців. Досить вірно політичний устрій Московії XVII в. визначав М. Богословський, який писав, що Московська держава середини XVI – середини XVII ст. було самодержавно-земською, а далі вона стала перетворюватися на **самодержавно-бюрократичну**.

6.4. Держава і церква у XVII ст. Розкол

Під час розгляду четвертого питання, студент повинен пам'ятати, що у подіях Смутного часу церква відігравала значну роль. Ще більш її авторитет підвищився у 20-ті роки XVII ст., коли повернувся з полону

Філарет, і фактично поєднав у своїх руках прерогативи світської і церковної влади. Своєю діяльністю він підготовляв ґрунт для перетворення Московії на **теократичну державу**. Незважаючи на те, що Соборне Уложення 1649 р. обмежувало зростання церковного землеволодіння (що не вдалося зробити Івану Грозному) та урізало імунітетні права монастирів, економічна могутність церкви залишалася великою.

Разом з тим, церква не була єдиною силою. Витоки розбіжностей в церковному середовищі виникли у 40-х роках XVII ст., коли в Москві склався гурток ревнителів древнього благочестя. Його очолював царський духівник **Стефан Воніфат'єв**, а також у нього входили церковні діячі – **Нікон, Авакум** та інші світські люди. Їх прагнення зводилися до назрілого «виправлення» церковних служб, підняття моральності духівників та протидії проникненню світських початків у духовне життя населення. Їх підтримав і цар. Однак незгода починалася, коли мова заходила про вибір зразків, за якими належало робити виправлення. Одні вважали, що за основу треба покласти давні місцеві рукописні книги (Авакум), інші – грецькі оригінали (Нікон). Незважаючи на свою непримиренність, суперечки спочатку не виходили за рамки богословських міркувань вузького кола осіб. Так продовжувалося до тих пір, поки Нікон не став у 1652 р. патріархом. Він відразу ж почав проводити церковну реформу. Найбільш істотні зміни торкнулися церковних обрядів. Нікон замінив звичай хреститися двома пальцями триперстям, до богослужбових книг вписували слова, по суті рівнозначні, але за формою інші. Так, Ісусь, (Ісь) змінено на Іисусь, (Иись) Відбулася заміна та інших ритуалів.

З Москви були вислані «ревнителі» (Авакум – до Сибіру). Одночасно Нікон, який колись був особистим другом царя Олексія Михайловича, поставлений патріархом за його сприяння, став претендувати на державну владу. Він демонстративно підкреслював перевагу духовної влади над світською: «Яко же місяць емлет собі світло від сонця ... токожде і цар поемлет посвяту, помазання і вінчання від архієрея». По суті, він став співправителем царя, а під час відсутності Олексія Михайловича займав його місце. У приговорах Боярської думи з'явилося таке формулювання: «світліший патріарх вказав і бояри приговорили». Але Нікон переоцінив свої сили і можливості: пріоритет світської влади був уже визначальним у політиці країни.

Тим не менш боротьба тривала вісім років. І тільки церковний собор 1666 р. виніс вирок про позбавлення влади Нікона і заслання його простим ченцем до північного Ферапонтова монастиря. Разом з тим, церковний собор оголосив прокляття всім противникам реформи.

Після цього розкол в Московії розгорівся з набагато більшою силою. Суто релігійний спочатку рух набуває соціального забарвлення. Однак сили **реформатів і старообрядців**, які сперечалися між собою, були нерівні: на стороні перших знаходилася церква і держава, інші захищалися тільки

словами.

Рух старообрядництва був складним за складом учасників. До нього входили городяни і селяни (приток «низів» – після «разінщини»), стрільці, представники чорного й білого духовенства, нарешті бояри (яскравий і хрестоматійний приклад – бояриня Морозова).

Загальним їх гаслом було повернення до «старовини», хоча кожна з цих груп розуміла його по своєму. Трагічна доля випала на долю старообрядців вже в XVII ст. Подвижницької смертю загинув шалений Авакум: після багаторічного «сидіння» в земляній ямі він був у 1682 р. спалений. А остання чверть цього століття осяяна багаттями масових «гарей» (самоспалень). Переслідування змусили старообрядців піти в глухі місця – на північ, у Заволжя, де їх не торкнулася цивілізація ні у XVIII, ні в XIX, ні навіть, іноді у XX ст. Разом з тим, старообрядці, завдяки своїй віддаленості, залишилися хранителями багатьох стародавніх рукописів. Що стосується офіційної церкви, то вона пішла на компроміс зі світською владою. Собор 1667 р. підтвердив незалежність духовної влади від світської. За рішенням цього ж собору був скасований Монастирський приказ, а також відмінялася практика суду світської установи над духовенством.

6.5. Зовнішня політика уряду Олексія Михайловича

Вивчаючи п'яте питання, студент має зосередитись на подіях, що призвели до входження України під протекторат Московського царства, що змінило усю геополітичну ситуацію у східноєвропейському регіоні.

У 1648 р. «Золоте десятиріччя спокою» у Речі Посполитій, яке слідувало за кривавим придушенням виступів українського козацтва, закінчилося.

Панське владарювання в Україні призвело до могутнього виверження гніву українського народу у 1648 р. (Українська революція), яке відразу вибило всю «панщину» з України. Для уряду Олексія Михайловича склалася принципово нова ситуація. Уряд зміг зосередитися на боротьбі з Річчю Посполитою, та спертися на несподіваних союзників – **Військо Запорізьке**. Нищівні поразки поляків і виникнення на території Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств нової держави – **Гетьманщини** – істотно змінювало співвідношення сил. У Москві пильно спостерігали за тим, що відбувається у Речі Посполитій, намагаючись оцінити перспективи, які відкрилися, і визначити лінію своєї поведінки.

Адже, з одного боку, в Москві мали велику недовіру до запорозького козацтва. Ці почуття живили ще свіжі спогади про спустошливий похід під кінець Смути гетьмана Сагайдачного з січовиками. Не забуті були важливі послуги козаків, надані королю Владиславу IV під час Смоленської війни. З іншого боку, було досить нерозсудливо не скористатися з ситуації, аби не спробувати втілити в життя низку зовнішньополітичних проєктів,

починаючи з повернення Смоленської та Чернігово-Сіверської землі і закінчуючи амбітними планами розбудови Вселенського православного царства.

Войовничі настрої Олексія Михайловича живилися закличками з самої України і настановами патріарха Нікона, який гаряче боронив розширення кордонів православного царства. Інтенсивні воєнні приготування почалися 1652 р., зі стабілізацією внутрішнього становища – утихомирення міських заколотів. Одночасно йшов активний пошук приводу для розриву «вічного» Поляннівського миру. Він був знайдений у випадках «применшення» царського титулу в публіцистичних творах, які заповнили Польщу. Таку «образу» Москва пробачити не могла, висуваючи до поляків свідомо нездійсненні вимоги – покарання авторів і видавців памфлетів.

Тим часом ідея Богдана Хмельницького щодо **протекції** московського царя в обмін на воєнну допомогу проти Речі Посполитої отримала новий імпульс. Тим більше сама Москва визначилася в своїй політиці. Земський собор 1653 р. виступив за те, щоб прийнята Україну в підданство. Наступні події відомі, хоча сама їхня інтерпретація й оцінка, як у радянській, так і в новітній російській та українській історіографії відрізняються.

Початок війни 1654 – 1667 рр. був для Москви щасливим. У 1654 – 1655 рр. були повернені міста, втрачені за Деулінським перемир'ям, зокрема й Смоленськ, який здався 23 вересня 1654 р. Російські та українські війська захопили більшість міст східної і центральної Білорусії. 17 липня армія Петра Шереметева ввійшла в Полоцьк. У липні наступного року були взяті Мінськ і Вільно – столиця Великого князівства Литовського. У Ліфляндському воєводстві в Дінабурзі воєводою став **Афанасій Ордин-Нащокін**, який з дозволу царя почав активну дипломатичну й адміністративну діяльність.

Але звитяжний похід 1654 – 1655 рр. зупинили не поляки, а «шведський потоп». Олексій Михайлович злякався перспективи повного краху Речі Посполитої. Тиск «польської партії», яку представляв і Ордин-Нащокін, був вирішальним. Із королем Яном Казимиром уклали **Віленське перемир'я**. Мало того, від 1656 р. почалися воєнні дії проти Швеції. Наступні події показали, наскільки це рішення було помилковим. Не випадково проти нього рішуче виступав Хмельницький. Московські дипломати загнати себе в глухий кут, опинившись у політичній ізоляції. Річ Посполита розглядала перемир'я лише як засіб вигадування часу, щоб, відбивши шведське вторгнення, узяти реванш на сході. Усі обіцянки обрання на польський престол Олексія Михайловича, як і передбачав старий гетьман, який сховався у могилу, були не більш ніж прийомом. Грозиві хмари збиратися й на півдні: Крим, відмовившись визнати приєднання України, загрожував набігами.

Невдачі супроводжувати російську армію й на головному напрямку. Облога Риги 1656 р. завершилася повним провалом. Витверезіння

наступило швидко. Ба більше, підписане Вагієсарське перемир'я (1658), що зберігло на якийсь час усі завоювання в Прибалтиці, видавалося успіхом російської зброї. Та це була піррова перемога. Шведи погодилися укласти договір лише задля тимчасового перепочинку; тоді як поступки з боку Москви могли перетворитися на мир із територіальними здобутками. Але найголовніше – було згаяно час і втрачено ініціативу. Невипадково польський король, зміцнивши своє становище, на переговорах із Москвою поверне справу так: перемир'я замість миру переросте у війну. Різко ускладнилося становище і в Україні.

Віленське перемир'я 1656 р. відштовхнуло від Москви частину козацтва. Невдоволення викликала політика в Україні після смерті Хмельницького: від спроб розташувати в містах російські залоги до посилення контролю за діяльністю гетьмана. Підвела голову старшина, яка бачила вихід у компромісі з королем (Гадяцька альтернатива 1658 р.). Політичною реальністю стали розкол старшини і козацтва, суперництво й боротьба відразу кількох гетьманів промосковської, пропольської і протурецької орієнтації, розорення краю (особливо Правобережної України).

Москві довелося дорого розплачуватися за короткозору політику. Війна з Польшею, яка поновилася в жовтні 1658 р., пішла за зовсім іншим сценарієм. Особливо важкими стали перші роки. Московським формуванням довелося мати справу не тільки з польсько-литовськими загонами і кримськими ордами, а й із «ворами и изменниками» – бунтівною литовською шляхтою та козаками Івана Виговського, Юрія Хмельницького й інших гетьманів, які повернулися в підданство короля. Битви під Конотопом, Полонкою, на річці Басі були жорстокими, але не принесли жодній зі сторін вирішальної переваги. Катастрофа сталася у битві біля Чуднова (жовтень 1660 р.), яка завершилася винищенням цвіту московської армії і переходом українських полків до королівського табору. Відчутною була й поразка Івана Хованського у битві на Кушликових горах (1661 р.) Однак королеві не вдалося розгорнути свої успіхи. Похід Яна Казимира на Лівобережну Україну і Сіверську Русь (1663 – 1664 рр.) закінчився невдачею.

На цей час сили обох сторін украй виснажилися. Причому для польської сторони, чутливішої до втрат, питання про припинення війни було надзвичайно актуальним. До того ж незмірно зросла загроза з боку Туреччини, яка з 1660-х років перенесла центр своїх воєнних зусиль на Східну Європу. Її втручання в боротьбу за Україну ставило і Річ Посполиту, і Росію на межу великої війни, спонукаючи не просто до миру – до об'єднання зусиль із метою відбити агресію. Але розпочаті переговори просувалися дуже важко. Спроби російських дипломатів знайти компроміс польська сторона сприймала як свідчення слабкості, і це тільки посилювало її позицію.

Щойно у другій половині 1667 р. на поновлених переговорах у селі Андрусово намітився прорив. Він тісно пов'язані з ім'ям Афанасія Ордин-Нащокіна. Він був прихильником зближення з Річчю Посполитою задля спільної боротьби з головним, на переконання думного дворянина, ворогом Московії – Швецією. Заради цієї мети Ордин-Нащокін готовий був пожертвувати всією Україною.

Підписана 30 січня 1667 р. Андрусівська угода зафіксувала політичні реалії – повернення Московією земель, утрачених під час Смути, і поділ України як наслідок розколу старшини й козацтва і утручання сусідніх країн. Утім, правителі Польщі, не бажаючи миритися з утратою Лівобережної України, погодилися тільки на перемир'я.

Нерозв'язаною проблемою залишався Київ. Ордин-Нащокін, перевищивши свої повноваження, погодився віддати його Речі Посполитій. Але Москва, яка розуміла політичне й сакральне значення Києва та його православних святинь, не збиралася відкликати своїх воєвод із міста. І при цьому вона не бажала відкрито розривати договір. У результаті, впродовж майже двадцяти років царські дипломати вишукували всілякі надумані й реальні доводи для відмови виконувати відповідні статті договору, добре пам'ятаючи повчання одного з гетьманів: «при кому Чигирин і Київ, при тому і вони (козаки) всі повинні у вічному підданстві... жити». **Андрусівське перемир'я** – віха в історії московсько-польських відносин. Поступово почали накреслюватися дві протилежні тенденції – занепад шляхетської Польщі й піднесення самодержавної Московії. У жорна цього протистояння потрапила Україна, розірвана, спустошена, відкинута в хаос «Руїни».

Впродовж найближчих років головною зовнішньополітичною проблемою Москви стала боротьба з Туреччиною. Аrenoю протистояння знову були багатостраждальна Україна і південь Московського царства. Після того, як гетьман Петро Дорошенко, який довго виконував роль султанового підданця, змушений був присягнути Олексієві Михайловичу, поява турецьких військ поблизу гетьманської ставки, ба навіть Києва, стала справою часу.

У літературі війну між Московською державою та Туреччиною зазвичай датують 1676-1681 рр. Проте сутички з Кримом, масштаб яких дорівнює справжнім воєнним операціям, почалися набагато раніше. Особливо завзяті бої траплялись у низинах Дону, що дало підстави сучасним історикам порушити питання про «перелатування» московсько-кримсько-турецької війни. У новітній літературі початком війни вважають 1671 – 1672 рр. Незмінними, проте, залишаються дати найвищого протистояння сторін: 1677-й і 1678 рр. – час **Чигиринських походів**.

Кампанія 1678 р. завершилася поразкою для Москви – втратою Чигирини. Поразка була то більш ганебною, що й оборона Чигирини, і бій на Стрільниковій горі виявили переваги кращих українських і російських

частин над ядром турецької армії – яничарами. Але нерішучість Ромодановського, головного винуватця невдачі, звела нанівець усі успіхи.

Після падіння Чигирини інтенсивність воєнних дій різко впала. Турецький воєначальник Кара-Мустафа задовольнився досягнутим, витіснивши царя з більшої частини Правобережжя, і не став випробовувати долю. Грізні дипломатичні акції на кшталт категоричних вимог поступитися Порті всією Україною не вирішували справи. Воєнні зусилля були перенесені на північний захід. Бахчисарайський мир (1681р.) завершив війну, завдавши відчутної шкоди міжнародному іміджу Московської держави. Щоправда, розпочата невдовзі війна Порти з імперією Габсбургів, Венецією і Річчю Посполитою кардинально змінила ситуацію. Зацікавленість союзників у Москві як силі, здатній послабити Туреччину (передусім відтягнувши на себе орди кримського хана), помітно підвищила її акції. Тривалі важкі переговори Речі Посполитої з Москвою завершилися підписанням **Вічного миру** (1686 р.) і початком нового конфлікту з Портою, який довелося завершувати вже Петру I.

XVII ст., яке почалося так нещасливо з погляду міжнародного становища Московського царства, завершувалося у мажорній тональності. Йому вдалося вирішити найневідкладніші зовнішні проблеми. Обмеженість досягнень частково була зумовлена скромними можливостями держави, частково – політичними прорахунками і дипломатичними помилками. Посилення позицій на півдні і заході як головний зовнішньополітичний підсумок століття, готувало можливість для зосередження на балтійському напрямку.

Національно-Визвольна війна українського народу. Однією з умов Люблінської унії 1569 р. – однієї з ключових подій історії Східної Європи XVI – XVII ст. було приєднання українських земель безпосередньо до Польщі. На родючі землі України полинули польські феодали, як гриби стали рости фольварки – панські маєтки. Неухильно розвивався процес закріпачення селянства, і поступово набував на території України особливо витончені і жорсткі форми. Землевласники отримали право судити і карати селян, аж до позбавлення життя, а селянина, фактично, позбавили навіть права скаржитися на свого пана. Бували іноземні мандрівники не переставали дивуватися тяжкості становища і безправності українського «хлопства».

Становище селянства обтяжувалося і релігійним гнітом. Після унії 1569 р. посилювався натиск католицької церкви, яка сама отримувала великі земельні володіння на Україні. У землях України і Білорусії з'являються представники ордена єзуїтів, що сприяли поширенню католицтва. Впровадженню католицтва сприяла і **уніатська церква**, створена на соборі у м. Бресті у жовтні 1596 р. Все це створювало вельми своєрідну ситуацію: пани належали до однієї віри, а «хлопи» – до іншої. Зайве говорити про те, наскільки важкі наслідки це мало для останніх. Ясно, що «хлопство» могло

стати однією з рушійних сил майбутньої визвольної війни проти польських панів.

У досить тяжкому становищі опинилися і жителі міст – міщани. З середини XVI ст. спостерігався певний підйом міського життя, розвивалися старі міста, з'являлися нові. Бурхливо розвивалося ремесло, що набувало цехових форм. Перешкодою на шляху міського життя ставали польські феодала. У землях України та Білорусії існувало явище, невідоме Московській державі: поряд з державними містами, які були адміністративними центрами і найчастіше управлялися на основі магдебурзького права, було багато міст, які належали магнатам. Але розвитку міст перешкоджало не тільки це, а й наявність численних «юридик» – земельних володінь світських і духовних феодалів на території королівських міст. Вони не підкорялися міським судам і адміністрації, вносили розбрід і сум'яття у життя міст. Городяни починають боротьбу із засиллям польських «можновладців», гуртуються навколо православних соборів, створюють **братства** – об'єднання православного населення. Спочатку ці організації ставили перед собою просвітницькі завдання, прагнули зберегти і підтримати православ'я.

Було багато приводів для невдоволення й у православної шляхти, тієї, яка не ополячилася і не прийняла католицизм. Поляки відтіснили її від заняття «урядів» (державних чинів), піддавали гонінням за православ'я.

В аналогічному становищі виявилася і православне духівництво. Православні священики виганялися з храмів, їм заборонялося вести службу рідною мовою. Не випадково, що саме з лав духівництва вийшло багато керівників боротьби з поляками.

Всі верстви населення України готові були згуртуватися в боротьбі за свою свободу. Була і сила, здатна очолити рух у військовому відношенні. Такою силою стало **козацтво**. З давніх часів у неозорих плавнях гирл річок Дніпра, Дністра і Бугу блукав якийсь люд, що включав у собі різноетнічні елементи, випробовуючи потужний вплив сусіднього тюркомовного степу (не випадково і сама назва «козак» походить з тюркської мови). У міру розвитку соціальних антагонізмів, посилення іноземного гніту кількість таких людей постійно збільшувалася. Наприкінці XV ст. на зиму вони групувалися навколо південних міст: Вінниці, Черкас та ін., а влітку вирушали на свій «промисел». За славетними дніпровськими порогами козаки створили свої укріплення, а з часом виникла **Запорізька Січ** – козацька республіка, яка успадкувала демократичні традиції ще часів Київської Русі.

Головним органом влади тут була козацька рада, яка обирала старшину на чолі з кошовим отаманом. Положення козацької республіки, її відносини з Польщею були вельми своєрідними. Польський уряд не без підстав бачив у Січі загрозу, але потребував козаків, оскільки вони закривали Річ Посполиту від кримських татар, за спиною яких маячила могутня

Османська імперія. Ось чому досить рано польський уряд намагався переманити до себе на службу частину козацтва, включити його до так званого **реєстру** (списку). Занесені до списку козаки отримували платню і таким чином набували як би офіційний статус. Але значно збільшувати кількість реєстрових козаків уряд побоювався.

Саме козацтво і вело свого роду військову підготовку Визвольної війни середини XVII ст. Кінець XVI – початок XVII ст. ознаменувалися численними козацькими повстаннями. З середі козацтва висувалися талановиті вожді (Криштоф Косинський, Северин Наливайко). Повстання тривали і у 20 – 30 х рр. XVII ст. Іван Сулима, Павло Бут, Острияниця – ось імена козацьких вождів цього часу. Козацтво, правда, в цей час висувало економічні вимоги: збільшення платні, включення в реєстр значно більшої кількості козаків і т. ін. Але важливо відзначити, що в ході повстань налагоджувалися зв'язки запорізького козацтва з урядом Московської держави і козаки все більше починали бачити в ньому опору для себе у боротьбі.

Свого роду ідеологічну підготовку Визвольної війни вели братства. З середовища братських авторів виходить так звана **полемічна література**, яка була спрямована проти католиків-єзуїтів, де освічені автори зверталися до історії та культурі східнослов'янських народів, доводили необхідність спільної боротьби з завойовниками.

У 1638 р. поляки придушили останнє народне повстання і настало «золоте десятиліття спокою», як його прозвали шляхтичі. Але це було затишшя перед бурею. У 1648 р. почалося повстання. Його очолив **Богдан Хмельницький**. Біографія цієї людини, на жаль, містить багато білих плям. За одними даними, він народився у Чигирині, за іншими – у Переяславі, отримав непогану на ті часи освіту і загартування у війнах. У Хмельницького були й особисті рахунки з поляками: польський шляхтич Даніель Чаплинський пограбував родинний хутір Суботів і засік на смерть малолітнього сина майбутнього вождя Визвольної війни.

Зневірившись боротися за свої права легальними засобами, Хмельницький втік у пониззя Дніпра. Богдан одразу зарекомендував себе досвідченим дипломатом: у сформованій ситуації він знайшов єдино правильне рішення – уклав союз з кримським ханом, який дав йому в допомогу орду перекопського мурзи Тугай-бея. Але Богдан, як виявилося, був не тільки талановитим дипломатом, а й полководцем. У травні 1648 р. у двох битвах (біля урочища Жовті Води і під Корсунем) повсталі наголову розгромили армію коронного гетьмана Потоцького. Влітку 1648 р. повстання переросло у **Визвольну війну**.

Чергової поразки повстанська армія завдала полякам під Пилявцями і рушила до Львова. Взявши велику контрибуцію з цього міста, народна армія рушила до фортеці Замостя і оточила її. Звідси відкривалася дорога на Варшаву. Але через несприятливі природні умови і зміну політичної

ситуації облога була знята. Хмельницького урочисто зустрічали в Києві, коли він повернувся в Україну.

Влітку 1649 р. відбулася **Зборівська битва**, що спочатку складалася сприятливо для повсталих. Однак через зраду кримського хана Хмельницький був змушений укласти так званий **Зборівський трактат**, який встановлював реєстр у 40 тис. осіб, містив і деякі інші статті, вигідні повсталим. Проте в цілому цей документ можна роздивлятися, як суто паліативний, що не вирішив тих завдань, які стояли перед повсталими.

Влітку 1650 р. повстанська армія в союзі з татарами здійснила похід до Молдови, яка могла би стати надалі плацдармом наступу поляків на Україну. Результатом походу було підписання договору з Молдовою. Хмельницький також всіляко підтримував народний рух на території Білорусі, прекрасно розуміючи, що він надійно сковує військові сили литовських панів.

Вже влітку 1648 р. козацька старшина зверталася за допомогою до Москви. Однак ні в цьому, ні в наступному, ні навіть у 1650 р. Москва не могла відгукнутися на прохання козацтва. Причини тому були і об'єктивні і суб'єктивні. Складною була обстановка в самій Московії, і царський уряд боявся нової війни з Польщею; не було віри у сили повсталих, переконаності у тому, що це не звичайне козацьке повстання, яких багато було і раніше, а всенародна Визвольна війна. У лютому 1651 р. відбувся Земський собор, учасники якого одностайно висловилися за необхідність підтримати Україну в її визвольній боротьбі. Однак конкретної допомоги тоді надано не було.

У червні 1651 р. під час битви під **Берестечком** знову зрадив татарський хан, який до того ж ще й увів самого Хмельницького з поля бою, що призвело до поразки повсталих. У підсумку **Білоцерківський договір**, укладений у вересні 1651 р. обмежив козацький реєстр 20 тис. осіб. Становище України зміцнила перемога у битві під Батогом навесні 1652 р., проте зрадницький договір між поляками і кримським ханом призвів до поразки повстанців в околицях Жванця.

Подальша доля України вирішувалась на **Земському соборі 1653 р.**, який повинен був надати ухвалу щодо прийняття царем Олексієм Михайловичем під свою зверхність гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорізьким, а також оголошення війни польському королю Яну II Казимиру й Речі Посполитій.

Перше засідання собору, скликане для обговорення звернення Богдана Хмельницького і Війська Запорізького з проханням про допомогу в боротьбі з польським королем, відбулося 25 травня 1653 р. На ньому учасники висловилися за надання допомоги Україні, однак остаточне вирішення питання було відкладено до повернення в Москву посольства на чолі з князем Б. Репніним-Оболенським, відправленого до Польщі з метою дипломатичного тиску на уряд Яна II Казимира та примушення його до

встановлення миру з Військом Запорізьким на основі Зборівського договору 1649 р.

Після провалу цієї дипломатичної місії було знову скликано собор і 1 жовтня у Грановитій палаті Московського Кремля проведено його заключне засідання за участю царя, патріарха Нікона, митрополитів крутицького Сильвестра і сербського Михаїла, архімандритів та ігуменів монастирів, бояр, думних бояр, стольників, «дворян московських» і «дворян з міст», «дітей боярських», купців, тяглих людей і голів стрілецьких приказів. Засідання було врочистим. Після зачитування урядової доповіді про «неправди» польського короля і пані-ради, а також про «чолобитну государю в підданство» від Хмельницького і Війська Запорізького, спочатку свою позицію висловили бояри, а після цього було заслухано представників інших «чинів». У соборному акті 1653 р. не відображена позиція духовенства, представники якого брали участь у зібранні, оскільки духовенство («Освячений собор») висловилося за прийняття Війська Запорізького до підданства царя ще під час Земського собору 1651 р., і його позиція була відображена у соборному акті 1651 р.

Рішення учасників Земського собору 1653 р. в підсумку зводилося до двох резолюцій: 1) «против польського короля войну весть»; 2) гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорізьким «з городами их и з землями принять». Своє рішення бояри аргументували положеннями урядової доповіді, де зверталася увага на факти зневаги польською стороною гідності московського царя, переслідування православ'я в Речі Посполитій, загрозу переходу православного українського населення у підданство турецького султана Мехмеда IV чи кримського хана Іслам-Гірея III. Підтримавши рішення про початок війни, делегати від усіх верств населення, що були представлені на соборі, поклали тим самим на відповідні верстви зобов'язання фінансувати пов'язані з війною затрати та безпосередньо брати в ній участь. На Земському соборі було також затверджено склад посольства в Україну (боярин В. Бутурлін, стольник І. Афанасьєв і думний дяк Л. Лопухін), на яке покладалося завдання завершити формальності, пов'язані з оформленням прийняття Війська Запорізького під зверхність московського царя Олексія Михайловича.

Отже, Земський собор 1653 р. – зібрання бояр, представників дворянства, духовенства, купецтва та інших верств населення Московської держави – ухвалило рішення про прийняття московським царем Олексієм Михайловичем під свою зверхність гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорізьким, а також оголошення війни польському королю Яну II Казимиру й Речі Посполитій.

У ході Національно-Визвольної війни на території Лівобережної України виникла досить для того часу своєрідна держава – **Гетьманщина**, що ввібрала в себе кращі традиції козацької демократії, які сходили, в свою чергу, до часів ще Київської Русі. Повінню народної війни польське

шляхетське землеволодіння було змито, і розвиток великого землеволодіння почався як би заново, з нуля. Велике поширення отримала вільна заїмка землі, сприятлива ситуація склалася для життєдіяльності сільської та міської громади.

Адміністрація Гетьманщини, генетично сходячи до козацької, основною своєю ланкою мала народні збори – козацьку раду, яка обирала старшину і контролювала її діяльність. Будучи включеною до складу Московії, де централізаторські, монархічні тенденції все більш посилювалися, Гетьманщина виявилася у досить складному становищі. Відносини з Московією оформлялися у вигляді так званих «статей» (Березневі 1654 р., Переяславські 1659 р., Московські 1665 р., Глухівські 1669 р. тощо) і з кожним новим договором політичні права Гетьманщини утискалися, самоврядування в Україні обмежувалося.

У наступному столітті українське селянство потрапило під прес закріпачення царизму Російської імперії і у 1783 р. государиня Катерина II одним розчерком пера покріпачила українське селянство, яке залишалося до тієї пори ще вільним. Але ще на початку XVIII ст. російські вельможі отримували на території Лівобережної України величезні латифундії (від них, втім, не відставали і швидко зростаючі місцеві землевласники).

Без урахування всіх цих моментів важко було б зрозуміти «Руїну», і розвиток подій у Гетьманщині після смерті у 1657 р. Богдана Хмельницького. Зазвичай пропольську орієнтацію Івана Виговського (наступного після Богдана гетьмана, який уклав з поляками Гадяцький договір, що фактично скасовував постанову Переяславської ради) і польські симпатії Юрія Хмельницького (який став гетьманом після Виговського) пояснюють існуванням магнатсько-шляхетського свавілля, що відкривало широкий простір для гетьманського свавілля і збагачення. Але не враховувати і досить жорстку політику Московського царства було б абсолютно неправомірно.

Отже, виходить наступна картина. Для України в ситуації, що склалася, не було іншого виходу, як прийняти протекторат Московії. Це мало дещо позитивне значення для населення України: було знищено польське панування, українці зблизилися з близьким за вірою народом. Але опинившись з цим «братнім» народом у одній державній і політичній системі, населення України винесло на своїх плечах всі ті тяготи, що і російський народ – від ліквідації демократичних традицій наприкінці XVII – початку XVIII ст. до насильницької колективізації у XX ст.

6.6. Соціальні рухи

Вивчаючи шосте питання, студент має зазначити, що середина – друга половина XVII ст. була наповнена соціальними вибухами. Соціальні рухи цього часу свідчили про те, що ще залишалася можливість розвитку

станово-представницької монархії, що спирається на земські установи. Однак тенденція до абсолютизму виявилася сильнішою. Повстання XVII ст. за своєю організацією та структурі досить складні: вони включають і елементи вічових порядків, і елементи міського і козацького самоврядування.

Першим у цьому ланцюжку стало повстання в Москві у 1648 р., відоме під назвою **Соляний бунт**. Джерела його необхідно шукати у фінансовій реформі глави уряду боярина Б. І. Морозова, який мав великий вплив на царя і, до того ж, поріднився з ним шляхом шлюбу з сестрою його дружини. Порожню державну скарбницю Морозов вирішив поповнити заміною прямих податків (які несли збіднення населення) непрямыми. У 1646 р. було вирішено обкласти додатковим митом сіль. Це викликало різке скорочення споживання солі і невдоволення насамперед рядового посадського населення. Тоді в 1647 р. соляної податок був скасований, але недоїмку, що утворилася стали знову стягувати звичайним шляхом – прямими податками. У містах це особливо вдарило по жителях «чорних слобід», які на відміну від «білослободчиків», звільнених від платежів, несли у повній мірі государеве тягло. «Чорнослободчики» вимагали ліквідації «білих слобід» і зрівняння їх населення у правах і обов'язках з усіма іншими посадськими людьми.

Невдоволення висловлювало й дворянство. До літа 1648 р. в столиці склалася напружена обстановка. 1 червня Олексію Михайловичу, який повертався з прощі, москвичі хотіли подати чолобитну, але їх розігнали стрільці. Тоді на наступний день городяни увірвалися до Кремля і знову спробували вручити цареві чолобитну. Морозов наказав стрільцям вигнати натовп, але вони відмовилися. Почалися погроми дворів бояр та інших представників знаті. Повсталі зажадали видачі особливо ненависних – Морозова, окольничого Траханіотова, начальника Земського приказу Плещеева. Царю довелося пожертвувати Плещеевим, який 4 червня був виведений катом на Червону площу і розтерзаний натовпом. Цар, думаючи врятувати Траханіотова, вислав його з Москви, але зважаючи на необхідність задовольнити збуджений натовп, повернув його з дороги і наказав стратити. Царю вдалося врятувати лише Морозова, терміново виславши його у віддалений монастир.

В ході повстання склався союз посадських людей, дворян і стрільців. Вони зажадали скликання Земського собору для розгляду їхніх справ. За Уложенням 1649 р., яке затвердив зібраний Земський собор, передбачалося впорядкувати організацію посада.

Відлуння московських подій прокотилося і по інших містах Московської держави; русійними силами виступали на півночі посадські люди, а на півдні – дрібний служилий люд. Посадський рух продовжувався у 1650 р. в Новгороді і Пскові.

Наступний виступ відбувся в 1662 р. у Москві. Він відомий як **Мідний**

бунт. Повстання було пов'язано з московсько-польською війною, яка викликала великі фінансові труднощі. У пошуках виходу московський уряд натомість срібної монети почав карбувати рівнозначну мідну, яка з часом знецінилася, а податки збиралися як і раніше сріблом, у той час як платня виплачувалася міддю. Внаслідок цього посадське населення виявилось неплатоспроможним.

У липні 1662 р. під набатний дзвін посадські люди, стрільці і солдати рушили до резиденції царя – село Коломенське і зажадали видачі бояр і купців, причетних до грошової реформи. Вступивши з ними в переговори, цар Олексій Михайлович одночасно викликав вірні йому стрілецькі полки, які жорстоко розправилися з повстанцями. Однак карбування мідних грошей була припинено.

Повстання під проводом Степана Разіна (у радянській історіографії – Друга селянська війна). На початку 70-х років XVII ст. велике повстання відбулося в південних районах Московської держави, на землях по Дону, які були заселені козаками. Особливості їх положення (оборона прикордонних земель від кримців і ногайців) обумовлювали їх відносини з центром, що забезпечував їх хлібною платнею, а також не вимагав видачі втікачів. Нерідко козакам для поповнення свого майнового статку доводилося збирати **походи «за зіпунами»** (за здобиччю). Однак у 1660-х рр. уряд став протидіяти їм, тоді почалися заворушення.

На чолі повсталих стояв домовитий донський козак Степан Разін. Перші його походи «за зіпунами» через Каспійське море на Волгу і Яїк в 1667 р., а потім в межі Персії (1668- 1669) нічим не відрізнялися від інших, метою яких були грабунки казенних і купецьких караванів й іранських володінь. Новий похід Разіна, що почався в 1670 р., перетворився на селянську війну, в якій поряд з козаками і селянами-росіянами брали участь народи Поволжя; мордва, татари, чуваші та ін. Навесні загони повсталих оволоділи Царициним, а на початку літа – Астраханню. Потім було ухвалено рішення просуватися на північ – вгору по Волзі. Повстання охопило значну територію Поволжя. Але після невдалої облоги у вересні 1670 р. Симбірська, повстанці були розбиті урядовими військами. Разін пішов на Дон, де у лютому 1671 р. був схоплений заможними козаками і виданий уряду. Після його страти (червень 1671 р.) повстання пішло на спад. Причинами поразки були стихійність і слабка організованість руху, відсутність чітких цілей боротьби і його царистській характер.

ГОЛОВНІ ДАТИ ТА ПОДІЇ

1613 – 1645 рр. Царювання Михайла Федоровича Романова.

1626 – 1633 рр. Проведення низки військових реформ: найняті 5 тис. іноземних піхотинців, офіцерів-інструкторів і ливарників гармат; закуплено озброєння у Голландії та Німеччини.

1633 р. Смерть Філарета. Михайло Федорович повертає Земському собору його повноваження, які були обмежені при його батькові, і скликає його з кожного серйозного приводу.

1634 – 1635 рр. Укази про «урочні літа» і подовження терміну розшуку втікачів на 10 років.

1645 – 1676 рр. Царювання Олексія Михайловича.

1646 – 1647 рр. Перепис тяглого населення.

1646 р. Початок поетапного усунення від справ Боярської думи, яка підміняється вузьким колом найближчих радників царя (Ближня дума).

1648 р. Соляний бунт.

19 січня 1649 р. Земський собор приймає Соборне Уложення царя Олексія Михайловича, в якому юридично оформлялося остаточне закріпачення селян. «Урочні літа» були скасовані. Розшук біглих став безстроковим.

1652 – 1658 рр. Патріаршество Нікона. Прагнучи перетворити Московську церкву на центр світового православ'я, патріарх почав з уніфікації обрядів і встановлення однаковості церковної служби. За зразок були взяті грецькі правила і обряди.

Кінець 1653 – початок 1654 рр. Церковний собор приймає рішення про виправлення церковних книг і підтримує реформи Нікона. Початок церковного розколу.

1653 р. Останній Земський собор, скликаний Олексієм Михайловичем. Він постановив прийняти під протекторат царя Військо Запорізьке.

1654 р. Грошова реформа у Московській державі: заміна срібних грошей мідними.

1658 р. Установа Приказу Таємних справ при царі для централізації управління державою.

1662 р. Мідний бунт.

1670 – 1671 рр. Повстання Степана Разіна.

1676 – 1682 рр. Царювання Федора Олексійовича.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Бунташний вік – так сучасники називали XVII століття в історії Московської держави, час різних народних рухів: селянських війн І. Болотнікова і С. Разіна, міських повстань 1648 – 1650 рр., Мідного бунту 1662 р. у Москві та ін.

Остроги – дерев'яні укріплення у прикордонній смузі. Відомі з XII ст. Остроги зводилися як постійні, так і тимчасові, для розміщення в них «військових людей». У XIV – XVII ст. були поширені на південних рубежах Московії, наприкінці XVI – початку XVII ст. – у Сибіру. Виникнувши як військові пункти, багато з острогів згодом перетворилися в міста. У XVIII – XIX ст. – це назва в'язниць, обнесених стіною.

Писцові книги – зведені описи господарства у XV – XVII ст. для податного земельного обкладення – сошного листа (стягнення податків з сохи). Склалися московськими писарями і под'ячими, переписували церкви, двори, лавки у містах, земельні угіддя і промисли на селі.

Розкол – відділення від Московської Православної церкви частини віруючих, які не визнавали церковної реформи патріарха Нікона (1653 – 1656 рр.) Реформа повинна була усунути різночитання у церковних книгах і різницю в проведенні обрядів, що підривали авторитет церкви. З необхідністю проведення реформи були згодні всі: і патріарх Нікон, і його майбутній противник Авакум. За наказом Нікона у якості зразків були взяті грецькі тексти, причому в нових перекладах з'явилися різночитання з давніми. Це послужило формальною підставою для розколу.

Найбільш істотним з нововведень, прийнятих патріархом Ніконом і у 1654 р. Церковним Собором, була заміна хрещень двома пальцями троєперстієм, виголошення подяки Богу «аллілуйя» не двічі, а тричі; рух навколо аналоя у церкві не по ходу сонця, а проти нього. Всі вони стосувалися чисто обрядової сторони, а не сутності православ'я.

Старообрядництво – це рух проти церковної реформи Нікона. Воно поєднало різні соціальні сили, які виступали за збереження у недоторканності традиційної культури. Це були боярина Ф. П. Морозова і княгиня Є. П. Урусова, ченці і біле духовенство, що відмовлялися від виконання обрядів за новим зразком. Але особливо багато було пересічних людей – городян, стрільців, селян, які бачили у збереженні старих обрядів засіб боротьби за давні народні ідеали «правди» і «волі». Найбільш радикальним кроком старообрядців було прийняте у 1674 р. рішення щодо припинення молитов за здоров'я царя. Головною ідеєю було «відпадання» від світу зла, небажання жити в ньому. Звідси перевага самоспалення перед компромісом з владою. Іншою формою протесту старообрядців стала втеча з - під влади царя, пошук «потаємного граду Кітежа» або ж утопічної країни – Біловод'я, які знаходяться під захистом самого Бога. У пошуках Біловод'я старообрядці заселили значну частину Сибіру, перш за все Алтай. Вони масово освоювали нові землі, на яких раніше стояли лише козацькі фортеці. До 1906 р. старообрядництво переслідувалося владою.

Соборне Уложення 1649 р. (Уложення царя Олексія Михайловича) – кодекс законів Московської держави, прийнятий Земським собором 1648 – 1649 рр. Опубліковано у 1649 р., містить 25 глав, 967 статей. У ньому розроблені питання державного, цивільного, адміністративного та кримінального права та порядку судочинства. Прийняттям Соборного Уложення було остаточно юридично оформлено кріпосне право. Аж до першої половини XIX ст. Уложення було основним законом у Росії.

ПЕРСОНАЛІЇ

Авакум (Петров) (1620 – 1682 рр.) – протопоп, церковний і політичний діяч, письменник. У 1640-х рр. у Москві входив до складу близьких до царя Олексія Михайловича ревнителів православ'я. Виступив проти церковних реформ патріарха Нікона і став вождем церковного розколу та старообрядницького руху, за що у 1653 р. був заарештований і засланий. У 1664 р. його було повернуто до Москви, де за підтримки своїх прихильників категорично відмовився прийняти церковну реформу. У 1666 р. його позбавили сану, знову заслали, і за царським указом в 1682 р. він був страчений (спалений на вогнищі). Автор майже 100 відомих на сьогоднішній день літературних творів. Головне з них – «Житіє», що є першим зразком нового жанру – автобіографії-сповіді.

Олексій Михайлович (1629 – 1676 рр.) – московський цар (з 1645 р.), син Михайла Федоровича Романова. У перші роки правління був захоплений ідеями релігійно-морального вдосконалення суспільства, активно підтримував членів «гуртка ревнителів благочестя». Управління країною у перший період царювання фактично належало його родичу і вихователю боярину Б. Морозову. Активний учасник складання Соборного Уложення 1649 р. Залучав на службу у Московське царство іноземних фахівців.

Значення Боярської думи і Земських соборів під час правління Олексія Михайловича остаточно падає. Зростає роль приказової бюрократії. У 1654 р. був створений Приказ Таємних справ, який підпорядковувався безпосередньо царю і здійснював контроль над державним управлінням. Олексій Михайлович першим з царів став власноруч підписувати укази та інші документи. За Олексія Михайловича стався церковний розкол, що призвів до посилення боротьби не тільки церкви, а й держави проти старообрядців. В економічній області його уряд заохочував промислову діяльність, підтримував вітчизняне купецтво.

За правління Олексія Михайловича відбулися численні масові соціальні виступи: селянська війна під проводом Степана Разіна, Мідний і Соляний бунти і т. п.

Він проводив активну зовнішню політику: значно розширилися межі Московії за рахунок Східного Сибіру, Далекого Сходу; були знов включені Смоленськ, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом. Під його протекторат вступило Військо Запорізьке.

Михайло Федорович (1596 – 1645 р.) – перший московський цар з династії Романових. Син Федора Микитовича Романова (Філарета) і Ксенії Іванівни Шестової (у чернецтві – Марфи). Обраний царем на Земському соборі у лютому 1613 р. Вінчався на царство 11 липня 1613 р. Після повернення з польського полону батька – патріарха Філарета – розділив з ним владу. Після смерті батька в 1633 р. влада опинилася повністю в його

руках. Під час правління Михайла Федоровича намітилася тенденція до обмеження владних повноважень Земського собору, Боярської думи, місцевих органів влади. У час його царювання були закладені основи самодержавної влади.

Морозова Феодосія Прокоф'ївна (1632 – 1675 р.) – бояриня, розкольниця, сподвижниця протопопа Авакума. У листопаді 1673 р. була заарештована, статки її конфісковано. Разом з сестрою-княгинєю Є. П. Урусовою була піддана тортурам і заморена голодом.

Морозов Борис Іванович (1590 – 1661рр.) – боярин, вихователь царя Олексія Михайловича. Фактично глава уряду у 1645 – 1648 рр. Фінансова реформа Морозова спровокувала московське повстання 1648 р., у результаті він був відсторонений від справ і висланий на короткий строк. Політичний вплив зберігав до кінця 50-х рр.

Нікон (в миру – Микита Мінов; 1605 – 1681рр.) – церковний і політичний діяч. Патріарх Московський і всієї Русі (1652 – 1666 рр.). Реформатор церковних обрядів. На Церковному Соборі у 1666 р. був позбавлений сану первосвященника і засланий до Білозерського Ферапонтова монастиря. З 1676 р. знаходився у Кириловому монастирі, де і помер. Нікон багато зробив у справі церковного друкарства. Заснував Патріаршу бібліотеку, написав ряд церковних і публіцистичних творів.

Ордин-Нащокін Афанасій Лаврентійович (1605 – 1680 рр.) – державний і військовий діяч, дипломат, боярин, воєвода. З 1654 р. брав участь у московсько-польській, а потім у московсько-шведській війни 1656 – 1658 рр. У 1658 р. вів успішні переговори зі шведами, що завершилися перемир'ям, брав участь у переговорах з Річчю Посполитою і підписання Андрусівського перемир'я 1667 р., за що йому був наданий боярський чин і поставлений на чолі Посольського приказу. Керівник зовнішньої політики Росії у 1661 – 1671 рр., прихильник протекціонізму у розвитку ремесел і торгівлі. Прихильник передачі деяких судових та адміністративних функцій виборним представникам міського населення.

У 1672 р. постригся у ченці.

Разін Степан Тимофійович (1630 – 1671рр.) – донський козак, ватажок селянської війни 1670 – 1671 рр.

ПИТАННЯ, ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні питання та завдання

1. Охарактеризуйте зміни, які відбулися у Московському царстві після закінчення Смутного часу у соціальному та економічному житті.
2. З'ясуйте особливості зовнішньої політики Московського царства під час правління Михайла Федоровича Романова.
3. Установіть основні ознаки Соборного Уложення, яке було прийняте у

1649 р., висвітліть зміни у політичному ладі Московської держави за часів правління Олексія Михайловича.

4. Вирізнити сутність розбіжностей між різними течіями православ'я у середині XVII ст., що призвели до церковного розколу.

5. Розгляньте основні напрямки зовнішньої політики уряду Олексія Михайловича, звертаючи основну увагу на стосунках з Богданом Хмельницьким і Гетьманщиною.

6. Надайте характеристику соціальним рухам середини – другої половини XVII ст.

Тест

1. Михайло Романов здійснював керівництво країною спільно з:
 - А. Патріархом Ніконом
 - Б. Патріархом Філаретом
 - В. Патріархом Гермогеном
 - Г. Протопопом Авакумом
2. За час царювання Михайла Романова роль Земських Соборів в управлінні державою:
 - А. Була значною, Земські Собори збиралися часто
 - Б. Була незначною, Земські Собори збиралися рідко
 - В. Земські Собори були скасовані
 - Г. Вся повнота влади була передана Земським соборам
3. Хто успадкував Михайлу Романову?
 - А. Патріарх Філарет
 - Б. Василь Шуйський
 - В. Олексій Михайлович
 - Г. Патріарх Нікон
4. За якого патріарха була проведена церковна реформа 1654 р.?
 - А. Філарета
 - Б. Гермогена
 - В. Олексія II
 - Г. Нікона
5. Олексій Михайлович Романов зійшов на трон:
 - А. 1613 р.
 - Б. 1645 р.
 - В. 1633 р.
 - Г. 1668 р.
6. Вкажіть невірне твердження:
 - А. Головний ідеолог розколу – протопоп Авакум
 - Б. Засновник першої приватної школи в Москві – Ф. М. Ртищев
 - В. Ініціатор церковної реформи в XVII столітті – Патріарх Філарет
 - Г. Засновник першого придворного театру – А. С. Матвеев

7. Соборне Уложення 1649 р.:
- А. Остаточно оформило кріпосне право.
 - Б. Заборонило господарям повертати втікачів з прикордонних з Кримом територій
 - В. Скасувало штраф з великих бояр за приховування втікачів
 - Г. Утвердило офіційну назву Московії – «Московська держава».
8. Визначте три зміни, які відбулися в управлінні країною під час правління Олексія Михайловича:
- А. Скоротилося число приказів
 - Б. Посилилася роль Боярської думи
 - В. Створено Приказ Таємних справ
 - Г. Проведена церковна реформа
 - Д. Згасання діяльності Земських соборів
9. Співвіднесіть подію і дату:
А. Переяславська рада	1.1637 р.
Б. Вічний мир з Польщею	2. 1681 р.
В. Бахчисарайський мирний договір	3. 1686 р.
Г. Створення Сибірського приказу	4. 1654 р.
10. У Земських соборах не брали участь:
- А. Бояри
 - Б. Купці
 - В. Приватновласницькі селяни
 - Г. Духівництво
11. Протопоп Авакум – це...
- А. Автор церковної реформи
 - Б. Противник церковної реформи
 - В. Царський духівник
 - Г. Патріарх Московський і всієї Русі
12. Що з перерахованого стало причиною церковного розколу?
- А. Створення релігійних сект у Московії
 - Б. Зміна частини догматів і порядку богослужіння
 - В. Припинення скликання Земських соборів
 - Г. Прагнення Нікона посилити свій вплив на царя
13. У 1687 і 1689 рр. московські війська брали участь у двох походах проти Кримського ханства під керівництвом
- А. Д. Пожарського
 - Б. Б. Хмельницького
 - В. В. Голіцина
 - Г. М. Шеїна
14. Соборне Уложення 1649 р. містило положення:
- А. Про створення приказів
 - Б. Про збільшення плати за «пожилое»
 - В. Про введення 15-річного розшуку втікачів-селян

- Г. Про безстроковий розшук втікачів- селян
15. Вкажіть ім'я землепрохідця, який у 1648 р. відкрив протоку, що відокремлює Азію від Америки:
- А. Семен Дежнев
 - Б. Єрофій Хабаров
 - В. Симон Ушаков
 - Г. Василь Поярков
16. Яка подія з перерахованих відбулася у 1686 р.?
- А. Укладено Вічний мир з Польщею
 - Б. До складу Московії увійшов Київ
 - В. Вибухнув Мідний бунт
 - Г. Земський собор затвердив рішення Переяславської ради
17. Що з перерахованого є причиною церковного розколу?
- А. Політика католизації, що проводиться Лжедмитрієм І у Москві
 - Б. Виправлення релігійних книг
 - В. Закріпачення селян
 - Г. Конфлікт між патріархом Ніконом і царем Олексієм Михайловичем
18. Андрусівське перемир'я було укладено Московською державою:
- А. З Річчю Посполитою
 - Б. Зі Швецією
 - В. З Туреччиною
 - Г. З Китаєм
19. Визначте рису, характерну для економічного розвитку Московської держави у другій половині XVII ст.:
- А. Поява перших мануфактур
 - Б. Поява двопільної сівозміни
 - В. Розвиток банківської справи
 - Г. Інтенсифікація морської торгівлі
20. Соляний бунт стався:
- А. 1648 р.
 - Б. 1662 р.
 - В. 1668 р.
 - Г. 1670 р.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Аналіз історичного джерела

1. Прочитайте фрагменти рішення Земського собору від 1 жовтня 1653 р.¹

¹ Рішення Земського собору 1653 р. 1 жовтня 1653 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/1653.htm>

[Рішення земського собору 1653 р. – ухвали зібрання бояр, представників дворянства, духовенства, купецтва та інших станів населення Московської держави про прийняття московським царем Олексієм Михайловичем Романовим під свою зверхність гетьмана Б. Хмельницького з Військом Запорозьким, а також оголошення війни польському королю Яну II Казимиру й Речі Посполитій].

В прошлом во 161¹-м году мая 25 по указу великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси самодержца говорено на соборех о литовском и о черкасском делех. А в нынешнем во 162²-м году октября в 1 день великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси самодержец указал о том же литовском и о черкасском делех учинити собор, а на соборе быти великому государю святейшему Никону, патриарху московскому и всеа Руси, и митрополитом, и архиепискупом, и епископом, и черным властем, и бояром, и окольничим, и думным людем, и стольником, и стряпчим, и дворяном московским, и дьяком, и дворяном, и детем боярским (выборным) из городов, и гостем, и торговым и всяких чинов людем. И указал государь им объявити литовского короля и панов рад прежние и нынешние неправды, что с их стороны делаютьца к нарушенью вечного докончанья³, а от короля и от панов рад исправленья в том не бывало. И чтоб те их неправды ево государевым Московского государства всяких чинов людем были ведомы. Также и запорожского гетмана Богдана Хмельницкого присылки объявити, что они бьют челом под государеву высокую руку в подданство. И что ныне король и паны рады при государевых великих послех по договору исправленья не учинили и отпустили их без дела.

И государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси самодержец, пришед от праздника от покрова пресвятыя Богородицы за кресты и быв в соборной церкви, для собору был в Грановитой полате. А на соборе были: великий государь святейший Никон, патриарх московский и всеа Руси, митрополит Крутицкой Селивестр, митрополит сербский Михайло, архимариты и игумны со всем освященным собором, бояре, окольничие, думные люди, стольники и стряпчие, и дворяне московские, и

¹ Тобто в 7161 р.; 7161 – 5509 = 1652 р.

² 1653 р.

³ Мирний договір, а саме – Полянівський мир 1634 р. – договір, підписаний між Річчю Посполитою та Московською державою, що завершив польсько-московську війну 1632–1634 рр. Попередньо обумовлений 13 червня 1634 р. у селищі Полянів над Вязмою (приток Дніпра). Полянівський мир підтвердив кордони між двома державами згідно з умовами Деулінського перемир'я 1618 р. За його положеннями, під владою польського короля залишалися Смоленськ, Чернігівщина та Сіверщина. Владислав IV Ваза відмовлявся від претензій на царський трон і титулатуру московського монарха.

жильцы, и дворяне з городов, и дети боярские, гости и гостинные и суконные сотни и черных сотен, и дворцовых слобод, торговые и иных всяких чинов люди и стрельцы. И по государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси указу о неправдах Яна Казимера короля польского и панов рад и о челобитье государю в подданство Богдана Хмельницкого и всего Войска Запорожского чтено всем вслух:

В докончальных грамотах блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси самодержца и Владислава короля польского и великого князя литовского написано: быти им обоим, великим государем, меж себя и их государским детем и наследником в братцкой дружбе, и в любви, и в соединении. А великого государя нашего царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси самодержца и его государевых детей и наследников Владиславу королю, и вперед будущим королем польским и великим князем литовским, и паном раде, и всей Речи Посполитой во всяких письмах описывати и имяновати по его государскому достоинству и по вечному докончанью великим государем царем и великим князем всеа Руси самодержцем, с полными его государскими титулы, по его государскому достоинству. И как он, великий государь, сам себя описует по докончальной грамоте отныне и до века и вперед неподвижно безо всякого премененья. [...] И то вечное докончанье с обе стороны сперва великие послы, а после того и сами обои великие государи своими государскими душами, крестным целованьем, закрепили и грамотами и печатями утвердили, что меж ими, обоими великими государи, тому вечному утвержденью быти навеки непременну. И с стороны Владислава короля польского и великого князя литовского при нем, Владиславе короле, вечное докончанье нарушено... [...]

А ныне за те проступки, после право поставленного, король на сойм позвати велел, и казнь по проступке их против права их подлинно учинена будет. И по тем королевским грамотам, и по ответным письмам, и по договорам панов рад при Владиславе короле исправленья никакова не бывало. А при нынешнем Яне Казимире короле польском учало быть и пуще прежняго: блаженные памяти про великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси самодержца и про деда его государева, блаженные памяти про великого государя святейшаго патриарха Филарета Никитича московского и всеа Руси, также и про великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси самодержца в книгах их напечатаны злые безчестья, и укоризны, и хулы. Чего не токмо великим государем христианским, помазанником божиим, и простому человеку слышати, и терпети невозможно, и помыслити страшно. Также и Московского государства про бояр и про всяких чинов людей напечатаны в тех книгах многия безчестья и злые укоризны, чего ни в которых государствах не токмо за вечным докончаньем, и в развратье того не бывает. А Владислав король написан обранным великим князем московским мимо

вечного dokonчанья. [...]

А в прошлом во 161-м году посланы к нему, Яну Казимеру королю, государевы великие и полномочные послы, боярин и наместник великопермский князь Борис Александрович Репнин-Оболенский с товарищи, чтоб Ян Казимер король, памятуя вечное dokonчанье, и посольские договоры, и соймовые свои уложения, констытуцию, велел в тех вышеимянованных делех исправленье учинить пристойное. [...]

И те государевы великие послы им, паном раде, о том выговаривали, что они, паны рада, то начальное и главное дело, государскую честь, ставят ни во что и называют малым делом, не бояся бога и не памятуя вечного dokonчанья. И тем великих государей наших, блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и сына его, великого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии самодержца, обесчестили. [...]

Да в прошлых годех присылал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии запорожской гетман Богдан Хмельнитцкой и все Войско Запорожское посланников своих многижда, что паны рада и вся Речь Посполитая на православную христианскую веру греческаго закона и на святые божии восточные церкви востали и гонение учинили большое. И их, запорожских черкас, от истинной православной христианской веры, в которой они издавна живут, учили отлучать и неволить к своей римской вере. И церкви божии запечатали, а в ыных учинили унею, и всякие над ними гонения, и поругания, и злости нехристианские чинили, чего они и над еретиками и над жидами не чинят.

И они, черкасы, не хотя благочестивые христианские веры отбыти и святых божиих церквей в разорении видети и видя себя в таком злом гоненье, поневоле, призвав к себе в помочь крымского хана с ордою, учили за православную христианскую веру и за святые божии церкви против их стояти. А у царского величества милости просят, чтоб он, великий христианский государь, жалея благочестивые православные христианские веры и святых божиих церквей и их, православных христиан, невинные крови пролития, умилосердился над ними, велел их принять под свою царского величества высокую руку. И учинил им на гонителей христианские веры и святых божиих церквей, на поляков, помочь, и послал войска свои. А в прошлом во 161-м году присылал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии запорожской гетман Богдан Хмельнитцкой посланников своих двожды, что с королевские стороны по договором, на чом с ними, запорожскими черкасы, мирились, не исполнено, и церкви божии, которые в договоре написаны были отдать из унеи, не отдали, а которые немногие и отданы были, и те оборочены опять под унею. И хотя православную христианскую веру искоренить и святые божии церкви до конца разорить, войска на них корунные и литовские собрали, и многие городы, и места, и в тех городех и местех святые божии

церкви осквернили, и обругали, и разорили. И православных христиан духовного и мирского чину многих невинно замучили злыми различными муками, и всякое злое поругание чинили, о чем и слышати жалостно.

И они у царского величества запорожские черкасы милости просят со многим слезным челобитьем, чтоб он, великий государь, православные христианские веры искоренить в святых божиих церквей разорить гонителем их и клятвопреступником не дал и над ними умилосердился, велел гетмана Богдана Хмельнитцкого и все Войско Запорожское принять под свою государеву высокую руку. [...].

И по государеву указу, а по челобитью гетмана Богдана Хмельнитцкого и всего Войска Запорожского его государевым великим послом, боярину и наместнику великопермскому князю Борису Александровичю Репнину-Оболенскому с товарищи, о том миру и о посредстве королю и паном раде говорити велено¹. И по государеву указу его государевы великие послы, боярин князь Борис Александрович с товарищи, в ответех паном раде говорили, чтоб король и паны рада то междуусобье успокоили и с черкасы помирились. И православную христианскую веру греческого закону не гонили, и церквей божиих не отнимали, и неволи им ни в чем не чинили, а учинили б мир по Зборовскому договору², а которые церкви оборочены под унею, и те б церкви отдали им назад. И будет король и паны рада то учинят, что з запорожскими черкасы помирятца, и в вере им вперед неволи чинить не учнут, и церкви божии отдадут им попрежнему, и великий государь его царское величество для православные христианские веры и святых божиих церквей брату своему королевскому величеству такую поступку учинит: тем людям, которые в его государском имянованье в прописке объявились, те их вины велит им отдать.

И Ян Казимер король и паны рада и то дело поставили ни во что ж, и в миру с черкасы отказали, и, хотя православную христианскую веру искоренити и церкви божии разорити, пошли на них войною при них же, великих послех. [...]

И коли он, Ян Козимер король, и они, паны рада, то поставили ни во что и ни в чем исправленья не учинили, и великий государь его царское величество такова их злого безчестья и многово по вечному dokonчанью неисправленья больши того терпети им не будет. И послов своих и

¹ Посли вели з польським урядом переговори про мирне врегулювання відносин між Україною та Польщею і про покарання винних у неправильному написанні царського титулу. Польський уряд зволикав з вирішенням цих питань, обіцяючи дати відповідь після рішення сейму, який передбачалося скликати в травні 1653 р.

² Головними умовами Зборівського договору 8 серпня 1649 р. було: Запорізького війська має бути 40 тис. за реєстром; селяни, які не потраплять до реєстру, повинні були повернутися в підданство шляхти; територія розселення козаків - три воєводства: Київське, Брацлавське, Чернігівське; давалася амністія всім, хто брав участь у повстанні, в тому числі і шляхті; в місцевостях, де живуть козаки, не повинно бути коронних польських військ; на всі посади в воєводствах Київському, Чернігівському та Брацлавському повинні призначатися тільки православні; в згаданих воєводствах заборонялося перебування єзуїтів і євреїв-орендарів; питання про ліквідацію унії, а також і деякі інші питання повинні були вирішитися на наступному сеймі.

посланников о том к ним вперед посылать не учнет, а велит о тех их неправдах и о нарушенье вечного докончанья писать во все окрестные государства к великим государем христианским и бусурманским. А за православную христианскую веру, и за святые божии церкви, и за свою государскую достойную честь стояти будет, сколько милосердый бог помочи подаст.

И паны рада ни на какую меру не сошли ж, и сходства не показали, и исправленья ни в чем не учинили, и во всем отказали, и тех государевых великих послов отпустили без дела. А как Ян Казимер король обран на королевство и на коронованье присягал, и в присяге ево написано меж иных дел, что ему меж разнствующими в вере христианской остерегати, и защищати, и никакими мерами для веры самому не теснити, и никою на то не попускати. А будет он тое своей присяги не здержит, и он подданных своих от всякия верности и послушания чинит свободными и разрешения о той клятве своей ни у ково просити не будет и не примет.

А ныне писал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси запорожской гетман Богдан Хмельницкой и все Войско Запорожское с посланцом своим с Лаврином Капустою, что король с войсками своими на Украину идет. И они, не хотя монастырей и церковей божиих и христиан в мучительство выдать, бьют челом, чтоб государь его пожаловал, войска свои вскоре послать к ним велел. А будет он, великий государь, и ныне над ними, православными христианы, не жжалится, как они у него, государя, с плачем милости просят, а иноверцы те их нечто разорят и под себя подобьют, то они волю их чинити по нужде будут. А запорожской посланец Лаврин Капуста говорил: приказывал да с ним гетман Богдан Хмельницкой, а велел государю бити челом, чтоб государь велел прислать в Киев и в-ыные города своих государевых воевод, а с ними ратных людей, хотя с 3000 человек, и то для тех же государевых воевод, а у гетмана де людей много. Да к нему ж де хотел быть крымский хан с ордою, а иные татаровя уж и пришли и стоят под Белою Церковью. Да к гетману ж де присылал турской салтан а обоз в Борки посланца своего, зовучи ево к себе в подданство. И гетман де ему в том отказал, а надеетца на государеву милость. А будет государь его и не пожалует, принять не велит, и он в том учнет свидетельствоватца богом, что он о том у него, государя, милости просил много, а он, государь, его не пожаловал, а с королем де у них миру отнюдь не будет, а учнут против его стоять. Да в вестях объявилось, что люди их черкаские с польскими людьми в подъездах двожды сходились и бились, и им де посчастлилось и много языков поляков поймали. А литовской де гетман Радивил говорил: будет они с Войском Запорожским ничего не учинят, и они тотчас с ними помирятца и пойдут на государеву землю войною.

И выслушав, бояре приговорили: за честь блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси и за честь

сына его государева, великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси, стояти и против польского короля война весть. А терпети больше того нельзя, потому что многие годы в королевских грамотах и в порубежных листех писали их государские имянованья и титулы мимо вечного докончанья и посольского договору, со мною пропискою.

А по посольским договором, и по ответным письмам, и по своей соймовой констытуции во многие годы исправленья не учинили, И видя королевские подданные такое неисправленье и злым людем за вины их неуимство от того не престаи, и с порубежных городов капитаны их и наместники в государевы порубежные города к воеводам во всех годех государево имянованье и титуло писали с пропискою. И при государевых послех, при боярине князь Борисе Александровиче Репнине с товарищи, исправленья не учинили и называли то дело – государскую честь – малым делом, и смеяся и поставили ни во что, и отпустили государевых послов без дела, и тем оне вечное докончанье нарушили.

А о гетмане о Богдане Хмельницком и о всем Войске Запорожском бояре и думные люди приговорили, чтоб великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси изволил того гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами их и з землями принять под свою государскую высокую руку для православные христианские веры и святых божиих церквей, потому что пань рада и вся Речь Посполитая на православную христианскую веру и на святые божии церкви востали и хотят их искоренить, и для того, что они, гетман Богдан Хмельницкой и все Войско Запорожское, присылали к великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Руси бити челом многижда, чтоб он, великий государь, православные христианские веры искоренить и святых божиих церквей разорить гонителем их и клятвопреступником не дал и над ними умилосердился, велел их принять под свою государскую высокую руку. А будет государь их не пожалует, под свою государскую высокую руку принять не изволит, и великий бы государь для православные христианские веры и святых божиих церквей в них вступился, велел их помирить через своих великих послов, чтоб им тот мир был надежен.

И по государеву указу, а по их челобитью государевы великие послы в ответех паном раде говорили, чтоб король и пань рада междоусобье успокоили, и с черкасы помирились, и православную христианскую веру не гонили, и церквей божиих не отнимали, и неволи им ни в чем не чинили, а учили б мир по Зборовскому договору.

А великий государь его царское величество для православные христианские веры Яну Казимеру королю такую поступку учинит: тем людем, которые в его государском имянованье в прописках объявились, те их вины велит им отдать. И Ян Казимер король и пань рада и то дело поставили ни во что и в миру с черкасы отказали. Да и потому доведетца их

принять в присяге Яна Казимера короля написано, что ему в вере христианской остерегати и защищати, и никакими мерами для веры самому не теснити, и никого на то не попущати. А будет он тое своей присяги не здержит, и он подданных своих от всякия верности и послушанья чинит свободными. И он, Ян Казимер, тое своей присяги не здержал, и на православную христианскую веру греческого закона востал, и церкви божии многие разорил, а в-ыных унею учинил. И чтоб их не отпустить в подданство турецкому салтану или крымскому хану, потому что они стали ныне присягою королевскою вольные люди.

И по тому по всему приговорили: гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами и з землями принять.

А стольники, и стряпчие, и дворяне московские, и дьяки, и жильцы, и дворяне ж и дети боярские из городов, и головы стрелецкие, и гости, и гостиные и суконные сотни, и черных сотен и дворцовых слобод тяглые люди, и стрельцы о государственной чести и о приеме гетмана Богдана Хмельницкого и всего Войска Запорожского допрашиваны ж по чинном, порознь.

И они говорили то ж, что за честь блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Руси и за честь сына его государева, великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси, стояти и против литовского короля война весть. А они, служилые люди, за их государственную честь учнут с литовским королем битися, не шадя голов своих, и ради помереть за их государственную честь. А торговые всяких чинов люди вспоможеньем и за их государственную честь головами ж своими ради помереть.

А гетмана Богдана Хмельницкого для православные христианские веры и святых божиих церквей пожаловал бы великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси по их челобитью, велел их принять под свою государственную высокую руку.

2. Охарактеризуйте джерело (час створення, тип джерела, авторство, достовірність).

3. Дайте відповіді на запитання:

- 3.1. Визначте, які події були заплановані на соборі (порядок денний)?
- 3.2. Яке релігійне свято припадало на день проведення собору?
- 3.3. Які відомі історичні особистості брали участь у Земському соборі?
- 3.4. В чому полягала головна претензія Московського царства до Речі Посполитої?
- 3.5. На які попередні договори Московської держави є посилання в тексті історичного документу?
- 3.6. У чому полягали прохання Богдана Хмельницького, адресовані московському цареві?

- 3.7. Про яку дипломатичну місію Московської держави, відправленої до Речі Посполитої, йдеться у документі?
 - 3.8. Охарактеризуйте першу постанову, ухвалену Земським собором?
 - 3.9. Яку другу постанову ухвалив Земський собор?
 - 3.10. Про яку форму правління свідчить документ Земського собору 1653 р.?
4. Заповніть таблицю, опрацювавши матеріал теми №6 та текст джерела:

Цар	Внутрішня політика Московської держави	Зовнішня політика Московської держави
Михайло Федорович		
Олексій Михайлович		

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ І ПОВІДОМЛЕНЬ

1. Становлення абсолютистських порядків у Московській державі XVII ст.
2. «Бунташний вік» в історії Московського царства
3. Старообрядці: причини розколу, традиції, особливості
4. «Приєднання, воз'єднання, чи протекторат?» Оцінки дослідників Земського собору 1653 р. та Переяславської ради 1654 р.
5. Зовнішня політика Московії у XVII ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Житие протопопа Аввакума, им самим написанное [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.e-reading.club/bookreader.php/106259/Protopop_Avvakum_-_Zhitie_protopora_Avvakuma%2C_im_samim_napisannoe.html
2. Земский Собор 1653 г. [Електронний ресурс] // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. / Отв. ред. А.Г.Маньков. – М., Юридическая литература, 1985. – Т.3. Акты Земских соборов. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1653.htm>
3. Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/kotoshih.htm>
4. Соборное Уложение 1649 года [Електронний ресурс] // Тихомиров М.Н., Епифанов П.П. Соборное уложение 1649 года. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1961. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649/whole.htm>

Література

1. Абсолютизм в России (XVII – XVIII вв.). – М., 1963.
2. Валишевский К. Первые Романовы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.e-reading.club/bookreader.php/89943/Valishevskiii_-_Pervye_Romanovy.html
3. Васькин А.А. Москва при Романовых. К 400-летию царской династии Романовых. – М.: Флинта. 2014. – 901 с.
4. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. Кн. 1–2. – М., 1952 – 1954.
5. Данилов А.А. История России с древнейших времен до наших дней в вопросах и ответах. Учебное пособие. – М.: Проспект, 2013. – 560 с.
6. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983. – 352 с.
7. Костомаров Н. Патриарх Никон // История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kost/35.php
8. Костомаров Н. Стенька Разин // История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kost/38.php
9. Костомаров Н. Царь Алексей Михайлович // История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kost/34.php
10. Маньков А. Г. Уложение 1649 года – кодекс феодального права России. – Л., 1980.
11. Нариси історії Росії: [Пер. з рос.] / За заг. ред. О.О. Чубар'яна. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 800 с
12. Павленко Н. История России с древнейших времен до 1861 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Pavlenko/_Index.php
13. Пайпс Р. Россия при старом режиме: [Пер. с англ.] / Ричард Пайпс. – М.: Независимая газ., 1993. – 421 с.
14. Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV XVII вв. – М., 1969.
15. Сахаров, А.Н. История России с древнейших времен до начала XXI века: учебное пособие / А.Н. Сахаров. – М.: Директ-Медиа, 2014.
16. Тихомиров М.Н., Епифанов П.П. Соборное уложение 1649 г.: Учеб. пособие. – М., 1961. – 444 с.
17. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552 – 1917) / Д. Хоскинг; пер. с англ. С. Н. Самуйлов. – Смоленск: Русич, 2001. – 512 с.
18. Черепнин Л.В. Земские соборы русского государства в XVI –XVII вв. – М., 1978. – 417 с.

ТЕМА 7. МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА У ПЕРІОД ПЕТРОВСЬКИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

- 7.1. Московська держава напередодні реформ.
- 7.2. Північна війна 1700 – 1721 рр.
- 7.3. Реформи першої чверті XVIII ст.
- 7.4. Загальні результати діяльності Петра I і його справи в оцінці російських істориків. Справа Олексія Петровича.

Мета: Надати характеристику становищу Московської держави напередодні петровських реформ; роздивитися передумови, хід, наслідки Північної війни; визначити зміст та характер реформ першої чверті XVIII ст.; розкрити сутність соціальних протиріч петровського часу; висвітлити різні підходи російських істориків до оцінки епохи та діяльності Петра I.

7.1. Московська держава напередодні реформ

Розгляд **першого питання** студентів слід розпочати з аналізу подій, які передували приходу Петра I до влади. Так, у 1676 – 1682 рр. московським царем був Федір Олексійович – син Олексія Михайловича і його першої дружини М. Милославської. Малолітній і хворобливий Федір Олексійович не був здатним до самостійного правління. На початку царювання Федора Олексійовича керівництво державою знаходилося у руках його найближчих родичів Милославських; великим впливом при дворі користувався патріарх **Іоаким** і вихователь Федора Олексійовича **Симеон Полоцький** – випускник Києво-Могилянської академії.

За царювання Федора Олексійовича зміцнилось централізоване управління державою: було створено розряди (військові округи), посадне оподаткування було замінено подвірним оподаткуванням (1679 р.), зміцнювалась влада воєвод на місцях (скасовано місництво, 1682 р.). За правління Федора Олексійовича Московська держава у 1671 – 1681 рр. вела війну з Туреччиною, під час якої відбулись Чигиринські походи 1677 – 1678 рр. Уряд Федора Олексійовича уклав з Османською імперією Бахчисарайський мирний договір 1681 р., за умовами якого Лівобережна Україна з Києвом залишалась у складі Московської держави. Після смерті Федора Олексійовича царем був проголошений його брат Петро I (1682 – 1725 рр.).

Молодший син царя Олексія Михайловича від другого шлюбу з Наталією Нарішкіною, народився 30 травня 1672 року. У дитинстві Петро отримав домашню освіту, з юних років знав німецьку мову, потім вивчав голландську, англійську і французьку мови. За допомогою палацових

майстрів освоїв багато ремесел (столярне, токарне, збройове, ковальське тощо). Майбутній імператор був фізично міцний, рухливий, допитливий і здатний, володів хорошою пам'яттю.

У квітні 1682 р. Петро був зведений на престол після смерті бездітного царя **Федора Олексійовича** в обхід свого зведеного старшого брата **Івана**. Однак сестра Петра та Івана, царівна **Софія**, і родичі першої дружини Олексія Михайловича, Милославські, використали стрілецьке повстання в Москві для палацового перевороту. У травні 1682 р. прихильники і родичі Нарішкіних були вбиті або заслані, «старшим» царем був оголошений Іван, а Петро – «молодшим» царем. Всіма справами керувала правителька Софія.

При правительці Софії Петро жив у селі Преображенському під Москвою. Тут зі своїх ровесників для гри у війну одинадцятирічний Петро сформував з 1683 р. «**потішні полки**» – майбутню імператорську гвардію. Наприкінці XVII ст. саме з цих солдат були створені регулярні гвардійські Преображенський та Семенівський полки. У ті ж роки царевич познайомився з сином придворного конюха Олександром Меншиковим, який надалі стане «правою рукою» імператора.

У 1689-х рр. почалися зіткнення між Петром і Софією Олексіївною, яка не бажала позбавитися влади через те, що Петро став дорослим. На бік Петра стала більшість збройних сил. Софія була позбавлена влади і поміщена до Новодівочого монастиря, її наближені заслані або страчені.

Після смерті Івана V Олексійовича (1696 р.), який не виявив інтересу до державної діяльності, Петро Олексійович став єдиноподібним царем.

Азовські походи 1695 – 1696 рр. під час російсько-турецької війни 1686 – 1699 рр. мали безпосередньою метою здобуття фортеці Азова у гирлі р. Дон. Перший Азовський похід розпочався весною 1695 р. Під Азов виступила московська армія (31 тис. чол., 170 гармат) на чолі з О. Головіним, Ф. Лефортом і П. Гордоном. Одночасно з наступом на Азов українська армія (120 тис. чол.) на чолі з гетьманом І.Мазепою і невеликий московський загін під командуванням Б.Шереметева захопили у липні 1695 турецько-татарські фортеці Кизикермен, Тамань та ін. Підійшовши до гирла Дону, московські війська у 1695 р. почали облогу Азова. Невдалі штурми фортеці призвели до великих втрат і примусили московську армію у листопаді 1695 р. відступити.

Наприкінці 1695 р. розпочалась підготовка другого Азовського походу. На верфях у Преображенському і Воронежі було збудовано близько 30 військових кораблів. У квітні 1696 р. московські війська (75 тис. чол.) під командуванням А. Шеїна вирушили на кораблях і сухоходом до Азова. Наприкінці квітня з України виступив український козацький корпус (15 тис. чол.) на чолі з чернігівським полковником Я. Лизогубом. Друга частина московських військ і українська армія (70 тис. чол.) діяли у пониззі Дніпра. В травні 1696 р. Азов був оточений з суші і блокований московським

флотом під командуванням Ф. Лефорта. Після запеклого штурму фортеці гарнізон фортеці капітулював.

Володіючи сильною волею, цілеспрямованістю та великою працездатністю, Петро протягом усього життя поповнював свої знання та навички в різних областях, приділяючи особливу увагу військовій та морській справі. У 1689–1693 рр. під керівництвом голландського майстра Тіммермана і російського майстра Карцева Петро вчився будувати кораблі на Переславському озері. У 1697–1698 рр. під час першої закордонної поїздки пройшов повний курс артилерійських наук у Кенігсберзі, півроку працював теслею на верфях Амстердама, вивчаючи корабельну архітектуру та креслення планів, закінчив теоретичний курс кораблебудування в Англії.

7.2. Північна війна

Розгляд другого питання слід розпочати з аналізу початкового періоду цієї збройної боротьби. Так, на початку XVIII ст. Московська держава розпочала проти Швеції війну за здобуття земель у Прибалтиці, за вихід до Балтійського моря.

Союзниками Московії були Данія, Саксонія, Польща. Данія незабаром зазнала поразки й уклала зі Швецією мир. У 1700 р. Москва оголосила війну Швеції, однак московське військо, погано навчене й озброєне, було розбите поблизу Нарви.

Шведський король **Карл XII**, вважаючи Московію переможеною, спрямував головні сили у Польщу. Петро I використав цей перепочинок для реорганізації та посилення свого війська. Поповнена десятками тисяч рекрутів і озброєна новими гарматами та рушницями, його армія у 1701р. розгорнула наступальні дії проти шведських військ у Прибалтиці: здобула фортеці Нотебург, Ніеншанц (після цього у гирлі р. Нева 1703 р. було закладено **Петербург**). Потім московська армія здобула Нарву, Дерпт.

Тим часом Польща у війні зі шведами зазнала поразки. Польський король Август II відмовився від престолу і польський трон посів шведський ставленик **Станіслав Ліщинський**.

Влітку 1708 р. шведська армія на чолі з Карлом XII рушила на територію Московського царства. Зустрівши опір петровської армії, Карл XII повернув в Україну. У 1708 р. шведські війська вторгнулись у Північне Лівобережжя, але не змогли оволодіти містами Стародубом, Новгородом-Сіверським та ін. Населення деяких українських міст (Мглина, Пирятина, Веприка тощо) брало активну участь у боротьбі проти шведських військ. Шведську армію було вщент розгромлено у **Полтавській битві** 27 червня (8 липня) 1709 р., що стало докорінним переломом у ході війни.

Окремо студент має зупинити увагу на з'ясуванні особливості діяльності **Мазепи Івана Степановича** (Мазепа-Калєдинський, 1639 – 1709 рр.) – визначного українського політичного діяча, дипломата, гетьмана

України. У 1687 р. на Коломацькій Раді Мазепа був обраний гетьманом України. Ставши гетьманом, Мазепа прагнув об'єднати в єдиній державі всі українські землі – Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя, Слобожанщину. Він передбачав побудову в Україні станової держави західноєвропейського зразка із збереженням традиційного козацького устрою. Реалізуючи свої задуми, гетьман дбав про формування аристократичної верхівки українського суспільства. З цією метою козацька старшина наділялася значними землеволодіннями, одержували нові права та привілеї. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп. Ряд заходів Мазепа, спрямованих на захист козаків, міщанства, селян та духовенства не привели до усунення соціальних протиріч і консолідації українського суспільства.

Мазепа намагався використати свій вплив на Петра I для збереження прав і вольностей Гетьманщини. Українські полки брали активну участь у війнах Московії з Кримським ханством та Туреччиною 1696 р. У 1700 р. Мазепа став другим кавалером, заснованого Петром I ордену Андрія Первозванного й мав титул князя Священної Римської імперії.

Участь Війська Запорозького у Північній війні призвела до значних людських і матеріальних втрат. Це, як і наміри царської влади ліквідувати козацький устрій – основу Війська Запорозького (автономного Українського державного утворення у складі Московської держави), обумовило кризу у взаєминах з Російською державою. Розвиток політичної ситуації міг призвести до нового поділу українських земель між Річчю Посполитою і Московською державою в разі їх перемоги над Швецією або до втрати української державності при переході під польську зверхність у разі шведської перемоги. У цій складній політичній ситуації українська верхівка шукала вихід у зав'язуванні контактів з табором противників Московії.

Сучасні відомості дають можливість датувати початок цих взаємин 1701 р. З 1704 р. Мазепа контактував з королем Станіславом Ліщинським. На осінь 1707 р. у ході взаємин було домовлено, що Україна ввійде до складу Речі Посполитої на засадах Гадяцького договору 1658 р., а в перші місяці 1708 р., можливо, було укладено й попередню угоду між українською, польською й шведською сторонами. У ситуації, яка склалася на 1708 р., українська верхівка розглядала можливість входження в політичну систему Речі Посполитої під зверхністю Швеції, що мало забезпечити на певний час виконання Варшавою укладених домовленостей. Козацька верхівка поверталася до ідеї триєдиної Речі Посполитої, де, поряд з Польщею й Литвою, рівноправне місце в політичній системі зайняло б і Військо Запорізьке (автономне Українське державне утворення).

Прийнявши рішення про перехід на шведський бік, 24 жовтня 1708 р. Мазепа покинув Батурин і вирушив на з'єднання із шведським королем Карлом XII. Разом з гетьманом до короля перейшли серед інших

представників верхівки українського політикуму – генеральний писар П. Орлик, генеральний бунчужний Ф. Миревич, миргородський полковник Д. Апостол (але згодом перейшов на бік царя Петра), й кількатисячний загін козаків. У березні 1709 р. до короля й гетьмана перейшла Запорозька Січ на чолі з **Костем Гордієнком**. 28 березня 1709 р. у Великих Будищах (нині село Диканського району Полтавської області) було укладено українсько-шведський договір. Шведський король Карл XII, приймаючи гетьмана Мазепу та кошового отамана К. Гордієнка під свою владу, зобов'язувався не заключати мирного договору з Московською державою до того часу, поки Українська козацька держава не буде повністю звільнена від Московії, а українцям не будуть повернені давні права й привілеї. Відсутність у договорі згадки про Річ Посполиту означала, що це питання мало вирішуватися залежно від розвитку подій.

У ході протистояння зі шведами петровські війська знищили гетьманську столицю Батурин, зруйнували Чортомлицьку Січ. За розпорядженням Петра I московська православна церква проголосила Мазепі анафему. Прихильники не визнання анафеми та зняття її з гетьмана Мазепи стверджують, що при її накладанні були порушені норми канонічного права: анафема була накладена не за церковними, а за політичними мотивами, за наказом московського царя Петра I.

Після поразки шведської армії в Полтавській битві 27 червня 1709 р. Мазепа разом з Карлом XII дістався до м. Бендери (Молдова), що знаходилося на території, підвладній османському султану. У цьому місті він помер у ніч з 21 на 22 вересня 1709 р.

У своїй поемі «Полтава» Олександр Пушкін – вірнопідданий поет Російської імперії – малює образ гетьмана Мазепи як зрадника царя Петра I. У той же час, на думку деяких сучасних українських істориків, Пушкін вказав у поемі, що справжньою метою гетьмана було здобуття Україною незалежності:

*Давно замыслили мы дело;
Теперь оно кипит у нас.
Благое время нам приспело;
Борьбы великой близок час.
Без милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы.
Но независимой державой
Украине быть уже пора:
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра.*

Пушкін О. «Полтава»

5 квітня 1710 р. (через півроку по смерті І.Мазепи) гетьманом України (у вигнанні) було обрано **П.Орлика**. Обрання відбулося в присутності запорожців, генеральної старшини, козацтва а також турецького султана і шведського короля.

У 1710 р. П. Орлик уклав зі старшиною та запорожцями угоду – документ, який пізніше дістав назву **Конституція Пилипа Орлика** – так звана Бендерська конституція, яку вважають першою українською Конституцією а також однією із перших конституцій у Європі.

Про Конституцію Пилипа Орлика вже давно треба говорити не тільки як про пам'ятку української політико-правової думки, але і як про пам'ятку світової політико-правової та філософської думки, яку подарувала цивілізованому світові українська культурна еліта.

Аналіз документа доводить, що підстави для такого твердження є хоча б тому, що в нормах цього правового акта вже містилися елементи теорії природного права, а головне – положення теорії поділу влади в організації державного управління за трьома напрямками, які функціонують самостійно, – законодавчому, виконавчому, судовому.

Після Полтавської битви війська Петра I рушили у Прибалтику, де здобули міста Ригу, Ревель (тепер Таллінн), Виборг і Кексгольм.

У 1710 р. Туреччина, підбурювана Карлом XII, оголосила війну Московській державі. У ході Прутського походу (1711 р.) проти Туреччини на Південь України та у Молдавію московське військо на чолі з Петром I було повністю оточене. Московський уряд уклав мир з Туреччиною – **Прутський трактат**. Московські війська отримали вільний вихід з Молдавії, але Московія повертала Туреччині Азов і ліквідовувала фортеці на Азовському морі. Це дало змогу продовжити воєнні дії проти Швеції.

У **Гангутському бою** (біля мису Гангут) 1714 р. флот Петра I переміг шведський. Його війська зайняли Аландські острови, навіть змогли підійти до Стокгольма.

Швеція змушена була укласти **Ніштадтський мирний договір** 1721 р. До Московії відійшли Естляндія (Естонія), Лівонія (частина Латвії), Інгерманландія, частина Карелії, а також низка островів на Балтійському морі.

У результаті переможного закінчення Північної війни Московська держава закріпилася на узбережжі Балтійського моря.

Для її економіки у першій половині XVIII ст. характерне зростання мануфактурної промисловості, зумовлене військовими потребами країни. До середини XVIII ст. вже було понад 600 мануфактур – металургійних, текстильних та ін. Серед нових галузей промисловості виокремлювалося будівництво морських кораблів. З'явилися мануфактури, що виробляли вітрильне полотно, канати, сукна. Проте на мануфактурах переважали кріпосницькі порядки, працю найманих робітників майже не використовували.

Розвиток промислового виробництва, здобуття Московією виходу до Балтійського моря сприяли зростанню обсягів її внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Були споруджені канали, що з'єднали Волгу з Невною. З різних кінців країни до Санкт-Петербурга купці звозили, а потім переправляли до інших держав льон, прядиво, шкури, полотно тощо. Значення Архангельська у зовнішній торгівлі помітно зменшилося. Петро I прагнув захищати вітчизняного товаровиробника, тому експорт товарів з держави перевищував імпорт.

7.3. Реформи першої чверті XVIII ст.

Розглядаючи третє питання, студент має засвоїти, що **військова реформа** була головним дітищем Петра I. Як військовий діяч Петро I стоїть у ряді найбільш освічених і талановитих будівельників збройних сил, полководців і флотоводців російської і світової історії XVIII ст. Справою всього його життя було посилення військової потужності Московської держави, підвищення її ролі на міжнародній арені. Правда, разом з цим, студентові варто замислитися над тим, чи корисним для мешканців країни було зміцнення мілітарних м'язів їхньої держави.

Як зауважив видний російський історик В. Ключевський: «Військова реформа була першочерговою перетворювальною справою Петра, найтривалішою і найважчою як для нього самого, так і для народу. Вона має дуже важливе значення в нашій історії; це не просто питання про державну оборону: реформа мала великий вплив і на склад суспільства, і на подальший хід подій».

Військова реформа Петра I включала комплекс державних заходів щодо реорганізації системи комплектування армії і військового управління, створення регулярного військово-морського флоту, вдосконалення озброєння, вироблення і впровадження нової системи навчання і виховання військовослужбовців.

В ході військових реформ Петра I була скасована колишня військова організація: дворянське і стрілецьке військо і полки «нового ладу» (військові частини, сформовані в XVII ст. у Московській державі за зразком західноєвропейських армій). Ці полки пішли на формування регулярної армії і склали її ядро.

Петром I була введена нова система комплектування регулярної армії. У 1699 р. вводиться **рекрутська повинність**, узаконена його указом у 1705 р. Суть її полягала в тому, що держава у примусовому порядку щорічно набирала в армію і на флот з податних станів, селян і міщан, певну кількість рекрутів. З 20 дворів брали одну людину, неодружену у віці від 15 до 20 років (проте в ході Північної війни ці умови постійно змінювалися через брак солдатів і матросів).

До кінця царювання Петра I чисельність всіх регулярних військ, піхоти і кінноти, становила від 196 до 212 тисяч солдат.

Поміж іншим студент має звернути увагу на створення Петром I флоту. Разом з реорганізацією сухопутної армії цар приступив до створення **військово-морського флоту**. До 1700 р. Азовський флот налічував понад 50 кораблів. В ході Північної війни був створений Балтійський флот, який до кінця царювання Петра I налічував в своєму складі 35 великих лінійних кораблів, 10 фрегатів і близько 200 галерних (грібних) судів з 28 тисячами матросів.

Разом з тим, студентові варто засвоїти, що за Петра I армія і флот отримали однотипну і струнку організацію, в армії були утворені полки, бригади і дивізії, на флоті – ескадри, дивізії і загони, була створена кавалерія єдиного драгунського типу. Для управління діючою армією була введена посада головнокомандувача (**генерал-фельдмаршала**), на флоті – **генерал-адмірала**.

Студенту слід взяти до уваги реформу військового управління. Замість приказів Петро I заснував у 1718 р. Військову колегію, у веденні якої перебувала польова армія, «гарнізонні війська» і всі «військові справи». Остаточний устрій Військової колегії був визначений указом 1719 р. Першим президентом її став **Олександр Меншиков**. Колегіальна система відрізнялася від приказної передусім тим, що один орган займався рішенням всіх питань військового характеру. У військовий час на чолі армії стояв Головнокомандувач. При ньому створювалися Військова рада (як дорадчий орган) і польовий штаб на чолі з генерал-квартирмейстером (помічником головнокомандувача).

Поміж іншим студент має звернути увагу на те, що в ході реформування армії була введена єдина система військових звань, що остаточно оформилася у **Табелі про ранги** 1722 р. Службові сходи включали 14 класів від прапорщика до фельдмаршала і генерал-адмірала. У основу служби і надання чину Табеля про ранги була покладена не родовитість, а особисті здібності.

Разом з тим, студентові варто засвоїти, що приділяючи багато уваги технічному переозброєнню армії і флоту, Петро I налагодив розробку і виробництво нових типів кораблів, нових зразків артилерії і боєприпасів. При Петрі I піхота стала озброюватися рушницями з ударно-крем'яним замком, був введений багнет власного зразка.

Студенту слід взяти до уваги, що уряд Петра I надавав особливого значення вихованню національного офіцерського корпусу. Спочатку всіх молодих дворян зобов'язували пройти солдатську службу у **Преображенському** і **Семенівському** гвардійських полках, протягом 10 років, починаючи з 15-річного віку. З отриманням першого офіцерського чину дворянські діти прямували в армійські частини, де служили довічно. Проте така система підготовки офіцерів не змогла повністю задовольнити

зростаючі потреби в нових кадрах, і Петро I заснував низку спеціальних військових шкіл. У 1701 р. у Москві відкрилася артилерійська школа на 300 чоловік, а у 1712 р. в Петербурзі – друга артилерійська школа. Для підготовки інженерних кадрів було створено дві інженерні школи (у 1708 і 1719 рр).

Для підготовки морських кадрів Петро I відкрив в Москві в 1701 році **Школу математичних і навігацьких наук**, а в 1715 році в Петербурзі – **Морську академію**.

Петро I забороняв призначати в офіцери осіб, які не отримали відповідної підготовки у військовій школі. Нерідкі були випадки, коли Петро I особисто іспитував «недорослів» (дітей дворянських). Тих, хто не витримував іспит, відправляли служити на флот рядовими без права призначення в офіцери.

Реформи вводили єдину систему навчання і виховання військ. На основі досвіду Північної війни були створені повчання, інструкції і статuti.

Піклуючись про моральний дух військ, Петро I нагороджував генералів, що відзначилися, установленим ним у 1698 р. **орденом Святого Андрія Первозванного**, солдатів і офіцерів – медалями і підвищенням в чинах (солдат також грошима). У той же час Петро I ввів в армії сувору дисципліну з тілесними покараннями і стратою за тяжкі військові злочини.

Військова система, створена урядом Петра I, виявилася настільки стійкою, що без істотних змін протрималася до кінця XVIII століття. У подальші після Петра I десятиліття XVIII століття збройні сили Московської держави розвивалися під впливом петровських військових реформ, продовжували удосконалюватися принципи і традиції регулярної армії.

Студент має усвідомити, що за Петра I відбулися суттєві реформи в управлінні державою. Зміцнилася влада на місцях: країну було поділено на вісім **губерній**: Московську, Інгерманландську (райони Прибалтики і Карелії з Санкт-Петербургом), Архангельську, Казанську, Київську, Смоленську, Азовську і Сибірську. Кожна губернія поділялася на провінції.

1711 р. було створено **Сенат** – найвищий законодавчий, розпорядчий і виконавчий орган при цареві на чолі з генерал-прокурором, якого Петро I називав «государевим оком». Боярську думу було ліквідовано.

Замість півсотні приказів створено **колегії**: закордонних справ, військову, Адміралтейств-колегію, Юстиц-колегію, Мануфактур-колегію, Комерц-колегію, Вотчинну, Духовну, або Синод, та ін.

1721 р. Петра I було проголошено російським імператором, що свідчило про подальше посилення самодержавної влади, а через рік запроваджено «**Табель про ранги**», що визначала систему чинів (усі чини поділялися на 14 класів) і порядок просування на військовій і цивільній службі. Спочатку спадкове дворянство отримали 8 перших рангів по статському або придворному відомству, на військовій службі спадкове дворянство набувалося отриманням першого офіцерського чину.

Подушне (рос. – подушная подать) – основний прями́й податок у Російській державі, запроваджений 1724 р. замість подвірного оподаткування. Податок сплачувало все чоловіче населення (незалежно від віку: і новонароджені, й старики) держави, крім дворян, духовенства і осіб, які перебували на державній службі. Кількість податного населення визначалася ревізіями (переписами населення).

В Україні у 1775 р. від подушного було звільнено купецтво, у 1887 р. податок скасовано у європейській частині Російській імперії та Україні, 1889 р. – у Сибіру.

Для купців подушне у 1775 р. було замінено **процентним збором** з оголошеного капіталу. У XVIII ст. подушне становило близько 50% всіх доходів у бюджеті держави. У XIX ст. її частка впала у зв'язку з розвитком непрямого оподаткування. Величезна недоїмка за подушним і відмови населення її платити призвели до скасування його в Європейській частині імперії з 1887 р, у Сибіру – з 1899 р.

Селяни з царювання Петра I стали розділятися на **селян-кріпаків** (поміщицьких), **монастирських** і **державних**. З 1724 р. приватновласницькі селяни могли йти зі своїх сіл на заробітки і по інших потребах не інакше, як маючи при собі письмовий дозвіл пана. Таким чином, поміщицька влада над особистістю селян посилювалася, забираючи у своє беззвітне розпорядження і особистість, і майно приватновласницького селянина. Стан сільського працівника отримує з цього часу назву «кріпака», або «ревізької» душі.

Указ про єдиноспадкування 1714 р. (Про порядок спадкування рухомим і нерухомим майном) – нормативно-правовий акт, виданий в епоху правління Петра I.

Указ регламентував правовий статус дворянства і закріплював юридичне злиття таких форм земельної власності, як вотчина і помістя. В Указі про єдиноспадкування вперше був використаний термін «нерухомість». Оприлюднення Указу датується 23 березня 1714 р.

Відповідно до положень Указу, відбувалося юридичне злиття помісного і вотчинного землеволодіння (на практиці це зближення відбулося набагато раніше, однак, отримало легітимацію тільки тепер). Виникло нове поняття – нерухомість. Указ забороняв відчужувати нерухомість, окрім випадків «потреби». Указ давав право успадковувати неподільну нерухомість тільки одному синові (як правило – старшому). Таким чином, Петро домагався таких результатів: землеволодіння огороджувались від нескінченного дроблення, а дворянський стан – від зубожіння. Заборона на відчуження не дозволяла дворянину програти в карти або яким-небудь іншим чином «розбазарити» дорогоцінну землю. Крім того, право на спадщину, закріплене тільки за одним сином, змушувало його братів справно служити на державній службі – «шукати чинів».

Указ 1722 р. Петра I **Про престолонаслідування** скасовував стародавній звичай передавати монарший престол прямим нащадкам по чоловічій лінії і передбачав призначення престолонаслідника з волі монарха. Указ про престолонаслідування був скасований імператором Павлом I у 1797 р.

Петро I продовжував проводити політику своїх попередників, спрямовану на гноблення неросійських народів, зокрема ліквідацію державних прав Українського гетьманату. Після укладення І.Мазепою і Карлом XII у 1708 р. військово-політичного союзу та поразки шведсько-українських військ в Полтавській битві, у 1709 р., політика Петра I щодо України набула колоніально-репресивного характеру. У листопаді 1708 р. зруйновано гетьманську столицю Батурин (всіх жителів знищено) та Запорізьку Січ; для нагляду за гетьманом призначили царського резидента, а після смерті І.Скоропадського не було дозволено обирати його наступника; з 1722 р. контроль за державними справами України здійснювала так звана Малоросійська колегія; у 1720 р. заборонено друкувати книги українською мовою; вчинено розправу над наказним гетьманом П. Полуботком, іншими представниками козацької старшини. За правління Петра I та його наступників проводилась відверта політична лінія на ліквідацію Української держави, її повну **інкорпорацію, русифікацію і асиміляцію** українського народу.

Соціальні протиріччя петровського часу. Позитивні зміни в Російській імперії відбувалися на фоні посилення феодально-кріпосницького гноблення. 1707 р. у Росії спалахнула нова третя селянська війна під проводом **Кіндрата Булавина**. Її учасниками були кріпосні селяни, козаки, посадські люди. Повстання розпочалося на Дону, оскільки саме там з особливою жорстокістю розшукував і намагався повернути до своїх панів утікачів полковник Долгорукий. Булавін з повстанцями напав на нього і знищив увесь його загін. Налякані старшини донського козацтва розбили повсталих. Булавін встиг сховатися в Запорозькій Січі. 1708 р. повстання спалахнуло знову. Булавін з'явився на Дону, його було обрано отаманом. Повстанці перемогли урядові війська, захопили Царицин, здійснили похід на Азов, але оволодіти містом не змогли. Використавши їхню невдачу, заможні козаки організували змову і вбили Булавина. Урядові каральні загони до кінця 1708 р. придушили повстання.

7.4. Загальні результати діяльності Петра I і його справи в оцінці російських істориків. Справа Олексія Петровича.

При розгляді **четвертого питання** студентів потрібно досягнути, що у результаті реформ Петра I сформувалася **Російська імперія**. Імперія – історична форма державного утворення, що включає в себе силоміць приєднані (підкорені) інші народи та території. Московська держава ще до

Петра I мала імперський характер. Створення регулярної армії та флоту, проведення активної зовнішньої політики зробили можливим утвердження її на берегах Балтійського моря. Завдяки зростанню мануфактурної промисловості та торгівлі було покладено край її економічній ізоляції, а створення централізованої системи управління на чолі з імператором означало завершення оформлення в державі абсолютизму.

До реформ Петра I у московській політичній термінології вживалося старомосковське поняття «Московська держава» або «Московське царство», після реформ – не слов'янське «Русь», а грецький переклад – «**Росія**» і латинське «**імперія**».

Висвітлюючи роль Петра I в історії Росії, студент не може не згадати про справу **Олексія Петровича** (рос. Алексей Петрович; 1690 –1718 рр.) – царевича, спадкоємця російського престолу, старшого сина Петра I і його першої дружини Євдокії Лопухіної, батька Петра II. Звинувачений у зраді царевич Олексій був страчений за наказом батька. Історики ставлять під сумнів правдивість цих звинувачень, висуваючи гіпотезу, що Олексій Петрович неодноразово піддавався катуванням, а також не був повністю психічно здоровим, а тому визнав себе винним.

Студентові слід осягнути, що у різні часи критики давали діаметрально протилежні оцінки першому російському імператору. Дехто оцінював його реформи як такі, що погубили Росію. Інші історики захоплювалися Петром Великим. Певні дослідники високо оцінювали прагнення Петра провести реформи, але критикували погану підготовку до них.

М. Карамзін, визнаючи Петра I Великим, суворо критикував його за надмірне захоплення іноземним, прагнення зробити Росію Нідерландами. Різка зміна «старого» побуту і національних традицій, почата імператором, на думку історика, далеко не завжди була виправданою. Західники позитивно оцінювали петровські реформи, завдяки яким Російська імперія стала великою державою і долучилася до європейської цивілізації.

С.Соловйов відгукувався про Петра у захоплених тонах, приписуючи йому всі успіхи держави як у внутрішніх справах, так і в зовнішній політиці, показуючи органічність і історичну підготовленість реформ. У той же час, Лев Толстой не жалкував чорних фарб для оцінки діяльності першого російського імператора.

П. Мілюков у своїх творах розгортав думку, що реформи проводилися Петром спонтанно, від випадку до випадку, під тиском конкретних обставин, без будь-якої логіки і плану, були «реформами без реформатора». Також він згадує про те, що тільки «ціною розорення країни, Росія зведена була в ранг європейської держави». На думку Мілюкова, в період правління Петра, населення держави в кордонах 1695 р. скоротилося в силу невпинних воєн.

М. Павленко вважав, що перетворення Петра були великим кроком по дорозі до прогресу (хоча і в рамках феодалізму).

В. Кобрин стверджував, що Петро не змінив у країні найголовнішого: кріпацтва. Створювалась кріпосницька промисловість. Тимчасові поліпшення в сьогоденні прирекли імперію на кризу в майбутньому.

Є. Анісімов міркував, що, незважаючи на введення цілої низки нововведень у всі сфери життя суспільства і держави, реформи вели до консервації самодержавно-кріпосницької системи у Російській імперії.

А. Буровський стверджує, що діяльність Петра I розорила і знекровила державу. За його словами, все хороше, що приписується Петру, було відомо задовго до нього, а Московське царство до нього було набагато більш розвиненим і вільним, ніж після.

ГОЛОВНІ ДАТИ ТА ПОДІЇ

1682 – 1725 рр. Царювання Петра I.

15 – 17 травня 1682 р. Стрілецький бунт у Москві.

1687 р. Перший Кримський похід московської армії, що закінчився безрезультатно: через степові пожежі військо не дійшло до Криму і з втратами повернулося назад.

1689 р. Другий Кримський похід російської армії: московське військо досягло фортеці Перекоп і, простоявши добу під її стінами, повернуло назад до Москви.

Травень – липень 1696 р. Другий Азовський похід Петра I. Блокада і капітуляція Азова. З метою закріплення позицій на Азовському морі була споруджена фортеця Таганрог. Однак завдання виходу до Чорного моря не було вирішено.

1697 – 1698 рр. Велике посольство Петра I до Європи (Курляндії, Пруссії, Голландії, Англії, Австрії) для створення антитурецького військового союзу, ознайомлення з розстановкою сил у Європі, закупівлі озброєння, запрошення фахівців на службу, налагодження торгових, технічних і культурних зв'язків з розвиненими європейськими країнами. Великими послами виступали Ф. Я. Лефорт, Ф. А. Головін, П. Б. Возніцин. Всього – 250 осіб, у тому числі під ім'ям урядника Преображенського полку Петра Михайлова – Петро I. На час відсутності царя управління країною було доручено Л. К. Нарішкіну, Б. А. Голіцину і П. В. Прозоровському.

1699 р. Указ Петра I про введення нового літочислення з 1 січня 1700 року. Рахунок років починався від Різдва Христового. Святкування Нового року мало відбуватися з 1 по 7 січня. Ворота дворів належало прикрашати сосновими, ялиновими або ялівцевими деревами, а ворота бідних власників – гілками.

1700 р. Підписання Константинопольського перемир'я Московії з Туреччиною, що закріпило результати Азовських походів і забезпечило нейтралітет Туреччини напередодні війни зі Швецією.

1700 – 1721 рр. Північна війна.

1701 р. Заборонено носити російське плаття, його виготовлення і продаж каралися законом, наказувалося носити німецьке взуття – чоботи і черевики.

1705 р. Введення щорічної рекрутської повинності: 20 дворів селян повинні були виставляти на довічну службу одного рекрута. Згодом солдат стали брати з певного числа душ чоловічої статі. Так була створена регулярна армія з єдиним принципом комплектування, з однаковим озброєнням та обмундируванням.

1705 р. Указ Петра I про обов'язок всього чоловічого населення країни, за винятком священиків, ченців і селян, голити бороди і вуса. Ті, що не бажали голитися, платили податок: від 30 до 100 рублів на рік (в залежності від станової приналежності і майнового стану) Величезні на той час гроші.

1707 – 1708 рр. Повстання на Дону під проводом Кондратія Булавина. Це був найбільш потужний народний рух у Петрівський час. Причини повстання: посилення гніту, зростання податків у зв'язку з війнами, введення рекрутської повинності і т. ін.

24 жовтня 1708 р. Перехід гетьмана І. Мазепи на бік Карла XII.

27 червня 1709 р. Полтавська битва.

1711 р. Указ про заснування Урядового Сенату замість Боярської думи. Сенат створювався, як вищий орган управління, який зосередив у своїх руках адміністративно-управлінські, судові та законодорадчі функції. Члени Сенату призначалися царем.

1715 р. Указом Петра I у Петербурзі була заснована Морська академія. Навчалися в ній переважно діти зі знатних сімей від 10 до 18 років.

30 серпня 1721 р. Ніштадтський мир зі Швецією. Завершення Північної війни. За Московією закріпилося узбережжя Балтійського моря від Выборга до Ріги: частина Карелії та Інгрія (за течією Неви), Естляндія (Естонія), Ліфляндія (частина Латвії). За придбані землі вона виплатила 1,5 мільйона рублів. Фінляндія поверталася до складу Швеції.

22 жовтня 1721 р. Сенат удостоїв Петра I чином адмірала, титулом батька Вітчизни, Великого і Імператора Всеросійського. Була проголошена Російська імперія.

1722 р. Введення «Табелі про ранги»: поділ всіх посад державних службовців на 14 рангів (чинів). Зайняти кожен наступний ранг можна було, тільки пройшовши всі попередні. Чиновник, який досяг восьмого класу (колезький асесор), або офіцер отримував спадкове дворянство (так було до середини ХІХ ст.). Панівний стан зміцнювався за рахунок включення до свого складу найбільш талановитих представників інших станів.

1725 р. У Петербурзі відкрито Академію наук.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Абсолютизм (абсолютна монархія) – склався у Московській державі наприкінці ХVІІ – на початку ХVІІІ ст. У цей час значно підсилилася роль

дворянства, сформувалося купецтво, припинилося скликання Земських соборів, послабився вплив аристократії, була скасована приказна система управління і створені дворянсько-бюрократичні установи (Сенат, колегії), церква була підпорядкована державі, організовані регулярна армія і флот. Все це перетворило державу на чиновницько-дворянську монархію з необмеженою владою імператора.

Велике посольство – дипломатична місія у 1697 – 1698 рр. до Західної Європи. Посольство мало на меті зміцнення і розширення союзу для боротьби з Туреччиною за береги Чорного моря, запрошення на службу фахівців, передбачалося закупити і замовити військове спорядження, зброю. З посольством «для навчання» їхала велика група юнаків. Ця місія офіційно очолювалася великими послами – Ф. Лефортом, Ф. Головіним, П. Возніциним, а фактично на чолі її стояв Петро I, який перебував у складі посольства під ім'ям Петра Михайлова.

В Курляндії Петро I вів переговори з герцогом Фрідріхом Казимиром, потім попрямував до Кенігсбергу і уклав союз з бранденбурзьким курфюрстом. У серпні 1697 р. Велике посольство прибуло до Голландії, де після безуспішних спроб отримати субсидії, закупило спорядження і найняло фахівців. З Голландії Петро I з частиною посольства виїжджав до Англії, де вів переговори з англійським королем Вільгельмом III, знайомився з кораблебудуванням, відвідував верфі, артилерійські заводи, наймав фахівців. З червня 1698 р. Велике посольство вело переговори у Відні з колишніми союзниками по антитурецькій коаліції, але запобігти укладення сепаратного миру Австрії з Туреччиною так і не вдалося. По дорозі назад Петро I зустрівся з польським королем Августом II і провів з ним переговори, що послужили основою для майбутнього союзу проти Швеції.

Велике посольство не досягло прямої мети (довелося відмовитися від боротьби з Туреччиною), але вирішило допоміжні завдання – навчання у європейців, запозичення досвіду їх фахівців.

Гвардія – добірна привілейована частина військ. У Московській державі перші гвардійські полки – **Преображенський** і **Семенівський** – були створені Петром I у 1690 р. з «потішних» військ.

Імперія (лат – влада, могутній, держава) – монархічна держава, головою якої є **імператор**. Імперію характеризує жорстка політика централізації і єдиновладдя. У Росії імперія була проголошена у 1721 р. після перемоги у Північній війні.

Колегії – центральні установи, що відали окремими галузями державного управління, які були створені Петром I на початку XVIII ст. замість приказів. Спочатку у 1717 р. було створено 9 колегій: Військова, Берг, Ревізіон, Закордонних справ, Адміралтейська, Мануфактур та ін. Всього до кінця першої чверті XVIII ст. існувало 13 колегій. У своїй діяльності колегії підпорядковувалися імператору і Сенату.

Подушна подать – замінила у 1724 р. подвірне обкладення; цим податком обкладалися всі чоловіки податного стану незалежно від віку. Скасована у 80-х рр. XIX ст.

Рекрут – людина, прийнята на військову службу за наймом або рекрутської повинності. У російській армії 1705 – 1874 рр. рекрутській повинності підлягали податні стани (селяни, міщани та ін), які постачали з своїх громад певну кількість рекрутів.

Реформа (лат. – перетворюю) – перетворення, зміна, перебудова будь-якої сторони суспільного життя (порядків, установ і т. ін.) при збереженні основ існуючого ладу.

Самодержавство – монархічна форма правління у Московському царстві та Російській імперії, під час якій носію верховної влади – царю, імператору – належали верховні права у законодавстві (затвердження законопроектів), у верховному управлінні (призначення і звільнення вищих чиновників, верховне керівництво центральними і місцевими установами і органами управління, верховне командування армією і флотом, завідування фінансами тощо), у вищому суді (затвердження вироків, помилювання). В історії самодержавства простежуються два етапи: XVI – XVII ст., коли монарх здійснював свої права разом з Боярської думою і боярської аристократією; XVIII – початок XX ст. – абсолютна монархія. Самодержавство проіснувало до Лютневої революції 1917 р.

Сенат – у Російській імперії 1711 – 1917 рр. Урядовий Сенат – вищий державний орган, підпорядкований імператору. Заснований Петром I, як вищий орган у справах законодавства та управління. Сенат замінив Боярську думу. Склад його визначався особисто імператором з цивільних і військових чинів перших трьох класів згідно Табелі про ранги. При цьому в їх число за посадою входили міністри і товариші (заступники) міністрів, обер-прокурор Святійшого Синоду. У Сенат могли запрошуватися й інші особи з правом дорадчого голосу з питань, що мають до них стосунок. З першої половини XIX ст. Сенат – вищий судовий орган, з 1864 р. – вища касаційна (щодо оскарження, опротестування) інстанція.

Синод (грец. – збори) – один з вищих органів у Російській імперії у 1721 – 1917 рр.; збори духовних осіб, керуючих справами церкви. У 1721 р. Петро I заснував Синод замість Патріаршества (діяло з 1589 р.) як вищого органу у справах Російської Православної церкви. Синод був створений з Духовної колегії, дорівнювався до Сенату і іменувався до 1726 р. урядовим, а потім Святійшим.

До його складу входили призначувані імператором митрополити, архієпископи і єпископи. Синоду підлягали всі духовні справи православної церкви: охорона віри, піклування про церковне благочиння та благоустрій, заходи проти розколу і сектантства, вищий нагляд за напрямком духовної писемності, духовний суд, духовне просвітництво і турботи про матеріальне забезпечення духовенства і всіх духовних установ і закладів.

Табель про ранги – законодавчий акт, затверджений Петром I у 1722 р. Встановлював систему військових, цивільних і придворних чинів, їх співвідношення, порядок проходження державної служби, послідовність надання чину у Російській імперії.

Було 14 рангів (чинів). Військові чини склалися з чотирьох розділів – сухопутні, гвардія, артилерійські і морські. Протягом XVIII – XIX ст. до Табелі про ранги був внесений ряд доповнень і змін. Скасована після приходу до влади більшовиків у 1917 р.

ПЕРСОНАЛІЇ

Брюс Яків Вілімович (1670 – 1735 рр.) – військовий і державний діяч, один з найближчих сподвижників Петра I. Генерал-фельдмаршал. Учасник Кримських та Азовських походів. Входив до складу великого посольства. Брав участь у Північній війні: один з організаторів артилерії, учасник Полтавської битви і битви під Лісовий.

Булавін Кондратій Опанасович (1660 – 1708 рр.) – донський козак, ватажок повстання на Дону у 1707 – 1708 рр.

Голіцин Василь Васильович (1643 – 1714 рр.) – військовий і державний діяч Московського царства, боярин (з 1676 р.) Висунувся за царя Федора Олексійовича. Очолював ряд приказів. У 1686 р. домігся від Польщі укладення Вічного миру, за яким вона визнавала входження Лівобережної України до складу Московії. Керував Кримськими походами. Прихильник зближення із Заходом, використання досвіду Європи у справі реформуванні держави. Під час царювання Софії Олексіївни (1682 – 1689 рр.) – її фаворит і фактичний правитель держави.

Карл XII (1682 – 1718 рр.) – король Швеції з 1697 р. Противник Петра I у Північній війні. Убитий у Норвегії в ході військових дій.

Лефорт Франц Якович (1655 – 1699 рр.) – військовий діяч, адмірал, виходець зі Швейцарії. У 1678 р. вступив на військову службу до московської армії, брав участь у турецькій війні 1676 – 1681 рр. і Кримських походах 1687 і 1689 рр. Зблизився з Петром I, що сприяло його швидкій кар'єрі. З 1691 р. – генерал-лейтенант, з 1695 р. – адмірал. В Азовських походах командував флотом. У 1697 – 1698 рр. разом з Ф. Головіним і П. Возніциним очолював Велике посольство до Західної Європи.

Мазепа Іван Степанович (1644 – 1708 рр.) – гетьман Лівобережної України у 1687 – 1708 рр. Один з найбільших поміщиків України. Прагнути до відділення України від Московії, перейшов на бік Карла XII після укладення з ним договору. У Полтавській битві воював на боці шведів. Після поразки втік разом з Карлом XII у турецьку фортецю Бендери, де і помер.

Меншиков Олександр Данилович (1673 – 1729 рр.) – державний і військовий діяч, генералісимус. Син придворного конюха, з 1686 р. –

денщик і фаворит Петра I. Супроводжував царя в Азовських походах, у Великому посольстві, керував будівництвом Петербурга, Кронштадта та ін. Під Полтавою очолив переслідування шведів і змусив до капітуляції. З 1704 р. – генерал-майор; з 1702 р. – граф. З 1707 р. – найсвітліший князь, проведений у фельдмаршали. З 1718 р. – президент Військової колегії.

Після смерті Петра I, спираючись на гвардію, звів на престол Катерину I і став фактичним правителем Російської імперії. Після її смерті, звинувачений у державній зраді і розкраданні скарбниці, заарештований, позбавлений всіх звань і нагород, майна і стану. Засланий з сім'єю до Березова (нині Тюменська область), де незабаром помер.

Олексій Петрович (1690 – 1718 рр.) – царевич, син Петра I і Євдокії Лопухиной. Вороже сприйняв реформи Петра. У 1711 р. одружився з принцесою Софією Шарлоттою Брауншвейг-Вольфенбюттельській, сестрі австрійського імператора, яка померла у 1715 р. Від цього шлюбу народилися дочка Наталія і син Петро (майбутній імператор Петро II). Побоюючись переслідування батька, Олексій Петрович таємно виїхав до Відня під захист свого шурина – австрійського імператора Карла VI, але був повернутий наприкінці 1717 р., заарештований, ув'язнений у Петропавлівській фортеці і засуджений до смертної кари. Помер у камері напередодні страти.

Петро I Великий (1672 – 1725 рр.) – московський цар з 1682, російський імператор з 1721 р., син Олексія Михайловича Романова і Наталії Кирилівни Нарішкіної. Проголошений царем в 10-річному віці, проте реальну владу отримав після відсторонення сестри-регентши Софії Олексіївни (1689 р.) і смерті зведеного брата – співправителя Івана V (1696 р.) Продовжив лінію батька і старшого зведеного брата Федора Олексійовича на подолання відсталості Московського царства шляхом більш активного долучення до західних традицій. Був двічі одружений (з Євдокією Лопухіною і Мартою Скавронською), мав сина Олексія і дочок Анну і Єлизавету.

Головним завданням свого царювання вважав забезпечення виходу своєї держави до морів. При ньому вона стала **імперією**. У 1703 р. розпочав будівництво Санкт-Петербурга, а у 1713 р. переніс туди столицю. Провів реформи, спрямовані на модернізацію країни. Петро I помер 28 січня 1725 р., не встигнувши залишити розпоряджень щодо спадкоємця престолу.

Софія Олексіївна (1657 – 1704 рр.) – правителька Московії у 1682 – 1689 рр., дочка царя Олексія Михайловича від шлюбу з М. Милославською. Відрізнялася розумом, енергією, честолюбством, була освіченою жінкою. Скориставшись московським повстанням 1682 р., партія Милославських захопила владу, і «першим» царем був проголошений Іван V Олексійович. Софія стала регентшею при обох царях. У 1689 р. стався розрив між Софією і боярсько-дворянським угрупованням, що підтримувало Петра I. Але партія Петра здобула перемогу, Софія була заточена до Новодівочого

монастиря. Під час стрілецького повстання 1698 р. прихильники Софії мали намір «вигукнути» її на царство. Але після придушення повстання Софія була пострижена у черниці Новодівочого монастиря, де і померла.

ПИТАННЯ, ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте внутрішньополітичне становище Московської держави напередодні реформ.
2. Окресліть причини, хід та наслідки Північної війни 1700 – 1721 рр.
3. З'ясуйте зміст та характер реформи першої чверті XVIII ст.
4. Розкрийте своєрідність соціальних протиріч петровського часу.
5. Сформулюйте головні тези, які відображають оцінки російських істориків результатів діяльності Петра .

Тест

1. Визначте вищу урядову установу у роки правління Петра I:
А. Боярська дума
Б. Рада наближених
В. Обрана рада
Г. Правительствующий Сенат
2. Хто очолив засновану в роки правління Петра I прокуратуру і отримав від Петра звання «ока государева»?
А. А. Д. Меншиков
Б. П. І. Ягужинський
В. Б. П. Шереметєв
Г. Ф. М. Апраксін
3. Нові органи управління, створені під час правління Петра I, які замінили систему приказів, називалися:
А. Міністерства
Б. Відомства
В. Колегії
Г. Губернії
4. У якому році був прийнятий Указ про єдинонаслідування?
А. 1700 р.
Б. 1703 р.
В. 1711 р.
Г. 1714 р.
5. У 1708 р. у Московській державі були введені нові адміністративно-територіальні одиниці. Як вони називалися?
А. Землі
Б. Краї

В. Губернії

Г. Провінції

6. Як змінилося становище гетьмана України після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік Карла XII у роки Північної війни?

А. Вибори гетьмана були заборонені

Б. Гетьмана стали вибирати государ і Сенат

В. Гетьмана обирали за допомогою церковної ради

Г. Влада гетьмана стала передаватися у спадок

7. Яка з перелічених подій відноситься до 1711 р.?

А. Прийняття Соборного Уложення

Б. Проголошення Росії імперією

В. Скасування міщництва

Г. Установа Сенату

8. Яка з перерахованих колегій відповідала за гірничнозаводську промисловість?

А. Мануфактур-колегія

Б. Камер-колегія

В. Берг-колегія

Г. Комерц-колегія

9. Що з перерахованого було одним з наслідків реформ Петра I?

А. Посилення позицій церкви в суспільстві

Б. Посилення самодержавної влади

В. Розвиток системи місцевого самоврядування

Г. Скасування станової структури суспільства

10. Що з перерахованого було однією з причин реформ Петра I?

А. Поразка Московського царства у війні з Польщею в другій половині XVII ст.

Б. Прагнення царя обмежити самодержавство

В. Прагнення царя європеїзувати Московію

Г. Поширення ідей філософів-просвітителів

11. Яка церковна реформа була проведена під час царювання Петра I?

А. Встановлення триперсного хрещення

Б. Установа Святійшого Синоду

В. Проголошення церкви автокефальною

Г. Установа патріаршества

12. Прочитайте уривок зі статті І. С. Аксакова і визначте петровську реформу, про яку в ньому йдеться:

«Навстіж розчинилися двері раніш замкнутого служилого або дворянського стану особам усіх звань; всякий, з отриманням першого офіцерського чину, ставав нарівні з дворянином. Поруч з військовою заснована цивільна армія, армія чиновників...»

А. Прийняття указу про єдиноспадкування

Б. Встановлення рекрутської повинності

- В. Прийняття Табелі про ранги
 Г. Губернська реформа
13. Що було однією з головних цілей адміністративних реформ Петра I?
 А. Централізація влади в країні
 Б. Передача владних повноважень місцевим органам
 В. Скорочення військових витрат
 Г. Передача найважливіших повноважень державного управління під церковний контроль
14. Що з перерахованого можна віднести до підсумків адміністративних реформ Петра I?
 А. Розвиток місцевого самоврядування та ініціативи на місцях
 Б. Бюрократизація державного апарату
 В. Відмова від запозичень ідей Західної Європи
 Г. Збереження старого державного апарату
15. Хто здійснював контроль за діяльністю Сенату?
 А. Обер-прокурор
 Б. Генерал-прокурор
 В. Старший сенатор
 Г. Головний сенатор
16. Петро I створив для управління країною систему колегій. Якими питаннями займалася Адміралтейська колегія?
 А. Призначення на військові посади
 Б. Керівництва сухопутними військами
 В. Управління флотом
 Г. Фінансовими питаннями
17. Справами про державні злочини у роки правління Петра I відала:
 А. Таємна канцелярія
 Б. Секретний приказ
 В. Приказ таємних справ
 Г. Берг-колегія
18. Яким був новий принцип проходження служби, введений Табеллю про ранги?
 А. Залежно від знатності роду
 Б. Залежно від відданості государю
 В. Призначення на посаду за рішенням церковної комісії
 Г. Залежно від вислуги років
19. Для контролю за діями гетьмана України була заснована особлива колегія. Назвіть її.
 А. Таємна колегія
 Б. Українська колегія
 В. Малоросійська колегія
 Г. Посольська колегія
20. Яким договором була завершена Північна війна?

- А. Бахчисарайським миром
- Б. Андрусовським перемир'ям
- В. Вічним миром
- Г. Ніштадським миром

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Аналіз історичних джерел

1. Прочитайте законодавчі акти Московської держави про заснування та завдання Сенату:

[Урядовий Сенат – вищий орган центрального управління, створений Петром I у 1711 р. для виконання законодавчої, адміністративної та судової функцій під час відсутності царя на Північній війні зі Швецією. Всі члени Сенату призначалися особисто Петром I і йому особисто звітували про стан справ в країні, а також про виконання його наказів

Установа Сенату насамперед пов'язана з прагненням Петра I керувати державою одноосібно (форма абсолютистської монархії) за сприяння особисто відданих людей на ключових постах. Підготовка до створення Сенату почалася ще з 1701 р., коли функції Боярської думи, як урядового органу вищої інстанції, стала виконувати «Консилія міністрів» – збори глав найбільш значущих урядових відомств (багато з яких не були боярами). Саме на основі цієї «Консилії» Петро I відібрав людей для засідань у Сенаті].

Указ от 22 февраля 1711 года об учреждении Правительствующего Сената¹

Определили быть для отлучек наших Правительствующий Сенат для управления: господин граф Мусин-Пушкин, господин Стрешнев, господин князь Петр Голицын, господин князь Михайло Долгорукой, господин Племянников, господин князь Григорий Волконский, господин Самарин, господин Василий Опухтин, господин Мельницкой, обер-секретарь сего Сената Анисим Щукин. Московскую губернию управляют и доносят Сенату Василью Ершову, на князь Петрова место Голицына господин Курбатов. Вместо приказа Розрядного быть столу розрядному при

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб, 1830. – Т. IV: 1700–1712. – № 2321. – С. 627.

вышеписанном Сенате. Також со всех губерний в вышеписанном суду для спроса и принимания указов быть по два комиссара с губерний.

Указ от 2 марта 1711 года о задачах Сената на время отсутствия царя²

Указ, что об отбытии нашем делать.

1. Суд иметь нелицемерный и неправедных судей наказывать отнятием чести и всего имения, то ж и ябедникам да последует.

2. Смотреть во всем государстве расходов, и ненужные, а особливо напрасные, отставить.

3. Денег как возможно собирать, понеже деньги суть артериею войны.

4. Дворян собрать молодых для запаса в офицеры, а наипаче тех, которые кроются, сыскать; також тысячу человек людей боярских грамотных для того ж.

5. Вексели исправить и держать в одном месте.

6. Товары, которые на откупах или по канцеляриям и губерниями, осмотреть и по свидетельствовать.

7. О соли стараться отдать на откуп и попещися прибыли у оной.

8. Торг китайский, сделав компанию добрую, отдать.

9. Персидский торг умножить, а армян как возможно приласкать и облегчить, в чем пристойно, дабы тем подать охоту для большего их приезда. Учинить фискалов во всяких делах, а как быть им, пришлется известие.

Указ от 5 марта 1711 года о порядке обсуждения дел в Сенате и о должности обер-фискала³

Всем, в Сенате пребывающим, места иметь по списку, кто после кого написан в определительном указе.

[...] Выбрать обер-фискала, человека умнова и доброва (из какого чина ни есть). Дела же его сие суть: должен он над всеми делами тайно надсматривать и проведывать про неправых суд; також – в зборе казны и протчего.

И хто неправду учинит, то должен фискал позвать его перед Сенат (какой высокой степени ни есть), и тамо его уличать.

И буде уличит кого, то половина штрафа в казне, а другая ему, фискалу. Буде же и не уличит, отнюдь фискалу в вину не ставить, ниже досадовать, под жестоким наказаньем и разореньем всего имения.

² ПСЗ – СПб, 1830. – Т. IV: 1700–1712. – № 2330. – С. 643.

³ ПСЗ – СПб, 1830. – Т. IV: 1700–1712. – № 2331. – С. 643 – 644.

Також належить йому иметь несколько под собою провинциал-фискалов, у каждого дела по одному, которые еще под собою несколько нижних имеют, которые во всем имеют такую ж силу и свободу, как и обор-фискал, кроме одного, что высшего судью или генерального штапа на суд без обор-фискала позвать не могут.

Також належить о всех публичных и генеральных указах из Сенату оному фискалу объявлять.

2. Надайте відповіді на наступні питання:

2.1. Охарактеризуйте джерела (час створення, вид, авторство, достовірність).

2.2. З яких причин було засновано Правительствующий Сенат?

2.3. Хто був призначений першими сенаторами?

2.4. Про які повноваження Сената свідчить Указ від 2 березня 1711 р.?

2.5. За якими справами покладался нагляд фіскалів?

3. Прочитайте законодавчі акти Московської держави про введення літочислення від Різдва Христового та початок святкування Нового року 1 січня.

[Головним змістом реформ Петра I у галузі побуту було становлення і розвиток світської культури, світської освіти, серйозні зміни у звичаях, здійснювані в плані європеїзації.

Зміни у побуті зачіпали масу населення. Оскільки Петро I прагнув долучитися до європейської дійсності, його реформи мали глибоке соціальне значення: він сподівався змінити і сам стиль життя російського суспільства (зробити його більш динамічним, світським і т. ін.). А це поступово вело і до зміни менталітету людей].

Указ Петра I № 1735 «О писании впредь Генваря с 1 числа 1700 года во всех бумагах лета от Рождества Христова, а не от сотворения мира»⁴

Розряде и во всех приказах, в пометах, записках, в грамотах и во всех Наших Великаго Государя указех о всяких делех и в приказных и на площадях во всяких крепостях и в городех Воеводам в списках и в пометах и в сметных и пометных списках и во всяких приказных и мирских делах лета писать и числить годы Генваря с 1 числа 7208 года и считать сего от Рождества Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа 1700 году, а год спустя Генваря с 1 числа с предбудущаго 7209 году писать от Рождества

⁴ ПСЗ – СПб., 1830. – Т. III: 1689–1699. – № 1735. – С. 680 – 681.

Христова с 1 числа 1701 году и в предбудущих чинить по тому ж, а с того новаго года Генваря месяца и иные месяцы и числа писать сряду до Генваря непременно и в прочия лета, счисляя лета от Рождества Христова по тому ж. А то указали Мы Великий Государь учинить, для того что во многих Христианских окрестных народех, которые православную Христианскую Восточную веру держат с нами согласно, лета пишут числом от Рождества Христова. А буде кто похочет писать и от сотворения мира: и им писать оба те лета – от сотворения мира и от Рождества Христова сряду свободно.

Указ Петра I № 1736 «О праздновании Нового года»⁵

7208 года декабря в 20 день великий государь царь и великий князь Петр Алексеевич, всея Великия и Малыя и Белья России указал сказать: Известно ему великому государю стало, не только что во многих европейских христианских странах, но и в народах словенских, которые с восточною православною нашею церковью во всем согласны, как: волохи, молдавы, сербы, долматы, болгары, и самые его великого государя подданные черкасы и все греки, от которых вера наша православная принята, все те народы согласно лета свои счисляют от Рождества Христова в восьмой день спустя, то есть, января с 1 числа, а не от создания мира, за многую рознь и считание в тех летах, и ныне от Рождества Христова доходит 1699 год, а будущего января с 1 числа настает новый 1700 год, купно и новый столетний век; и для того доброго и полезного дела указал впредь лета счислять в приказах, и во всяких делах и крепостях писать с нынешнего января с 1 числа от Рождества Христова 1700 года.

А знак того доброго начинания и нового столетнего века, в царствующем граде Москве после должного благодарения к Богу и молебного пения в церкви, и кому случится и в дому своем, по большим и проезжим знатным улицам, знатным людям, и у домов нарочитых духовного и мирского чину, перед ворота учинить некоторые украшения от древ и ветвей сосновых, елевых и можжевеловых, против образцов, каковы сделаны на Гостине дворе и у нижней аптеки, или кому как удобнее и пристойнее, смотря по месту и воротам, учинить возможно, а людям скудным комуждо хотя по древцу или ветви на ворота, или над хороминою своею поставить, и чтоб то поспело ныне будущего генваря к 1 числу сего года, а стоять тому украшению генваря по 7 день того ж 1700 года.

До генваря ж в 1 день, в знак веселия; друг друга поздравляя новым годом и столетним веком, учинить сие: когда на большой Красной площади огненные потехи зажгут и стрельба будет, потом по знатным дворам, боярам, и окольниковым, и думным и ближним, и знатным людям, полатного, воинского и купецкого чина знаменитым людям, каждому на своем дворе,

⁵ ПСЗ – СПб., 1830. – Т. III: 1689–1699. – №. 1736. – С. 681 – 682.

из небольших пушечек, буде у кого есть, и из нескольких мушкетов, или иного мелкого ружья, учинить трижды стрельбу и выпустить несколько ракетов, сколько у кого случится, и по улицам большим, где пространство есть, генваря с 1 по 7 число, по ночам огни зажигать из дров, или хворосту, или соломы, а где мелкие двory, собрався пять или шесть дворов, такой огонь класть, или, кто похочет, на столбиках поставить по одной, по две, или по три смоляные и худые бочки, и наполня соломою или хворостом, зажигать, перед бурмистрскою ратушею стрельбе и таким огням и украшению, по их рассмотрению быть же.

4. Надайте відповіді на наступні питання:

4.1. Охарактеризуйте джерела (час створення, вид, авторство, достовірність).

4.2. З'ясуйте, як цар доводить необхідність переходу на нове літочислення.

4.3. Про які зміни в житті жителів Московської держави розповідає джерело?

4.4. Як документ дозволяє розкрити властивості реформ Петра I?

4.5. Які відомості про літочислення того часу ми можемо?

4.6. Яке значення мав перехід на нове літочислення?

5. Заповнити таблиці, опрацювавши матеріал теми №7 та уривки з джерел:

Реформи Петра I

Назва реформи	Час проведення	Зміст	Значення

Основні битви та події Північної війни 1700 – 1721 рр.

Назва	Дата	Зміст	Наслідки

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ І ПОВІДОМЛЕНЬ

1. «Пташенята гнізда Петрового».
2. Дипломатія Петра I.
3. Петровська «революція» в галузі культури і побуту.
4. Значення, підсумки і ціна петровських реформ.
5. Північна війна: передумови, події, результати.
6. Південний напрямок зовнішньої політики Петра I.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Буганов В.И., Назарец А.И. Страницы боевого прошлого нашей страны. Хрестоматия. – М., 1972. – С. 100 – 127.
2. Генеральный регламент и Устав. 28 февраля 1720 г. (извлечения) // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 180 – 207, 190 – 191.
3. История Отечества: IX – середина XIX века. Хрестоматия. Часть I. – М., 1996. – С. 115– 132, 147 – 148.
4. Реформы Петра I: Сб. докум. / Сост. В.И. Лебедев. – М., 1937.
5. Табель о рангах. 24 января 1722 г. // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 169 – 179, 190 – 191.
6. Указ о порядке наследования в движимых и недвижимых имуществах. 23 марта 1714г. // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 163 – 169, 189.
7. Указ о фискалах и о их должности и действии. 17 марта 1714 г. // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 161 – 163, 186 – 187.
8. Указ об учреждении губерний и о росписании к ним городов. 18 декабря 1708 г. // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 157 – 161, 185 – 186.
9. Хрестоматия по истории России: В 4–х т. – Т. 2. В 2–х кн. Кн. I. XVII – начало XVIII века / Сост. И.В. Бабич и др. – М., 1995. – С. 111 – 270.
10. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года. / Сост. П.П. Епифанов, О.П. Епифанова. – М., 1987. – С. 233 – 270.
11. Хрестоматия по истории СССР. – Т. II (1682 – 1856) / Сост. С.С. Дмитриев, М.В. Нечкина. – М., 1949. – С. 8 – 130.
12. Хрестоматия по истории СССР XVIII века / Сост. М.Т. Белявский и Н.И. Павленко. – М., 1963. – С. 13 – 220.

Література

1. Андерсон М.С. Петр Великий. – Ростов н / Д., 1997.
2. Анисимов Е.В. Петр Первый: рождение империи // История отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – М., 1991. – С. 186 – 220.
3. Артамонов В.А. Петр I. // Исторический лексикон. XVII век. Энциклопедический справочник. – М., 1998. – С. 543 – 547.

4. Баггер Х. Реформы Петра Великого: Обзор исследований. – М., 1985.
5. Бескровный Л.Г. Стратегия и тактика русской армии в полтавский период Северной войны // Полтава. Сборник статей. – М., 1959. – С. 21 – 62.
6. Буганов В.И. Петр Великий и его время. – М., 1989.
7. Валишевский К. Петр Великий. – Кн. 3. – М., 1990.
8. Вандалковская М.Г. Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн». – М., 1997.
9. Великие государственные деятели России: Учеб. пособие / Под ред. А.Ф. Кисилева. – М., 1996.
10. Вернадский Г.В. Русская история: Учебник. – М., 1997.
11. Внутренняя политика царизма (середина XVI – начало XX в.). – Л., 1967.
12. Голикова Н.Б. Политические процессы при Петре I: По материалам Преображенского приказа. – М., 1957.
13. Данилов А. А. История России IX – XIX вв.: справочные материалы. – М., 1997.
14. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России: Учебник. – М., 1983.
15. Заичкин И.А., Почкаев И.Н. Русская история: популярный очерк. IX – сер. XVIII в. – М., 1992.
16. Заозерский А.И. Фельдмаршал Шереметев. – М., 1989.
17. История Петра Великого. – М., 1992.
18. История России с древнейших времен до 1861 года: Учебник для вузов / Под ред. Н.И. Павленко. – М., 1996.
19. История Северной войны 1700 – 1721 гг. / Отв. ред. И.И. Ростунов. – М., 1987.
20. Карпов Г. М. Петровская эпоха в российской истории и культуре: Кн. для учителя: Ч. 2 // Преподавание истории в школе. – 1998. – № 1. – С. 62 – 75; № 3. – С. 70 – 80; № 6. – С. 66 – 79; № 7. – С. 61 – 79.
21. Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. Т. IV. Курс русской истории. Ч. IV. – М., 1989. – Лекция LIX – LXIX.
22. Колосов Е.Е. Артиллерия в Полтавском сражении // Полтава. Сборник статей. – М., 1959. – С. 91 – 111.
23. Костомаров Н.И. Князь Александр Данилович Меншиков // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. III. – М., 1991. – С. 843 – 885.
24. Костомаров Н.И. Петр Великий // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. III. – М., 1992. – С. 537 – 785.
25. Костомаров Н.И. Царевич Алексей Петрович // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. III. – М., 1991. – С. 823 – 841.
26. Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России – М., 1997.
27. Некрасов Г.А. Роль России в европейской международной политике

- 1725 – 1739 гг. – М., 1976.
28. Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Первого. – М., 1986.
 29. Никифоров Л.А. Русско–английские отношения при Петре I. – М., 1950.
 30. Новаковский В.И. Рассказы о Петре Великом. – М., 1992.
 31. Оларт Е. Петр I и женщины. – К., 1991.
 32. Павленко Н.И. Александр Данилович Меньшиков. – М., 1981.
 33. Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. – М., 1989.
 34. Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июня 1709 года. – М., 1989.
 35. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – Петрозаводск, 1996.
 36. Полтава. К 250–летию Полтавского сражения: Сб. статей. – М., 1959.
 37. Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах и фактах. IX – XX вв.: Вып. 2. Войны и мирные договоры. Книга 1. Справочник. – М., 1995.
 38. Семевский М.И. Царица Прасковья: Очерк из русской истории XVIII века. – М., 1989.
 39. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 15–ти кн. – М., 1962. – Кн. VII. – Т. XIV; Кн. VIII. – Т. XV – XVI; 1963. – Кн. IX. – Т. XVII.
 40. Струмилин С.Г. К вопросу об экономике петровской эпохи // Полтава. Сборник статей. – М., 1959. – С. 179 – 189.
 41. Чистяков А.С. История Петра Великого. – М., 1992 .

ТЕМА 8. ДОБА ПАЛАЦОВИХ ПЕРЕВОРОТІВ (1725 – 1762 рр.)

- 8.1. Боротьба за владу при імператорському дворі в 1725 – 1730 рр.
Спроба обмеження самодержавства.
- 8.2. Царювання імператриці Анни Іоаннівни та її наступника.
- 8.3. Правління Єлизавети Петрівни та її спадкоємця.

Мета: *Висвітлити основні події боротьби за владу при імператорському дворі у 1725 – 1730 рр., розкрити спроби обмеження самодержавства у цей період; охарактеризувати царювання імператриці Анни Іоаннівни та її наступника, розглянути правління Єлизавети Петрівни та її спадкоємця.*

8.1. Боротьба за владу при імператорському дворі у 1725 – 1730 рр. Спроба обмеження самодержавства

Розпочинаючи розгляд **першого питання**, студенту слід зосередитися на подіях 28 січня 1725 р., коли відразу після смерті Петра I, гвардійці на чолі з Меншиковим, усупереч бажанню багатьох інших сановників, посадили на престол **Катерину I**. Вдова Петра Великого виявилася нікчемним державцем, майже не займалася справами і здебільшого збавляла час у розвагах та гуляннях. Студенту слід взяти до уваги, що за її царювання першою людиною в державному управлінні став Олександр Меншиков.

Система управління державою при Катерині I зазнала істотних змін. Для допомоги імператриці, яка погано розбиралася у справах, 1726 р. створили найвищий орган влади – **Верховну таємну раду**. Верховниками стали впливові державні діячі на чолі з Меншиковим. Значення Урядового Сенату різко знизилося, його перейменували у Високий сенат. Верховники спільно вирішувати всі важливі справи, а імператриця Катерина I тільки підписувала принесені їй із Ради папери.

Опановуючи питання, студент має ознайомитися з новим курсом уряду імперії. Невдовзі після смерті Петра I його сподвижники заходилися критикувати його перетворення. З одного боку, реформи, двадцятирічна Північна війна, величезні податки розорили країну – імперії необхідно було перепочити, скоротити витрати. З іншого боку, верховники, критикуючи петровські почини, прагнули посилити свої позиції всередині країни, сподобатися всім родовитим супротивникам Петра, які підвели голови після смерті царя. Вони відмовилися продовжувати реформи в економіці, державному управлінні, скоротили витрати на армію. Були згорнуті плани Петра завоювати Персію й острів Мадагаскар. При цьому в середовищі верховників не було єдності – усі відчайдушно боролися за владу та вплив на Катерину I.

Серед дій влади часів Катерини I, які залишилися в історії, варто

відзначити відкриття **Петербурзької Академії наук** 1725 р., указ про заснування якої Петро I підписав ще 1724 р. Працювати у новій установі запросили науковців із різних країн – своїх у Російській імперії тоді ще не було.

На окрему увагу студентів заслуговують несподівані повороти в розгортанні боротьби за владу при імператорському дворі, яка тривала в 1727 – 1730 рр. Катерина I правила всього два роки. Гуляння при її дворі відбувалися безперервно. 6 травня 1727 р. вона померла. Перед смертю, піддавшись наполегливим проханням Меншикова, Катерина I підписала так званий Тестамент – заповіт, згідно з яким престол переходив до онука Петра I великого князя Петра Олексійовича. Його нареченою була донька Меншикова Марія. Навколо дванадцятирічного хлопчика (сина страченого царевича Олексія) згуртувалася невдоволена петровськими реформами і пануванням «безродних» временщиків знать.

У травні 1727 р. на царство заступив **Петро II**. Так почався короткий терміновий тріумф Меншикова. Усе йшло його за сценарієм: він фактично керував державою, став генералісимусом, заручив юного царя з Марією, перевіз його до себе в палац на Васильєвський острів і не спускав з нього очей. Однак улітку 1727 р., скориставшись несподіваною хворобою князя, його численні вороги зуміли настроїти хлопчика проти ясновельможного. Особливу роль у цій змові відіграв вихователь імператора віце-канцлер Андрій Іванович Остерман. Спроби Меншикова побачитися з Петром II і якось вплинули на нього зазнали невдачі.

На початку вересня 1727 р. Меншикова заслали у власний маєток Оранієнбург у Воронежській губернії. По дорозі у нього відібрали всі ордени, коштовності й прикраси, гроші, переписали державі майно (зокрема 90 тис. душ кріпаків). У квітні 1728 р. верховники вирішили заслати князя разом із родиною до Сибіру, до Березова, де він помер 1729 р.

Після скинення Меншикова при владі закріпився клан князів **Долгоруких**, бо фаворитом Петра II став князь Іван Долгорукий – легковажний і розпусний молодик. Старший за імператора на сім років, він здавався дванадцятирічному хлопчикові досвідченим і бувалим. На початку 1728 р. імператор, двір, державні установи і гвардія переїхали до Москви. Офіційні заяви стверджували, що переїзд потрібний для коронації Петра II, але багато хто говорив, що відтепер двір покинув Петербург і залишиться в Москві назавжди.

Батько фаворита імператора князя Івана, марнослашний і недалекий Олексій Долгорукий, вирішив одружити Петра зі своєю донькою князівною Катериною Олексіївною. Але через хворобу, напередодні весілля, Петро II помер у січні 1730 р. Долгоруки спробували обдурити вельмож, які зібралися у палаці, і пред'явили фальшивий заповіт царя на ім'я цариці нареченої князівни Катерини, однак верховники на чолі з князем Дмитром Голіциним відкинули ці плани і вночі 18 січня 1730 р. обрали на престол курляндську

герцогиню **Анну Іоаннівну**.

У подальшому розгляді студенту слід звернути увагу на «затійку» верховників, яка полягала у спробі обмеження самодержавства. Зараз же після обрання Анни верховники відрядили до Мітави посольство, яке виставило їй умови – «**кондиції**». Цим документом верховники прагнули обмежити владу Анни на користь Верховної таємної ради як у зовнішній політиці («Ни с кем войны не вчинять... Миру не заключать»), так і в інших сферах – фінанси («Никаких новыми податями не отягощают... Государственные доходы в расход не употребляют»), роздавання земель тощо. Крім того, Анну зобов'язали не дарувати чинів вище полковника і не призначати собі придворних без дозволу Ради. Так верховники хотіли забезпечити монархію від надмірного впливу фаворитів.

Важливо зауважити, що «кондиції» відбивали інтереси не тільки верховників, а всього дворянства, яке втомилася від самовладдя царів і хотіло, щоб ні життя, ні майно, ні маєтки, ні честь дворянську государ без суду не відбирав. Відтепер, згідно з «кондиціями», Російська імперія фактично і юридично переставала бути самодержавною. На верховну владу накидали вузду закону, що відкривало перед імперією перспективу розвиватися парламентським шляхом.

Однак Анна знищила цю «першу російську конституцію». Прибувши до Москви у лютому 1730 р., вона зуміла привернути на свій бік дворян, котрі не знали про існування «кондицій» і були обурені «затійкою» верховників, які намагалися захопити владу у свої руки.

За допомогою гвардії і при підтримці дворянства Анна зуміла розірвати угоду з верховниками, прилюдно подерла листа з підписаними нею «кондиціями» і повернула російській монархії самодержавство. У підсумку, Російська імперія прожила без самодержавства лише 37 днів.

8.2. Царювання імператриці Анни Іоаннівни та її наступника

Вивчення другого питання слід розпочати із з'ясування окремих особливостей правління нової імператриці. До імператорського трону життя дочки царя Івана Олексійовича – співправителя Петра I – і цариці Прасков'ї Федорівни проходило на політичному задвірку. У 17 років її видали заміж за курляндського герцога Фридриха-Вільгельма. Вона майже одразу овдовіла, але з волі Петра перебралася до Мітави, де жила під наглядом російського резидента Петра Бестужева-Рюміна. Від 1727 р. її фаворитом став **Ернст-Йоган Бірон**.

Анна була малоосвіченою правителькою і нічого не тямилася у справах. Управління вона передоручила створеному 1731 р. **Кабінету міністрів**, де першу скрипку грав **Андрій Остерман**, та поновленій 1732 р. **Таємній канцелярії**, яку очолив генерал **Андрій Ушаков**. У своїй політиці Анна керувалася бажанням нічого серйозно не змінювати. Водночас, ідучи

назустріч побажанням дворянства, вона обмежила для нього термін державної служби, скасувала петровський закон про майорат. 1732 року; налякана подіями початку 1730 р., цариця переїхала до Санкт-Петербурга, який знову став столицею Російської імперії. Звичаї, одяг, спосіб життя, що їх завів Петро I, за царювання Анни міцно вкорінилися й розвивалися за законами європейської моди. Цим законам підкорялася й сама імператриця, та її двір.

Царювання Анни Іоаннівни в пізнішій літературі називали **біронівщиною** за іменем її фаворита, бо цей виходець із дрібних курляндських дворян, якого Анна висунула на перші ролі та зробила курляндським герцогом, став реальним правителем Російської імперії. Розумний, вольовий і хитрий, він мав на Анну величезний вплив, жодного дня вони не провели в розлуці, скрізь бували разом. Без схвалення Бірона не приймали жодного серйозного державного рішення. «Временщик» відзначався крутою вдачею, його, як вогню, боялися придворні й міністри, побоювалася Бірона і сама цариця, яку, за чутками, він лупцював.

Уже стадо загальником уявлення про біронівщину, як режим засилля чужоземців, котрі розграбовувати багатства країни, як про часи, коли панувала загальна підозріливість, шпигунство, доноси, жорстоке переслідування невдоволених. Факти ж свідчать, що при дворі Анни Іоаннівни домінували не німці, а цілком інтернаціональна кліка придворних. У строкатій компанії довкола імператорського престолу, яка складалася з курляндця Бірона, ліфляндців братів Левенвольде, ольденбуржця Мініха, вестфальця Остермана, «литвина» Ягужинського, нащадка кабардинських князів Черкаського, росіян Головкина, Ушакова і Волинського, не було єдності. Це була типова придворна камарилья, яку роздирала нескінченна боротьба за владу, багатства і вплив. У цій боротьбі ні національність, ні віросповідання значення не мали – всі однаково змагалися за ласку государині.

Результати ж внутрішньої і зовнішньої політики свідчать, що за часів Анни Іоаннівни тривав курс на використання іноземців, а російське дворянство отримало істотні пільги. Завдяки Мініху, колишні привілеї чужоземцям, які вступили на російську службу (один із заходів Петра I для залучення офіцерів до російської армії), було скасовано і російські офіцери зрівнялися з ними у правах. Стосовно ж лютої Таємної канцелярії, жорстокого переслідування невдоволених, грабування багатств країни та інших споконвічних вад російського управління, то вони були завжди: і до Бірона, і після нього.

Студентові слід звернути увагу на нерозумне, даремне витрачання коштів держави за умов самодержавства. Так, у лютому 1740 р. на льоду Неви звели **Крижаний будинок** – дивовижний палац із криги. Все оздоблення палацу аж до меблів, гральних карт на столі, «птахів», які сиділи на крижаних деревах, зробили з льоду. Крижаними були й гармати, що

стріляли біля будинку. Будиночок призначався для блазнівського весілля карлиці Бужанінової та блазня князя Михайла Голіцина. Їх везли у клітці на слоні, а в процесії брали участь привезені від усіх народів Росії подружні пари. Після весілля молодят замкнули на ніч у крижаній спальні. Організатором свята був кабінет-міністр Артемій Волинський.

Не минуло й півроку; а петербуржці стати свідками іншого пам'ятного видовища – страти самого Волинського. Честолюбний і талановитий адміністратор, що його тривалий час вважали ставлеником Бірона, він слухняно виконував волю «временщика», але якось не догодив йому: почав виявляти пиху і непослух. Бірон, скориставшись підозріливістю Анни, зумів накрутити її проти кабінет-міністра. Волинського і двох його друзів звинуватили у змові та державній зраді, катували і стратили.

Опановуючи зовнішньополітичний курс і зовнішню політику Анні, студент має засвоїти, що, як і в часи Петра I, вона була активною, навіть агресивною. У цей період виділялися два головні її напрямки – Польща і Туреччина, а також Кримське ханство. Після смерті польського короля Августа II, у часи безкоролів'я, 1733 р. російські війська вдерлися до Польщі і змусили поляків затвердити на троні не прихильника Франції, колишнього короля Станіслава I Лещинського, а сина покійного Августа II Августа III. Відтоді вплив Російської імперії в Польщі чимдалі зростав.

З 1735 р. Російська імперія вела війну проти Туреччини. Кілька разів армія фельдмаршала Мініха вдиралася до Криму, завдаючи збитків Кримському ханству – васалові Туреччини. Тоді ж таки був узятий Азов, фортеця у гирлі Дону, яку повернули туркам за Прутським миром 1711 р., а також міста й фортеці в Молдавії. Щоправда, ці перемоги дорого коштували російській армії: **Мініх** виявився поганим полководцем, війська зазнавали колосальних небойових утрат. Походи відбувалися у степових засушливих зонах, провіант і вода для армії та корм для коней постачалися погано. Більшу частину людей і худоби було втрачено внаслідок голоду, дизентерії, незадовільної організації роботи тилу. Але Мініхові, цьому горе-полководцеві, майже завжди щастило. У ту самісіньку мить, коли 2 липня 1737 р. погано підготований Мініхом штурм обложеної турецької фортеці Очаків захлинувся і штурмові колони зупинилися під стінами, біля рову, втрачаючи сотні вбитих, у фортеці вибухнув головний пороховий льох. Під руїнами стін загинула третина очаківської залози, весь боєзапас перетворився на дим. Після цього турки здали фортецю.

17 серпня 1739 р. у Молдавії, в містечку Ставучани, турки атакували російські позиції, але були відбиті, і тут незрозуміла паніка охопила їхні ряди. 90-тисячна армія Велі-паші безпричинно і спішно покинула укріплений табір і почала тікати у бік фортеці Хотин – центру оборони Поділля. Проходячи через Хотин, турецькі солдати заразили панікою 10-тисячну залозу цієї неприступної, вирубаної в скелі фортеці, і вона теж

втекла слідом за польовими військами. Мініх одразу зайняв Хотин, утративши в ході операції лише 13 убитих і 54 поранених. Завершив російсько-турецьку війну **Белградський мир** 1739 р., за яким Російську імперію було позбавлено фактично всіх завоювань Мініха. Однак було започатковано просування Російської імперії до берегів Чорного моря.

Освоєння теми передбачає також з'ясування обставин початку царювання наступника імператриці Анни. 5 жовтня 1740 р. в імператриці стався напад хвороби. Очевидно, у неї загострилася нирково-кам'яна хвороба. Бірон не відходив від ліжка хворої імператриці, доки вона не підписала заповіт, у якому спадкоємцем престолу призначила свого внучатого племінника, немовля **Івана Антоновича**, а Бірона оголосила регентом до сімнадцятиріччя юного імператора Івана VI.

Як же опинився на престолі Іван Антонович? Анну Іоаннівну, яка офіційно вважалася бездітною (негласно вона народила від Бірона сина, котрий жив при дворі), дуже непокоїла доля трону після її смерті.

Вона не хотіла, щоб влада перейшла до нащадків Петра I (Єлизавети Петрівни чи до її племінника, який жив у Голштинії, Карла-Петера-Ульриха – сина померлої 1728 р. старшої дочки Петра I, герцогині Голштинської – Анни Петрівни). Тому 1731 р. імператриця вдалася до мудрованого способу вирішити династичну проблему: вона змусила підданців присягнути на вірність дитині, яка народиться від майбутнього шлюбу **Анни Леопольдівни** з будь-яким іноземним принцем. Анна Леопольдівна доводилася імператриці племінницею і була донькою її старшої сестри Катерини Іванівни, яку Петро I ще 1716 р. видав заміж за Карла-Леопольда, герцога Мекленбурзького. У цьому шлюбі 1718 р. і народилася дівчинка – Анна Леопольдівна. Шлюб Катерини Іванівни був невдалим, вона з труднощами зуміла виїхати разом із дочкою від нерозважливого чоловіка до Російської імперії.

Анна Леопольдівна підросла, і 1733 р. їй знайшли нареченого – принца Брауншвейзького Антона-Ульриха. Він приїхав до Петербурга, але імператриці Анні й іншим, зокрема й нареченій, не сподобався. Принц був людиною тихою, млявою, позбавленою амбіцій, державницьких і військових здібностей. Кілька років принц служив у російській армії, а 1739 р. його, усупереч бажанню нареченої, все-таки обвінчали з Анною Леопольдівною. У серпні 1740 р. у неї народився хлопчик, якого назвали Іваном. Так утворилася **Брауншвейзька родина**. Цій дитині і передала престол, помираючи, імператриця Анна Іоаннівна.

Але реальним правителем став Бірон. Запопадлива перед ним знать сама просила його взяти на себе тягар правління. Слухняно присягнули новому імператорові й регентові гвардійці, на яких Бірон поглядав без довіри. І недаремно: регентство Бірона тривало не 17 років, як він сподівався, а три тижні – уже 9 листопада 1741 р. Літній палац, де він мирно спав, захопив загін гвардійців під командою найближчого сподвижника

Бірона Мініха. Фельдмаршал сам хотів спробувати влади. До цього моменту Мініх вважався найвірнішим сподвижником регента, він доклав чимало зусиль, щоби влада перейшла саме до Бірона. Удар Мініха був несподіваним, хоча й ретельно спланованим: він домовився про скинення Бірона з матір'ю юного імператора принцесою Анною Леопольдівною, яка теж недолюблювала регента.

Після перевороту Мініх розраховував посісти провідне місце в державі. Але його зненацька обійшли: Анна Леопольдівна, яка стала правителькою держави при малолітньому синові, призначила головнокомандувачем російської армії і дарувала чин генералісімуса не Мініхові, а своєму чоловікові принцу Антону-Ульриху. Фактична влада перейшла до віцеканцлера Андрія Остермана, який став першим міністром. Ці зміни у владі послабили державу: Анна Леопольдівна і вся її Брауншвейзька родина були непопулярні в народі і серед гвардійців. До того ж, з уряду зникли такі впливові й вольові особистості, як Бірон і Мініх. Це відкрило можливості для авантур іншим претендентам на владу.

Неспокійна обстановка в імперії здалася шведським політикам вельми вигідною для планів – змінити умови Ніштадтського миру. У липні 1741 р. Швеція напала на Російську імперію, основні військові дії розгорнулися у Фінляндії. Однак 23 серпня російські війська на чолі з головнокомандувачем фельдмаршалом Петром Лассі розгромили шведську армію.

8.3. Правління Єлизавети Петрівни та її спадкоємця

Вивчення третього питання слід почати із з'ясування обставин палацового перевороту **Єлизавети Петрівни**. Донька Петра I народилася 1709 р. в Москві і виросла неабиякою красунею. Цесарівна безмірно захоплювалася святкуваннями, гуляннями, уборами, цуралася серйозних занять, здавалася легковажною і недалекою. Однак дехто помічав, що цесарівна не така проста, як здається на перший погляд, що роль пустотливої кокетки їй вигідна, а насправді у неї вольовий характер, вона розумна, честолобна і владна. Якщо за часів Анни Іоаннівни цесарівна сиділа тихше води й нижче трави, боячись імператриці і Бірона, то при Анні Леопольдівні вона підвела голову.

Влада Анни Леопольдівни була слабкою. Одночасно в середовищі гвардійців посилювалися патріотичні настрої. Після смерті Петра I спливали роки, багато неприємного й важкого, що люди пов'язували його реформами, забулося. У гвардійських казармах із захватом згадували його великодержавні здобутки. Погляди ветеранів зверталися до його доньки, яка здавалася їм продовжувачкою петровських традицій.

Та й сама Єлизавета чимало зробила для своєї популярності в гвардії: не цуралася спілкуватися з солдатами, хрестила їхніх дітей, була їхньою

«кумою». Думка захопити владу гризла її все частіше. З допомогою близьких до неї людей вона налагодила таємні зв'язки з гвардійцями – солдатами **Преображенського полку**. Їй допомагали також іноземні дипломати, які давали гроші. Уночі, в хуртовину, 25 листопада 1741 р. цесарівна вирушила в казарми Преображенського полку; закликала солдатів до бунту і разом з ними поїхала до Зимового палацу, який заколотники швидко й легко захопили. Так донька Петра здобула собі батькову імператорську корону – і стала імператрицею Єлизаветою Петрівною.

Прийшовши до влади, Єлизавета постаралася переконати всіх, що вона вступила на престол «по праву крові», як дочка і спадкоємиця Петра Великого. Саме в цей час і народилася легенда про «засилие немецких временщиков», яких із «их гнезд выпужала» шляхетна Петрова донька. Насправді ж ішлося про запеклу боротьбу за владу, і в цій боротьбі всі засоби, зокрема й пишномовні патріотичні вислови, годилися. Реально від перевороту постраждали тільки чільні фігури царювання Івана Антоновича. Решта сановників залишилися на своїх місцях, скажімо, начальник Таємної канцелярії **Андрій Ушаков**, який відав політичним розшуком і усував невдоволених владою Анни Іоаннівни, Бірона та Анни Леопольдівни, тепер ув'язнював ворогів Єлизавети.

Студенту слід взяти до уваги, що наслідком перевороту було усунення Брауншвейзької фамілії. Коли у листопаді 1741 р. Єлизавета Петрівна на чолі преображенців захопила Зимовий палац, то передусім було заарештувано Брауншвейзьку фамілію. Немовля-імператора і його родину відправили на заслання. Доля колишнього імператора Івана Антоновича була жахливою. Чотирирічного хлопчика відібрали у батьків і багато років тримали в окремій камері в Холмогорах у повній ізоляції. 1756 року юнака вивезли до Шліссельбурга, де посадили в особливу в'язницю всередині фортеці. Там його 1764 р. і спіткала смерть – був убитий охороною у 23-річному віці при спробі його звільнити.

Студенту необхідно приділити певну увагу матримоніальним аспектам правління Єлизавети. Особливе місце в оточенні нової імператриці посів **Олексій Розумовський**. Ще 1731 р. Єлизавета закохалася в красеня-співака з придворної капели Олексу Розума, українця, пастуха з села під Черніговом. Майже двадцять років вони не розлучалися. Олексій Розумовський жив у палаці Єлизавети, з часом перетворився на пишного й розкішного вельможу, графа, власника тисяч кріпаків, хоча за характером і звичками залишався добродушною, простою людиною. Як писав його біограф, «серед усіх спокус такої небаченої фортуни Розумовський залишався вірним собі і своїм. На кліросі і в покоях петербурзького палацу, серед лемешівської череди і на гуляннях розкішної Єлизавети він завжди був таким самим простим, наївним, хитруватим і насмішкуватим і водночас надзвичайно добродушним українцем, який до нестями любив свою прекрасну батьківщину і своїх родичів».

Історичні документи зберегли чимало свідчень про те надзвичайної сили кохання, що поєднувало Єлизавету і Розумовського. Існує версія, що після сходження Єлизавети Петрівни на царський престол Розумовський таємно обвінчався з нею, проте документально це не підтверджується. Розумовський, як патріот України, сприяв багатьом позитивним зрушенням в її суспільно-політичному житті. Зокрема, 1741 р. Єлизавета Петрівна під впливом свого фаворита видала указ, за яким розміщувати військові частини в Україні, а також заїждже російське чиновництво мала виключно місцева старшинська влада. Російським поміщикам, які мали маєтки в Україні, категорично заборонялося покріпачувати місцеве населення; офіцерам російських гарнізонів наказувалося не чинити насилля і наруги щодо мешканців українських міст і сіл та козацької адміністрації всіх рівнів. Скасовувалася заборона Генеральної військової канцелярії та вільного переходу селян (посполитих) із місця на місце в межах кордонів Гетьманщини. Розумовський активно сприяв відновленню в Україні після тривалої перерви гетьманства і обранню 1750 р. на посаду гетьмана свого молодого брата – **Кирила Розумовського**.

Пишні палаци й чепуріння – головна ознака правління імператриці Єлизавети. Зовні мила й доброзичлива, Єлизавета була вередливою, дріб'язковою і погано вихованою, завдавала чимало прикростей своїм близьким, придворним, слугам.

Наприкінці 1740-х рр. імператриця розлучилася з Розумовським, хоча й надалі добре до нього ставилася і навіть зробила фельдмаршалом. На зміну йому прийшов Іван Шувалов, людина розумна, освічена, прихильник літератури і мистецтва. Шувалов відзначався скромністю й добротою. Він ніколи не був срібллюбцем: відмовлявся від пропонованих йому нагород, старався уникати символів честі, багатих дарунків своєї володарки.

Розглядаючи зовнішню політику імперії, слід звернути увагу на те, що прийшовши до влади, Єлизавета просила шведів про мир, але вони продовжували воєнні дії, бо хотіли повернути собі Східну Прибалтику. Проте успіх був на боці російських військ. У серпні 1742 р. фельдмаршал Лассі змусив шведську армію капітулювати і зайняв усю Фінляндію, яка належала тоді Швеції. Російський флот повністю взяв під контроль фінляндське узбережжя. Незабаром в Або був укладений мир і до Російської імперії відійшла частина Фінляндії.

Після війни зі шведами країна прожила мирно 14 років – незвичайно тривалий для XVIII ст. термін. Але у 1756 р. імперія все-таки вплуталася у **Семирічну війну** на боці Австрії і Франції. Росіяни воювали проти Пруссії, чий король Фридрих II викликав у Єлизавети особливу неприязнь Крім допомоги Австрії, Росія мала на меті приєднати до своїх володінь Східну Пруссію.

Влітку 1757 р. російські війська здобули перемогу над прусською армією при Грос-Егерсдорфі і на початку 1758 р. зайняли Кенігсберг. За

якийсь час місто приєднали до Російської імперії і жителі Східної Пруссії (зокрема й видатний філософ Іммануїл Кант) присягнули на вірність імператриці Єлизаветі Петрівні. Війна з Пруссією велася на чужій території, була важкою і кровопролитною. У жорстокій битві при Цорндорфі 1758 р. російська армія втратила половину своїх солдатів і багато генералів, але не відступила. Наступного 1759 р. російські й австрійські війська під командуванням **Петра Салтикова** уцент розбили Фридриха II у битві під Кунерсдорфом, а 1760 р. разом з австрійським корпусом зайняли Берлін, де простояли кілька днів. Правда, наступник Єлизавети на престолі Петро III уклав у 1762 р. сепаратний мир із Фридрихом.

Підсумовуючи правління Єлизавети Петрівни зазначимо, що царювання дочки Петра I, яке тривало 20 років, було цілком спокійним і нежорстоким. Ресурси кріпосницької економіки ще не вичерпалися, російські товари – збіжжя, коноплі, деревина, поташ, смалець й особливо уральське залізо – цінувалися на світовому ринку і приносили країні величезні прибутки. Відомо, що імператриця за весь час свого правління не підписала жодного смертного вироку. Протягом її правління виросло ціле покоління російських людей, не битих петровським кийком, які не боялися «временщика» Бірона. Ідеї Просвітництва безперешкодно проникали в країну, люди ставати гуманнішими і терпимішими один до одного. Культурні досягнення часів Єлизавети (відкриття драматичного театру, Академії мистецтв) послужили ґрунтом для розвитку російської культури в наступні десятиріччя.

Важливе місце у вивченні теми посідають факти, пов'язані з короткочасним царюванням спадкоємця Єлизавети Петрівни. Імператриця померла на Різдво 1761 р. До влади прийшов її племінник **Петро III**. Майбутній Петро III народився у місті Кіль у герцогстві Голштинія, за володаря якого, герцога Карла-Фридриха, видали 1725 р. старшу доньку Петра I цесарівну Анну Петрівну. Відразу після народження хлопчика, названого Карлом-Петером-Ульрихом, двадцятирічна Анна померла. Батько ж сином не цікавився, повністю віддавши його в руки грубих і неосвічених вихователів. Коли 1739 р. Карл-Фридрих помер, юний принц став герцогом Голштинським.

Щойно прийшовши 1741 р. до влади, імператриця Єлизавета, тітка Карла-Петера-Ульриха, викликала його до Російської імперії. Тут його хрестили за православним обрядом, нарекли Петром Федоровичем і оголосили спадкоємцем російського престолу.

Онук Петра I виявився доволі байдужим до Росії. Змолоду він виявив себе як людина вперта, нерозумна, малоздібна управляти країною. Інфантильний і вередливий, Петро не був, однак, злим чи жорстоким. При російському дворі він почувався чужинцем, за ним постійно таємно стежили і негайно доносили імператриці про всі його дії і слова.

Не дивно, що спадкоємець престолу не любив бувати при дворі, а

старався виїхати у свій маєток Оранієнбаум під Петербургом. Там він міг сховатися від тіточкиних підглядачів і жити, як хочеться.

Та справжньою пристрастю Петра була спеціальна військова частина, привезена для спадкоємця престолу прямо з Голштинії. Її солдати й офіцери розташувалися в маленькій фортеці Петершанц. Тільки тут, за земляними укріпленнями фортеці, серед голштинських офіцерів, Петро почувався у безпеці.

З дитинства зразком для наслідування для Петра III був прусський король Фридрих II. Під час Семирічної війни з Пруссією Петро не приховував своїх симпатій до супротивника Російської імперії. І перше, що він зробив, зійшовши на російський престол, – уклав із Фридрихом мир, фактично врятувавши того від розгрому. Мало того, на початку 1762 р. Петро III вступив із Фридрихом в оборонний союз і віддав наказ готувати російську армію до походу на Данію – державу, яка на початку XVIII ст. відхопила в улюбленої Петром Голштинії чималий шмат території. Підготовка до нової, зовсім непотрібної Росії війни стала однією з причин перевороту, в результаті якого Петро III був скинутий.

На увагу студента заслуговують декілька важливих законів, які видав Петро III. Одним указом він заборонив використовувати вислів «Слово і діло!», яким донощики привертали увагу влади до здійсненого чи задуманого державного злочину. Цей звичай тероризував суспільство і плодив брехливі виказування. Іншим указом цар ліквідував страшну Таємну канцелярію – політичну поліцію, місце катувань і таємних страт. Насправді доноси ніхто не скасовував, просто відтепер їх треба було подавати без крику; в письмовій формі, а функції одіозної Таємної канцелярії перейшли до Таємної експедиції Сенату. Петро III підписав ще кілька важливих указів: заборонив переслідувати старовірів, скасував низку монополій, заснував Державний банк. Усі ці заходи свідчили, що новий государ, попри свою своєрідність, міг стати помітним державним діячем. Але цьому не судилося справдитися – царя скинула власна дружина.

Та найважливішим державним актом часів Петра III став маніфест про «дарування вольності і свободи всьому російському дворянству». Згідно з маніфестом, дворяни вперше звільнялися від обов'язкової служби, отримали право виходити у відставку; вільно їздити за кордон і навіть іти на службу до інших правителів. З цього маніфесту почалися важливі станові реформи, продовжені вже за царювання Катерини II. Їхня суть – звільнення дворянства від всеохопної влади самодержавства.

На подальший хід імперської історії суттєво вплинув переворот імператриці Катерини Олексіївни. З перших днів правління Петро III налаштував проти себе дворянство і гвардію. План безглузлого походу на Данію, демонстративна зневага до російських традицій, запровадження в армії прусської форми, безладне й скандальне життя імператора – все це викликало роздратування в суспільстві. Цими настроями вміло

скористалася дружина Петра, імператриця **Катерина Олексіївна**. Ще у 1745 р. спадкоємець престолу Петро Федорович з волі імператриці Єлизавети одружився з принцесою Ангальт-Цербстською Софією-Фредерикою-Августою, яка стала православною Катериною Олексіївною.

Перші роки у Російській імперії Катерина вела самотній спосіб життя, рано допалася до читання, яке стало її справжніми університетами. Вона не любила чоловіка, була честолюбною і мріяла сама посісти престол. Розумна, тактовна й хитра, вона поступово налагодила зв'язки у високому товаристві імперії і гвардії. Бажання Катерини стати російською імператрицею здійснилося завдяки змові, на чолі якої стояв її коханець Григорій Орлов і чотири його брати – гвардійські офіцери, які мали величезний вплив у товаристві. До змови прилучилися окремі впливові сановники двору. Вони змовилися з гвардійцями і вчинили державний переворот.

Петро III нехтував попередженнями про підозрілі витівки його дружини і не надавав їм значення, за що й заплатив головою. До Катерини доходили чутки, що чоловік бажає з нею розлучитися і заслати у монастир: про його роман із фрейліною Єлизаветою Воронцовою усі давно знали й імператор прилюдно виявляв до своєї фаворитки особливу увагу. Все це прискорило початок путчу. Вранці 28 червня 1762 р. Катерина таємно виїхала з Петергофа, де перебував двір Петра III, до Петербурга, одночасно Орлови в самому місті підняли на бунт гвардійців. Змовникам дуже допоміг командир Ізмайловського полку, гетьман України Кирило Розумовський. Війська вийшли на вулиці столиці і вітали Катерину, супроводжуючи коляску, у якій вона їхала Невським проспектом. У Казанському соборі відбувся молебень і присяга на вірність новій государині. Після цього війська виступили на Петергоф.

Вбивство Петра III. До свого арешту імператор перебував у Петергофі і слав дружині листи, благаючи пробачити його, вислати разом із Воронцовою до Голштинії, призначити йому пенсію тощо. Коли вірні Катерині війська прийшли у Петергоф, він, не опираючись, здався на ласку переможців і незабаром зрікся престолу: його відвіз у маєток Ропша брат фаворита й активний учасник перевороту Олексій Орлов. Там колишнього імператора було вбито.

ГОЛОВНІ ДАТИ ТА ПОДІЇ

1725 р. Помер Петро I, не залишивши розпорядження про наступника.

1725 – 1727 р. Царювання імператриці Катерини I.

1726 р. Указ про створення Верховної таємної ради під головуванням Катерини I. До неї увійшли: О. Меншиков (фактичний правитель країни), Ф. Апраксин, Р. Головкін, П. Толстой, А. Остерман, Д. Голіцин і голштинський герцог Карл Фрідріх – чоловік старшої дочки Петра I Анни.

Серпень 1726 р. Підписання союзного договору між Росією і Австрією.

1727 – 1730 рр. Царювання імператора Петра II при регентстві Верховної таємної ради (Петру II у 1727 р. було 12 років.)

19 січня 1730 р. Смерть Петра II від віспи. Припинення роду Романових по чоловічій лінії. Верховна таємна рада прийняла рішення про обрання на російський престол вдови герцога Курляндського, дочки царя Івана V, Анни (племінниці Петра I).

1730 – 1740 рр. Царювання імператриці Анни Іоанівни.

1730 – 1740 рр. Приєднання до Російської імперії Уральської, Тургайської, Акмолинської, Семипалатинської губерній.

1734 р. Анна Іоанівна повернула козакам території Запоріжжя і відновила Січ (Нова Січ).

1733 – 1735 рр. Російсько – польська війна. Приводом до війни послужило обрання після смерті Августа II у Польщі Станіслава Лещинського.

1735 – 1739 рр. Війна Російської імперії з Туреччиною за вихід до Чорного моря. Союзником Росії була Австрія.

1736 р. Похід російської армії під керівництвом Мініха на Крим. Взяття Перекопу, Бахчисарая. Взяття російською армією Азова.

17 серпня 1739 р. Розгром 90-тисячної турецької армії військами Мініха під Ставучанами.

18 вересня 1739 р. Туреччина і Російська імперія уклали Белградський мир. До Росії перейшли Азов і невелика територія між Сіверським Донцем і Бугом. Вихід до Чорного моря залишався за Туреччиною.

17 жовтня 1740 р. Смерть Анни Іоанівни. Зведення на престол її внучатого племінника двомісячного Івана VI Антоновича. Призначення регентом при ньому фаворита імператриці Анни – Бірона.

8 листопада 1740 р. Палацовий переворот графа Мініха, повалення регента Бірона. Проголошення регентшей при Івані Антоновичі його матері Анни Леопольдівни.

25 листопада 1741 р. Палацовий переворот, в результаті якого на престол була зведена дочка Петра I Єлизавета Петрівна.

1741 – 1743 рр. Російсько-шведська війна. Швеція спробувала взяти реванш за поразку у Північній війні і оголосила війну Російській імперії, звинувативши її у недотриманні умов Ніштадського миру. Війна велася на території Фінляндії.

Серпень 1743 р. Підписання в Або (Турку) миру Російської імперії зі Швецією. Швеція підтвердила підсумки Північної війни. До Росії відійшла невелика територія Фінляндії до р. Кюмені.

1741 – 1761 рр. Царювання Єлизавети Петрівни.

Грудень 1741 р. Скасування Кабінету міністрів і відновлення правлячої ролі Сенату.

1742 р. Оголошення Єлизаветою Петрівною спадкоємцем престолу племінника Петра Федоровича (сина старшої сестри Анни Петрівни).

1745 р. Шлюб Петра Федоровича з Софією Августою Фредерікою Ангальт-Цербстської (після хрещення – Катериною Олексіївною).

1754 р. Народження сина Петра Федоровича і Катерини Олексіївни – Павла.

1757 – 1761 рр. Участь Російської імперії у Семирічній війні.

Січень 1758 р. Взяття російськими військами Кенігсберга. Маніфест Єлизавети Петрівни про приєднання Східної Пруссії до Російської імперії на правах області.

28 вересня 1760 р. Взяття російськими військами Берліна. Ключ від Берліна був переданий на вічне зберігання до Казанського собору у Петербурзі.

25 грудня 1761 р. Смерть Єлизавети Петрівни і проголошення імператором Петра Федоровича.

1761 – 1762 рр. Царювання Петра III.

1762 р. Маніфест про дарування вольності дворянської.

1762 р. Маніфест про знищення Таємної канцелярії.

24 квітня 1762 р. Підписання у Петербурзі мирного договору Петра III і Фрідріха II, повернення Пруссії всіх зайнятих російськими військами територій.

28 – 29 червня 1762 р. Палацовий переворот, в результаті якого на престол була зведена Катерина Олексіївна.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Біронівщина – характеристика, що відображає особливості правління під час царювання імператриці Анни Іоанівни. Термін пов'язаний з ім'ям її фаворита Е. І. Бірона. Характерні риси біронівщини – засилля іноземців, головним чином німців, у всіх областях державного та суспільного життя, жорстоке переслідування незадоволених, шпигунство, доноси. У період біронівщини скарбниця виснажилася від безприкладної розкоші двору, розкрадань фаворитів. Панування іноземців викликало невдоволення дрібного і середнього російського дворянства і гвардійських полків.

Але серед сучасних істориків існує думка про те, що біронівщина – міф російської історії.

Верховна таємна рада («верховники») – вища державна установа Російської імперії у 1726 – 1730 рр. Створена указом Катерини I. Формально мала дорадчий характер, але фактично вирішувала найважливіші державні справи. Під її контролем перебували колегії, обмежувалася роль Сенату.

Спочатку Верховна таємна рада продовжила політику Петра I, але потім стала все більше від неї відходити. Поступкою знаті з'явилася ломка петровського державного апарату, перенесення столиці до Москви. При Петрові II діяльність Верховної таємної ради була спрямована на ліквідацію результатів перетворень першої чверті XVIII ст. Після його смерті члени

Ради – «верховники» – зробили спробу обмежити самодержавство в інтересах аристократії. Маніфестом від 4 березня 1730 р. імператриця Анна Іоанівна розпустила Верховну таємну раду.

Класицизм (лат. – зразковий) – напрямок у літературі та мистецтві, який зародився у Франції у XVIII – на початку XIX ст. Класицизм розробив суворі стилеві норми, звернувшись до античного мистецтва як до норми і ідеального зразка. У Російській імперії набув поширення у XVIII – на початку XIX ст.

Палацовий переворот – зміна влади в результаті боротьби угруповань всередині панівного класу при опорі на гвардію. У Російській імперії у період палацових переворотів 1725 – 1762 рр. змінилося шість правителів. У 1801 р. в результаті сьомого перевороту був убитий Павло I, і престол перейшов до Олександра I.

Фаворит (від фр. – прихильність) – особа, що користується особливою прихильністю правителя, та отримує від нього різні привілеї, впливаючи на погляди і поведінку свого покровителя.

ПЕРСОНАЛІЇ

Анна Іоанівна (1698 – 1740 рр.) – російська імператриця з 1730 до 1740 рр., дочка Івана V Олексійовича, племінниця Петра I. У 1710 р. була видана заміж за Курляндського герцога Фрідріха Вільгельма. Дарувала дворянству значні пільги. Головною опорою Анни Іоанівни були прибалтійські дворяни-німці, які посіли на чолі з її фаворитом Біроном панівне становище в уряді.

Анна Леопольдівна (1718 – 1746 рр.) – «правителька» Російської імперії у 1740 – 1741 рр. при малолітньому синові-імператорі Івані VI Антоновичі. Дочка герцога Мекленбург-Шверинського і царівни Катерини Іванівни, дочки царя Івана V, племінниця імператриці Анни Іоанівни. Повалена переворотом, що звів на престол Єлизавету Петрівну, і заслана у Холмогори.

Берінг Вітус (1681 – 1741рр.) – мореплавець, Капітан-командор російського флоту. Командував першою і другою Камчатськими експедиціями. Пройшов між Чукоткою і Аляскою, досяг Півночі Америки. Його ім'ям названі острів, протоку і море на півночі Тихого океану.

Бірон Ернст Йоганн (1690 – 1772 рр.) – фаворит імператриці Анни Іоанівни. З 1718 р. перебував при її дворі у Курляндії, приїхав разом з нею до Російської імперії у 1730 р. як обер-камергер. За заповітом Анни Іоанівни після її смерті у 1740 р. Бірон став регентом при малолітньому Івані VI Антоновича. Після палацового перевороту 8 листопада 1740 р. був засуджений до смертної страти, заміненої засланням. Потім Бірон був повернутий до Петербурга Петром III, відновлений Катериною II на курляндському герцогському престолі.

Катерина І Олексіївна (1684 – 1727 рр.) – уроджена Марта Скавронська. Російська імператриця з 1725 по 1727 рр., друга дружина Петра І. Народилася у сім'ї прибалтійського селянина. У 1702 р. при взятті російськими військами Марієнбурга потрапила у полон і незабаром стала цивільною дружиною Петра І, прийняла православ'я. У 1712 р. поєдналася церковним шлюбом з Петром І. Від шлюбу з Петром в живих залишилися дочки – Анна і Єлизавета. Після смерті Петра І Катерина була зведена на престол гвардійськими полками під керівництвом О. Меншикова. Правила країною за підтримки Верховної таємної ради. У числі її основних рішень – заборона кріпакам вільного догляду на промисли, організація першої Камчатської експедиції В. Берінга, підписання союзного договору з Австрією. Підписала заповіт про передачу престолу онукові Петра І – Петру ІІ.

Єлизавета Петрівна (1709 – 1761 рр.) – російська імператриця (1741 – 1761 рр.). Дочка Петра І і Катерини І. Єлизавета Петрівна за підтримки гвардії здійснила державний переворот 25 листопада 1741 р., в ході якого скинула Івана VI і правительку регентшу Анну Леопольдівну. Основними принципами внутрішньої і зовнішньої політики проголосила повернення до петровських перетворень.

Під час її царювання були досягнуті значні успіхи у розвитку господарства, культури і зовнішньої політики Російської імперії; відновлювалися порядки і органи, створені при Петрі І, проведено організаційне удосконалення і переозброєння армії і флоту. У 1755 р. був відкритий перший в країні Московський університет. Була заснована Академія мистецтв. Зміцнювалися і розширювалися привілеї дворян за рахунок кріпосного селянства. Виступи селян жорстоко придушувалися збройною силою. Офіційним спадкоємцем престолу Єлизавета призначила свого племінника (сина сестри Анни) Петра Федоровича.

Ломоносов Михайло Васильович (1711 – 1765 рр.) – перший російський вчений-енциклопедист, один з творців фізичної хімії, історик, поет і художник. Основоположник сучасної російської літературної мови. Діяч народної освіти і науки. Народився в сім'ї селянина-помора. Видавши себе за дворянина, вступив до Слов'яно-греко-латинської академії у Москві (1731р.), проходив навчання в Академічному університеті у Петербурзі (з 1735 р.), в числі кращих у навчанні був відправлений до Німеччини (1736 – 1741 рр.). Перший російський академік Петербурзької академії наук. Член Академії мистецтв. У 1755 р з ініціативи Ломоносова був заснований Московський університет, що нині носить його ім'я.

Мініх Бурхард Крістоф (Христофор Антонович; 1683 – 1767 рр.) – граф, державний і військовий діяч. На російській службі з 1713 р. Генерал-фельдмаршал (1730 р.). З 1728 р. – генерал-губернатор Карелії і Фінляндії. При Анні Іоанівні був президентом Військової колегії.

Під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. командував

російською армією в Криму і Бессарабії. Після смерті Анни Іоанівни брав участь у змові проти Бірона. Став першим міністром у період регентства Анни Леопольдівни, проте незабаром був відправлений у відставку. Після воцаріння Єлизавети Петрівни був засланий у 1742 р. до Пеліму, звідки повернувся тільки при Петрі III. Політичного впливу в останні роки вже не мав.

Остерман Андрій Іванович (Генріх Йоганн Фрідріх; 1686 – 1747) – державний діяч, дипломат, граф. Син лютеранського пастора з Вестфалії. На російській службі з 1703 р.

З 1726 рр. – член Верховної таємної ради. У 1727 – 1730 рр. – вихователь і наставник Петра II. У 1730 р. став на бік Анни Іоанівни у її боротьбі з «верховниками». З 1731 р. – фактичний керівник внутрішньої і зовнішньої політики Російської імперії. Після смерті Анни Іоанівни домігся відставки Бірона і Мініха. При Анні Леопольдівні знову зайняв ключові позиції. Після палацового перевороту 1741 р. був заарештований, відданий суду, засуджений до страти. За рішенням Єлизавети Петрівни страта була замінена засланням до Березова, де він і помер.

Петро II Олексійович (1715 – 1730 рр.) – російський імператор з 1727 р., син царевича Олексія Петровича, онук Петра I. У перші місяці його правління влада фактично перебувала в руках О. Меншикова. Після його заслання Петро II перебував під впливом старої боярської аристократії, очолюваної князями Долгорукими.

Петро II оголосив себе противником перетворень Петра I, перевів царський двір до Москви. При цьому знищувалися створені Петром I установи. Був заручений з княжною Долгорукою. Під час підготовки до коронації помер від віспи.

Петро III Федорович (Карл Петер Ульріх; 1728 – 1762 рр.) – російський імператор (1761 – 1762 рр.). Онук Петра I. Син герцога Карла Фрідріха Голштейн-Готторпського і цесарівни Анни Петрівни, дочки Петра I. У 1742 р. своєю тіткою Єлизаветою Петрівною був оголошений спадкоємцем престолу. З 1745 р. одружений з принцесою Софією Фредерікою Ангальт-Цербстською (майбутня імператриця Катерина II). Від шлюбу з Катериною Олексіївною Петро III мав сина Павла.

Після смерті імператриці Єлизавети Петрівни 25 грудня 1761р. був проголошений імператором. Правив 186 днів. У червні 1762 р. скинутий із престолу в результаті змови, на чолі якої стояла його дружина – імператриця Катерина Олексіївна. Був заарештований і незабаром убитий. Палацовий переворот 1762 р. породив необґрунтовані чутки про те, що Петро III був повалений дворянами за намір звільнити селян. Під ім'ям Петра III виступали багато самозванців, найбільш відомий – Омелян Пугачов.

Ползунов Іван Іванович (1728 – 1766 рр.) – російський винахідник, один з творців теплового двигуна. Народився в сім'ї солдата. Працював на уральських металургійних заводах, пізніше – на Алтаї. У 1763 р. розробив

проект універсального парового двигуна. У 1766 р. створив першу у Російській імперії паросилову установку для заводських потреб.

Розумовський Олексій Григорович (1709 – 1771 рр.) – державний діяч, граф. Родом з родини українського козака. Фаворит цесарівни Єлизавети Петрівни. Після палацового перевороту 1741 р. став камергером, генерал-поручиком, а у 1756 р. – генерал-фельдмаршалом. У 1742 р. таємно одружився з імператрицею Єлизаветою Петрівною. Після перевороту 1762 р. – у відставці.

Розумовський Кирило Григорович (1728 – 1803 рр.) – державний діяч, граф. Останній гетьман України. З 1745 р. – камергер. З 1746 по 1765 р. – президент Петербурзької академії наук. За активну участь у підготовці перевороту 1762 р. був проведений Катериною II в сенатори і генерал-ад'ютанти. У 1764 р. у зв'язку зі скасуванням гетьманства був позбавлений цієї посади, і одночасно проведений у генерал-фельдмаршали. Член Державної ради.

Салтиков Петро Семенович (1698 – 1772 рр.) – військовий діяч, генерал-фельдмаршал, граф. Навчання військовій справі почав при Петрі I, брав участь у військових діях у Польщі (1734 р.) і проти Швеції (1741 – 1743 рр.). У Семирічній війні, командуючи російською армією в 1759 – 1760 рр., здобув ряд визначних перемог.

У 1764 р. призначений генерал-губернатором Москви. Після повстання в Москві у вересні 1771 р. під час епідемії чуми («чумної бунт») звільнений у відставку.

Татищев Василь Микитович (1686 – 1750 рр.) – російський державний діяч, історик. Учасник Північної війни 1700 – 1721 рр. Керував казенними заводами на Уралі, заснував Єкатеринбург. У 1741 – 1745 рр. – астраханський губернатор. Автор багатьох праць з етнографії, географії, історії. Автор «Історії Російської з найдавніших часів», першого російського енциклопедичного словника «Лексикону російського» та ін.

Шувалов Петро Іванович (1710 – 1762 рр.) – державний і військовий діяч. Граф, генерал-фельдмаршал. Учасник палацового перевороту 1741 р. Фактичний глава уряду при імператриці Єлизаветі Петрівні. Один з організаторів перемог російської армії в Семирічній війні. У 50-ті рр. XVIII ст. визначав внутрішню політику Російській імперії, в основі якої лежали ідеї «освіченого абсолютизму». Автор та ініціатор проектів низки реформаторських починань у галузі економіки та фінансів. Активно сприяв Уложеної комісії. Брав участь у реорганізації армії.

ПИТАННЯ, ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні питання та завдання

1. Охарактеризуйте новий курс імперського уряду після смерті Петра I.
2. З'ясуйте особливості політичного розвитку імперії за Петра II.
3. Складіть план відповіді, який відобразить специфіку правління Анни Іоанівни.
4. Вирізнити найсуттєвіші риси які характеризують внутрішню політику уряду Єлизавети Петрівни.
5. Установіть основні ознаки, які характеризують зовнішню політику уряду Єлизавети Петрівни.
6. Висвітліть особливості правління Петра III.

Тест

1. В якому році була створена Верховна таємна рада?
А. 1728 р.
Б. 1722 р.
В. 1726 р.
Г. 1725 р.
2. Правління Петра II:
А. 1730 – 1733 рр.
Б. 1727 – 1730 рр.
В. 1740 – 1745 рр.
Г. 1725 – 1727 рр.
3. Ключові позиції у Верховній таємній раді мав:
А. О. Меншиков
Б. Д. Голіцин
В. Б. К. Мініх
Г. А. І. Остерман
4. Правління Катерини I:
А. 1727 – 1730 рр.
Б. 1725 – 1727 рр.
В. 1722 – 1725 рр.
Г. 1725 – 1727 рр.
5. З якої причини розладилося весілля Катерини Долгорукой і Петра II?
А. Імператор передумав одружуватися
Б. Його вразила важка хвороба
В. Його вбили за день до весілля
Г. Заповідав корону нареченій і пішов у монастир
6. Відзначте положення, що містилися у «кондиціях» Верховної таємної

ради 1730 р.:

А. Введення виборного начала в системі управління

Б. Заборона імператриці оголошувати війну і укладати мир без згоди Верховної таємної ради

В. Обмеження терміну дворянської служби

Г. Заборона на введення нових податей без згоди Верховної таємної ради

Д. Знищення Таємної канцелярії

Е. Скорочення розмірів податей

Є. Заборона на витрачання державних коштів

Ж. Введення конституції

З. Заборона імператриці надавати вищі армійські та цивільні чини без згоди Верховної таємної ради

7. Відзначте державних діячів епохи правління Анни Іоанівни:

А. О. Меншиков

Б. Б. Мініх

В. І. Шувалов

Г. В. Долгорукий

Д. А. Волинський

Е. К. Розумовський

Є. О. Ушаков

Ж. О. Орлов

З. А. Остерман

І. А. Бестужев-Рюмін

К. П. Ягужинський

Л. Е. Бірон

8. Яка установа була верховним органом державної влади при Анні Іоанівни:

А. Верховна таємна рада

Б. Урядовий Сенат

В. Конференція при найвищому дворі

Г. Ближня канцелярія

Д. Кабінет Міністрів

Е. Святейший Синод

Є. Вишній уряд

9. Відзначте результати зовнішньої російської експансії під час правління Анни Іоанівни:

А. Приєднання частини польських земель

Б. Затвердження на польському престолі вигідній для Російській імперії кандидатури

В. Вихід до Балтійського моря

Г. Вступ російських військ до Криму

Д. Приєднання Криму до Російської імперії

- Е. Взяття Стамбула
 - Є. Приєднання Азова до Російської імперії
10. Що завадило Російській імперії анексувати Крим внаслідок російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр.?
- А. Численні поразки російських військ
 - Б. Висока смертність у російській армії
 - В. Опор кримських татар російському завоюванню
 - Г. Здача Австрією Белграда Туреччині
 - Д. Початок війни за польську спадщину
 - Е. Провал походу на Стамбул
 - Є. Раптовий напад Швеції на Російську імперію
11. Хто був головним організатором палацової змови 1740 р., коли був скинутий регент Е. І. Бірон?
- А. О. Меншиков
 - Б. А. Остерман
 - В. П. Ягужинський
 - Г. Б. Мініх
12. Які були рушійні сили палацового перевороту 1741 р.?
- А. Оточення Анни Леопольдівни
 - Б. Родовите дворянство
 - В. Колишні члени Верховної таємної ради, відставлені при Анні Іоанівні
 - Г. Гвардійські полки
 - Д. Міські низи Петербурга
 - Е. Представники французької та шведської дипломатії у Російській імперії
 - Є. Члени Урядового Сенату
13. У чому виразилося розширення дворянських привілеїв в епоху палацових переворотів 1725 – 1762 рр.:
- А. У звільненні дворян від сплати подушної податі
 - Б. В обмеженні терміну дворянської служби
 - В. У створенні привілейованих військово-навчальних закладів для дворян
 - Г. У створенні виборних дворянських органів
 - Д. У скасуванні обов'язку дворян починати службу рядовими
 - Е. У присвоєнні дворянству найменування «благородного»
 - Є. У скасуванні указу про єдиноспадкування 1714 р.
 - Ж. У знищенні відмінностей між вотчинами і маєтками
 - З. У звільненні дворян від обов'язкової служби
 - І. В оголошенні винокуріння дворянською монополією
14. У чому виразилося посилення кріпосного гніту в епоху палацових переворотів:
- А. У збільшенні панщини і оброка
 - Б. У введенні безстрокового розшуку втікачів-кріпаків

В. У присвоєнні поміщикам права самим визначати міру тілесних покарань селянам

Г. У привласненні поміщиками права засилати селян за провини до Сибіру

Д. У привласненні поміщиками права страчувати селян, які провинилися

15. Відзначте заходи внутрішньої політики під час царювання Єлизавети Петрівни:

А. Скасування внутрішніх митниць у Російській імперії

Б. Скасування обов'язкової дворянської служби

В. Відновлення повноважень Урядового Сенату

Г. Роботи зі створення нового Уложення законів

Д. Скасування указу про єдиноспадкування 1714 р.

Е. Відновлення системи прокурорського нагляду

Є. Реформа системи місцевого управління

Ж. Переозброєння російської армії

З. Відмова від винесення смертних вироків

І. Реформа системи освіти у Російській імперії

К. Оголошення свободи підприємництва

Л. Перегляд післяпетровських законів для усунення спотворень петровських принципів

М. Часткове скасування кріпосного права

16. Відзначте війну, що велася під час правління Єлизавети Петрівни:

А. Північна війна

Б. Війна за польську спадщину

В. Семирічна війна

Г. Російсько-турецька війна 1735-1739 рр.

17. Відновіть хронологічну послідовність подій:

А. Битва при Грос-Егерсдорфе

Б. Воцаріння Єлизавети Петрівни

В. Битва при Кунерсдорфі

Г. Заняття російськими військами Берліна

Д. Кончина Єлизавети Петрівни

Е. Зміна позиції Російської імперії у Семирічній війні

Є. Початок Семирічної війни

18. Відзначте документи, які були проектами обмеження самодержавства, висунутими в епоху палацових переворотів:

А. Соборне Уложення

Б. «Кондиції» Верховної таємної ради

В. Генеральний регламент

Г. Наказ депутатам Уложеної комісії

Д. «Фундаментальні закони»

Е. Жалувана грамота дворянству

Є. Маніфест про вільність дворянства

19. Відзначте політичні заходи, проведені під час правління Петра III:
- А. Введення безстрокового розшуку втікачів-селян
 - Б. Ліквідація Таємної канцелярії
 - В. Введення рекрутських наборів
 - Г. Скасування внутрішніх митниць
 - Д. Звільнення дворян від обов'язкової служби
 - Е. Скликання Уложеної комісії
 - Є. Указ про амністію
 - Ж. Укладення миру з Австрією
 - З. Указ про вилучення церковних земель
 - І. Видання Жалуваної грамоти дворянству
 - К. Укладення миру з Пруссією
 - Л. Створення системи колегій
20. Відзначте цифрою «1» політичні заходи, здійснені під час правління Єлизавети Петрівни, «2» – під час правління Петра III:
- А. Ліквідація внутрішніх митниць
 - Б. Створення Вільного економічного товариства
 - В. Скасування обов'язкової дворянської служби
 - Г. Підготовка проекту нового Улодження
 - Д. Ліквідація Таємної канцелярії
 - Е. Оголошення винокуріння дворянською монополією
 - Є. Губернська реформа
 - Ж. Відмова від завоювань у Пруссії
 - З. Відновлення системи прокурорського нагляду
 - І. Створення органів міського самоврядування

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Аналіз історичного джерела

1. Прочитайте фрагмент із записок Кристофа Германа Манштейна про повалення Ернста Йоганна Бірона (1740 р.):

Записки о России генерала Манштейна. Часть вторая¹

[Кристоф Герман Манштейн – пруський мемуарист, полковник гвардії, генерал-майор пруської служби, на російській службі – у 1736 – 1744 рр., учасник повалення Бірона. «Записки про

¹ Манштейн К.Г., фон. Записки о России генерала Манштейна: 1727 – 1744 / Перевод [В. В. Тимошук] с французской подлинной рукописи автора. – Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1875. – С. 195 – 209. – Режим доступу: <https://runivers.ru/bookreader/book53498/#page/209/mode/1up>

Росію» К.-Г. Маништейна по праву вважаються одним з найбільш інформативних мемуарних джерел з історії Російської імперії 40-х рр. XVIII ст. Жоден дослідник даного періоду не оминув їх увагою. Крім того, «Записки про Росію» Маништейна вже понад двісті років є надбанням широкої читацької аудиторії, якій автор спочатку і адресував свою працю.

«Записки про Росію» містять детальне зображення практично усіх сторін державного життя післяпетровської епохи. Особливу увагу автор звертає на ситуацію всередині правлячої верхівки й на різні аспекти військової історії. Надзвичайно цікаві характеристики російських правителів і вельмож кінця 20-х – початку 40-х рр. XVIII ст. Маништейн тонко розбирається в людях і не дозволяє собі керуватися особистими симпатіями чи антипатіями, тому створені ним історичні портрети можуть заслуговувати повної довіри читачів та дослідників].

[...] На следующий день после кончины императрицы Анны сенат, духовенство и все сколько-нибудь знатные люди Петербурга были созваны в Летний дворец (где императрица провела последние месяцы своей жизни). Войска были поставлены под ружье, и герцог Курляндский обнародовал акт, которым он объявлялся регентом империи до тех пор, пока императору Иоанну III не исполнится семнадцати лет. Все присягнули императору на подданство, и первые дни все шло обычным порядком, но так как герцог был всеми вообще ненавидим, то многие стали вскоре роптать.

Регент, имевший шпионов повсюду, узнал, что о нем отзывались с презрением, что несколько гвардейских офицеров, и преимущественно Семеновского полка, в котором принц Антон Ульрих был подполковником, говорили, что они охотно будут помогать принцу, если он предпримет что-либо против регента. Он узнал также, что принцесса Анна и ее супруг были недовольны тем, что их отстранили от регентства. Это беспокоило его и он приказал арестовать и посадить в крепость нескольких офицеров; в их числе находился адъютант принца по имени Грамматик. Генералу Ушакову, президенту Тайной канцелярии, и генерал-прокурору, князю Трубецкому, было поручено допросить их со всей возможной строгостью; некоторых наказали кнутом, чтобы заставить их назвать других лиц, замешанных в этом деле. Во все время этого регентства почти не проходило дня, чтобы не было арестовано несколько человек.

Принцу Антону Ульриху, бывшему генерал-лейтенантом армии, подполковником гвардии и шефом кирасирского полка, было приказано написать регенту просьбу об увольнении от занимаемых им должностей, но этого было еще недостаточно. Регент велел дать ему сонет – не выходить из своей комнаты, или, по крайней мере, не показываться на публике.

Регент имел с царевной Елизаветой частые совещания, продолжавшиеся по нескольку часов; он сказал однажды, что если принцесса Анна будет упрячиться, то ее отправят с принцем в Германию и вызовут оттуда герцога Голштейнского, чтобы возвести его на престол.

Герцог Курляндский (давно уже желавший возвести на престол свое потомство) намеревался обвенчать царевну Елизавету со своим старшим сыном и выдать свою дочь за герцога Голштейнского, и я думаю, что если бы ему дали время, то он осуществил бы свой проект вполне счастливо.

Принцесса Анна и ее супруг находились все это время в большой тревоге, но она вскоре прекратилась.

Фельдмаршал Миних, бывший в числе людей, принимавших самое живое участие в том, чтобы предоставить регентство герцогу Курляндскому, вообразил, что лишь только власть будет в руках последнего, он может получить от него все, чего ни пожелает; что герцог будет только носить титул, а власть регента будет принадлежать фельдмаршалу. Он хотел руководить делами со званием генералиссимуса всех сухопутных и морских сил. Все это не могло понравиться регенту, знавшему фельдмаршала слишком хорошо и слишком опасавшегося его для того, чтобы возвести его в такое положение, в котором он мог бы вредить ему, поэтому он не исполнил ни одной из его просьб. Видя фельдмаршала Миниха простирались еще дальше при жизни императрицы Анны; когда он вступил с войском в Молдавию, еще до покорения этой страны, он предложил ее величеству сделать его господарем этой провинции, и если бы она осталась за Россией, то он, вероятно, получил бы этот титул. Но, вынужденный после заключения мира вернуться на Украину, он задался гораздо более странным намерением. Он просил себе титул герцога Украинского и высказал свое намерение герцогу Курляндскому, подавая ему прошение на имя императрицы. Выслушав об этом докладе, государыня сказала: «Миних еще очень скромн, я думала, что он просит титул великого князя Московского». Она не дала другого ответа на это прошение, и о нем не было больше речи.

Видя свои надежды обманутыми, фельдмаршал принял другие меры. Он предлагал принцу Антону Ульриху от имени герцога Курляндского просить об отставке; он же велел своему секретарю написать записку, и так как регент часто поручал ему дела, касавшиеся принцессы и ее супруга, то это доставило ему случай говорить с ними о несправедливостях регента.

Однажды, когда Миних, снова объявил принцессе какое-то дурное известие от имени регента, она стала горько жаловаться на все неприятности, которые ей причиняли, прибавляя, что она охотно оставила бы Россию и уехала в Германию со своим супругом и сыном, так как ей приходится ожидать одних лишь несчастий, пока бразды правления будут находиться в руках герцога Курляндского. Фельдмаршал, выжидавший только случая, чтобы ей открыться, отвечал, что ее императорское высочество действительно не может ничего ожидать от регента, что, однако,

ей не следует падать духом и что если она положится на него, то он скоро освободит ее от тиранства герцога Курляндского. Принцесса приняла, не колеблясь его предложения, предоставив фельдмаршалу вести все это дело, и было решено, что регента арестуют как только представится к тому благоприятный случай.

Фельдмаршал продолжал усердно угождать регенту, выказывая к нему большую привязанность и даже доверие, и герцог со своей стороны, хотя и не доверял графу Миниху, но был чрезвычайно вежлив с ним, часто приглашал его обедать, а по вечерам они беседовали иногда до десяти часов.

При их разговорах присутствовали лишь немногие пользовавшиеся доверием лица. Накануне революции, случившейся 18 ноября (7 ноября ст. ст.), фельдмаршал Миних обедал с герцогом и при прощании герцог попросил его вернуться вечером. Они засиделись долго, разговаривая о многих событиях, касавшихся настоящего времени. Герцог был весь вечер озабочен и задумчив. Он часто переменял разговор, как человек рассеянный, и ни с того, ни с сего спросил фельдмаршала: «Не предпринимал ли он во время походов каких-нибудь важных дел ночью?» Этот неожиданный вопрос привел фельдмаршала почти в замешательство; он вообразил, что регент догадывается о его намерении; оправившись, однако, как можно скорее, так что регент не мог заметить его волнения, Миних отвечал, что он не помнит, чтобы ему случалось предпринимать что-нибудь необыкновенное ночью, но что его правилом было пользоваться всеми обстоятельствами, когда они кажутся благоприятными.

Они расстались в 11 часов вечера, фельдмаршал с решимостью не откладывать дальше своего намерения – погубить регента, а последний твердо решился не доверять никому, отдалить всех, кто мог бы возбудить в нем подозрение и утвердить все более и более свое полновластие, возведя на престол царевну Елизавету или герцога Голштейнского, так как он видел, что иначе ему будет невозможно сохранить свою власть, ибо число недовольных увеличивалось вокруг него с каждым днем. Но так как он не хотел ничего предпринимать до похорон императрицы, то его враги успели предупредить его. Фельдмаршал Миних был убежден, что его сошлют первого, поэтому он хотел нанести удар, не теряя времени.

Возвратясь из дворца, фельдмаршал сказал своему адъютанту, подполковнику Манштейну, что он будет нужен ему на другой день рано утром: он послал за ним в два часа пополудни. Они сели вдвоем в карету и поехали в Зимний дворец, куда после смерти императрицы был помещен император и его родители. Фельдмаршал и его адъютант вошли в покои принцессы через ее гардеробную. Он велел разбудить девицу Менгден, статс-даму и любимицу принцессы; поговорив с Минихом, она пошла разбудить их высочества, но принцесса вышла к Миниху одна; поговорив с минутой, фельдмаршал приказал Манштейну призвать к принцессе всех офицеров, стоявших во дворце на карауле; когда они явились, то ее

высочество высказала им в немногих словах все неприятности, которые регент делал императору, ей самой и ее супругу, прибавив, что так как ей было невозможно и даже постыдно дальше терпеть эти оскорбления, то она решила арестовать его, поручив это дело фельдмаршалу Миниху, и что она надеется, что офицеры будут помогать ему в этом и исполнять его приказания.

Офицеры без малейшего труда повиновались всему тому, чего требовала от них принцесса. Она дала им поцеловать руку и обняла каждого; офицеры спустились с фельдмаршалом вниз и поставили караул под ружье. Граф Миних объявил солдатам, в чем дело. Все громко отвечали, что они готовы идти за ним всюду. Им приказали зарядить ружья; один офицер и 40 солдат были оставлены при знамени, а остальные 80 человек вместе с фельдмаршалом направились к Летнему дворцу, где регент еще жил. Шагах в 200 от этого дома отряд остановился; фельдмаршал послал Манштейна к офицерам, стоявшим на карауле у регента, чтобы объявить им намерения принцессы Анны; они были так же сговорчивы, как и остальные, и предложили даже помочь арестовать герцога, если в этом окажется нужда. Тогда фельдмаршал приказал тому же подполковнику Манштейну стать с одним офицером во главе отряда в 20 человек, войти во дворец, арестовать герцога и, в случае малейшего сопротивления с его стороны, убить его без пощады.

Манштейн вошел и во избежание слишком большого шума велел отряду следовать за собой издали; все часовые пропустили его без малейшего сопротивления, так как все солдаты, зная его, полагали, что он мог быть послан к герцогу по какому-нибудь важному делу; таким образом, он прошел сад и беспрепятственно дошел до покоев. Не зная, однако, в какой комнате спал герцог, он был в большом затруднении, недоумевая, куда идти. Чтобы избежать шума и не возбудить никакого подозрения, он не хотел также ни у кого спрашивать дорогу, хотя встретил нескольких слуг, дежуривших в прихожих; после минутного колебания он решил идти дальше по комнатам в надежде, что найдет, наконец, то, что ищет. Действительно, пройдя еще две комнаты, он очутился перед дверью, запертой на ключ, к счастью для него, она была двустворчатая, и слуги забыли задвинуть верхние и нижние задвижки; таким образом, он мог ее открыть без особенного труда.

Там он нашел большую кровать, на которой глубоким сном спали герцог и его супруга, не проснувшиеся даже при шуме растворившейся двери.

Манштейн, подойдя к кровати, отдернул занавесь и сказал, что имеет дело к регенту; тогда оба внезапно проснулись и начали кричать изо всех сил, не сомневаясь, что он явился к ним с недобрым известием. Манштейн очутился с той стороны, где лежала герцогиня, поэтому регент соскочил с кровати, очевидно, с намерением спрятаться под ней; но тот поспешно обежал кровать и бросился на него, сжав его как можно крепче обеими руками до

тех пор, пока не явились гвардейцы. Герцог, став, наконец, на ноги и желая освободиться от этих людей, сыпал удары кулаком направо и налево; солдаты отвечали ему сильными ударами прикладом, снова повалили его на пол, засунули в рот платок, связали ему руки шарфом одного офицера и отнесли его, голого, на гауптвахту, где его накрыли солдатской шинелью и положили в ожидавшую его тут карету фельдмаршала. Рядом с ним посадили офицера и повезли его в Зимний дворец

В то время, когда солдаты боролись с герцогом, герцогиня соскочила с кровати в одной рубашке и выбежала за ними на улицу, где один из солдат взял ее на руки, спрашивая у Манштейна, что с ней делать? Он приказал отвести ее обратно в комнату, но солдат, не желая утруждать себя, сбросил ее на землю, в снег, и ушел. Командир караула нашел ее в этом жалком положении, он велел принести ей платье и отвести ее обратно в те покои, которые она всегда занимала.

Лишь только герцог двинулся в путь, как тот же подполковник Манштейн был послан арестовать младшего его брата, Густава Бирона, который находился в Петербурге. Он был подполковником гвардейского Измайловского полка. Это предприятие следовало исполнить с большими предосторожностями, чем первое, так как Бирон пользовался любовью своего полка и у него в доме был караул от полка, состоявший из одного унтер-офицера и 12 солдат.

Действительно, часовые сначала сопротивлялись, но их схватили, грозя лишить жизни при малейшем шуме. После этого Манштейн вошел в спальню Бирона и разбудил его, сказав, что должен переговорить с ним о чрезвычайно важном деле. Подведя его к окну, он объявил, что герцог арестован и что его убьют при малейшем сопротивлении; между тем вошли солдаты, оставшиеся в соседней комнате, и доказали ему, что ничего не оставалось делать, как повиноваться. Ему подали шубу, посадили в сани и повезли также во дворец.

В то же время капитан Кенигфельс, один из адъютантов фельдмаршала, догнавший его в то время, когда он возвращался с герцогом, был послан арестовать графа Бестужева. Герцога поместили в офицерскую дежурную комнату, его брату и Бестужеву были отведены отдельные комнаты, где они оставались до четырех часов пополудни, когда герцог с семейством (исключая старшего сына, который был болен и оставался в Петербурге до выздоровления) был отправлен в Шлиссельбургскую крепость, остальных арестантов отослали на места, мало отдаленные от столицы, где они пробыли до окончания следствия.

Лишь только герцог был арестован, как всем находившимся в Петербурге войскам был отдан приказ стать под ружье и собраться вокруг дворца. Принцесса Анна объявила себя великой княгиней России и правительницей империи на время малолетства императора. В то же время она возложила на себя цепь ордена св. Андрея и все снова присягнули на подданство, в

каковой присяге была упомянута великая княгиня, чего не было сделано прежде по отношению к регенту. Не было никого, кто бы не выражал своей радости по случаю избавления от тирании Бирона, и с этой минуты всюду водворилось большое спокойствие; на улицах были даже сняты пикеты, расставленные герцогом Курляндским для предупреждения восстаний во время его регентства. Однако нашлись люди, предсказывавшие с самого начала революции, что она не будет последней и что те, кто наиболее потрудились для нее, может быть, падут первыми. Впоследствии оказалось, что их слова были справедливы.

Великая княгиня отдала в тот же день приказание арестовать также генералов Бисмарка и Карла Бирона; первый был близкий родственник герцога, женившись на сестре герцогини, и занимал в Риге должность тамошнего генерал-губернатора. Второй был старшим братом герцога и начальствовал в Москве; он был величайшим врагом брата во время его могущества, но, несмотря на это, разделил его падение.

Герцог Курляндский, подозревавший, как я сказал выше, что против него намерены что-то предпринять, приказал караульным офицерам никого не пропускать во дворец после того, как он удалится в свои покои; часовым было приказано арестовать тех, кто мог прийти и, в случае сопротивления, убить на месте того, кто стал бы противиться. В саду, под окнами регента, стоял караул из одного офицера и 40 человек солдат, и вокруг всего дома были расставлены часовые. Несмотря на все эти предосторожности, он не мог избежать своей судьбы.

Я знал очень близко того, кто принимал главное участие в этом деле; он признался мне, что не мог понять, как все это могло обойтись так легко, ибо, судя по всем принятым мерам, дело это не должно было получиться: если бы один только часовой закричал, то все было бы проиграно.

Удивительно даже, каким образом Миних и его генерал-адъютант были пропущены в Зимний дворец, так как по ночам вокруг него расставлялся также караул и часовые, которые не должны были пропускать туда кого бы то ни было. Правда, фельдмаршал избрал для ареста герцога тот день, когда у молодого императора и регента стоял в карауле тот полк, в котором он был подполковником, и генерал-адъютант был известен каждому солдату в этом полку. Но, несмотря на это, если бы один только человек исполнил свой долг, то предприятие фельдмаршала не удалось бы; это то непослушание гвардейцев, на которое не было обращено внимание при великой княгине и облегчило тот переворот, который год спустя предприняла царевна Елизавета.

Гораздо легче было бы арестовать герцога среди бела дня, так как он часто посещал принцессу Анну в сопровождении одного только лица. Графу Миниху или даже какому-нибудь другому надежному офицеру стоило только дожидаться его в прихожей и объявить арестованным при выходе от принцессы. Но фельдмаршал, любивший чтобы все его предприятия

совершались с некоторым блеском, избрал самые затруднительные средства.

22 ноября принцесса пожаловала несколько производств и наград. Ее супруг, принц, был объявлен генералиссимусом всех сухопутных и морских сил России. Граф Миних получил пост первого министра. Граф Остерман – незанятую уже много лет должность генерал - адмирала. Князь Черкасский был пожалован в канцлеры, место это не было занято со смерти графа Головкина. Граф Михаил Головкин, сын покойного канцлера, был возведен в вице-канцлеры. Многие другие получили большие награды чистыми деньгами или поместьями; все офицеры и унтер-офицеры, принимавшие участие в аресте герцога, получили повышение. Солдатам, стоявшим на карауле, дано денежное вознаграждение.

2. Охарактеризуйте джерело (час створення, тип джерела, авторство, достовірність).
3. Дайте відповіді на запитання:
 - 3.1. Встановіть формальний та неформальний статус осіб, які згадуються у спогадах Манштейна.
 - 3.2. Охарактеризуйте роль Бірона в подіях, які відобразились в історичному документі.
 - 3.3. Визначте роль Мініха в подіях, які відобразились в історичному документі.
 - 3.4. Складіть план викладу переказу про події, які відобразились в історичному документі.
 - 3.5. З'ясуйте роль Кристофа Германа Манштейна в подіях, які відобразились в історичному документі.
 - 3.6. Як склалася доля мемуариста після перевороту?
4. Заповніть таблицю, опрацювавши матеріал теми № 8 та текст джерела:

Політика правителів доби палацових переворотів

Правитель	Роки знаходження при владі	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Катерина I			
Петро II			
Анна Іоанівна			
Єлизавета Петрівна			
Петро III			

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ І ПОВІДОМЛЕНЬ

1. Участь Російської імперії у Семирічній війні
2. Біронівщина – «засилля іноземців», чи пропагандистський міф?
3. Доба Єлизавети Петрівни у російській історії
4. Фаворити російських імператриць доби палацових переворотів
5. Соціально-економічний розвиток Російської імперії у 1825 – 1862 рр.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

5. «Кондиции», подписанные императрицей Анной Иоанновной 28 января 1730 года // Государство российское : Власть и общество. С древнейших времен до наших дней. Сборник документов. Под ред. Ю. С. Кукушкина. М., Изд-во Моск. университета, 1996.
6. Манштейн К.Г., фон. Записки о России генерала Манштейна: 1727 – 1744 / Перевод [В. В. Тимощук] с французской подлинной рукописи автора. – Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1875. – С. 195 – 209. – Режим доступа: <https://runivers.ru/bookreader/book53498/#page/209/mode/1up>
7. Три письма Петра III из Ропши к Екатерине II // Екатерина. Путь к власти. М., 2003. С. 268.
8. Штелин Я. Я. Записка о последних днях царствования Петра III <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Perevorot/Schtelin/Schtelin.htm>

Література

19. Данилов А.А. История России с древнейших времен до наших дней в вопросах и ответах. Учебное пособие. – М.: Проспект, 2013. – 560 с.
20. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983. – 352 с.
21. Костомаров Н. И. Императрица Анна Иоанновна и ее царствование // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kost/index.php
22. Костомаров Н.И. Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории // История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kost/57.php
23. Костомаров Н.И. Императрица Елисавета Петровна // История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/kost/index.php
24. Нариси історії Росії: [Пер. з рос.] / За заг. ред. О.О. Чубар'яна. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 800 с

25. Павленко Н. История России с древнейших времен до 1861 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Pavlenko/_Index.php
26. Пайпс Р. Россия при старом режиме: [Пер. с англ.] / Ричард Пайпс. – М.: Независимая газ., 1993. – 421 с.
27. Сахаров, А.Н. История России с древнейших времен до начала XXI века: учебное пособие / А.Н. Сахаров. – М.: Директ-Медиа, 2014.
28. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552 – 1917) / Д. Хоскинг; пер. с англ. С. Н. Самуйлов. – Смоленск: Русич, 2001. – 512 с.

ТЕМА 9. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА КАТЕРИНИ ІІ. «ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ»

- 9.1. Загальна характеристика внутрішньополітичного курсу.
- 9.2. Спроби втілення політики «освіченого абсолютизму».
- 9.3. Зовнішня політика.
- 9.4. Козацько-селянська війна 1773 – 1775 рр.
- 9.5. Перебудова місцевого управління, станова політика.
- 9.6. Громадсько-політична думка.
- 9.7. Правління Павла І.

Мета: надати загальну характеристику внутрішньополітичного курсу та спробам Катерина ІІ втілення політики «освіченого абсолютизму»; висвітлити зовнішню політику даної епохи; з'ясувати причини та наслідки козацько-селянської війни 1773 – 1775 рр. Роздивитися напрямки перебудови місцевого управління та станової політики Катерини ІІ; виділити основні напрямки громадсько-політичної думки даного часу; висвітлити особливості правління сина Катерини – Павла І.

9.1. Загальна характеристика внутрішньополітичного курсу

Розгляд **першого питання** студентів слід розпочати із з'ясування обставин приходу Катерини ІІ до влади. Катерина ІІ Олексіївна (1729 – 1796 рр.) – російська імператриця (1762 – 1796 рр.). До приїзду в Російську імперію і прийняття православ'я (1744 з ім'ям Катерина Олексіївна) – принцеса **Софія-Фредеріка-Августа** з німецької династії **Ангальт-Цербст**. Від серпня 1745 р. – дружина спадкоємця престолу Петра Федоровича (від грудня 1761 – імператора **Петра ІІІ**). Після палацового перевороту 28 червня 1762 р., здійсненого гвардійськими полками в Санкт-Петербурзі, і вбивства Петра ІІІ узурпувала владу й відтоді відома як Катерина ІІ.

Певну роль у здійсненні перевороту відіграв гетьман **К. Розумовський**, який разом зі старшим братом О. Розумовським входив до найближчого кола великої княгині Катерини Олексіївни. Саме в розташування його гвардійського полку (Ізмайловського) в ніч на 28 червня прибула Катерина Олексіївна й прийняла там як імператриця від гвардійців присягу на вірність. За розпорядженням К. Розумовського в друкарні Петербургської Академії наук задалегідь було тиражовано маніфест про сходження Катерини ІІ на престол.

У липні 1764 р. під прикриттям політичної «змови Мировича» в Шліссельбурзькій фортеці було вбито утримуваного там уже 20 років колишнього імператора Івана VI Антоновича (народився 1740 р. – скинутий з престолу 25 листопада 1741 р.). Безпосереднього виконавця «змови» – офіцера Василя Мировича, онука одного з сподвижників

гетьмана І. Мазепи Федора Мировича, за наказом Катерини II було страчено в Санкт-Петербурзі. Солдатів, які були підлеглими Мировичу і разом з ним діяли як «змовники», було прогнано крізь тисячний стрій (покарання побиттям палицями) й розіслано по віддалених гарнізонах. Натомість убивці Івана Антоновича – його тюремні охоронці – отримали нагороди і хоча й були відставлені від військової служби, але зі збереженням грошового жалування.

Поміж іншим студентіві потрібно з'ясувати сутність поняття – **«освічений абсолютизм»**. Це була політика низки європейських держав – Іспанії, Португалії, Швеції, Данії, Священної Римської імперії германської нації, Пруссії, Російської імперії другої половини XVIII ст., яка здійснювалася під впливом **ідей Просвітництва** й була спрямована на модернізацію суспільно-економічного життя шляхом реформ законодавства, судочинства, освіти. Характеризувалася лібералізацією у сфері торгівлі, промислів, секуляризацією церковних і монастирських маєностей, звуженням станових привілеїв дворянства. У Російській імперії хронологічно обмежується 1740 – 1780-ми рр., до початку Французької революції кінця XVIII ст. (М.Дружинін), й мала свою специфіку.

«Освіченим монархом», який дбає про благо всього народу, намагалася постати Катерина II. Вона підтримувала особисті контакти з діячами епохи Просвітництва – Вольтером, Д.Дідро, М.Гріммом. Із приходом до влади (1762 р.) Катерина II остаточно завершила формування абсолютистської монархії в імперії, розпочату Петром I. Проводила політику централізації та уніфікації адміністративного управління. Були ліквідовані Гетьманщина та Запорізька Січ як автономні одиниці у складі Російської імперії. Губернська реформа 1775 р. запровадила єдиний адміністративний устрій. Був реформований Сенат, за яким залишилися лише судові функції, зміцнювався бюрократичний апарат.

Відповідно до концепції «освіченого абсолютизму», яку розвивали французькі просвітники (Вольтер, Д.Дідро, Ш.Монтеск'є), було запроваджено деякі реформи судової системи, з'явилися станові суди, місцевим органам влади надавалися певні функції самоврядування, які перебували в руках дворян. Започатковано освітню реформу (1786 р.), за якою створювалися головні народні училища в губернських містах та малі в повітових. Вони були розраховані на всі стани суспільства. Була проведена секуляризація церковних і монастирських маєностей (у 1764 р., на території України – у 1786 р.).

9.2. Спроби втілення політики «освіченого абсолютизму»

Початок розгляду **другого питання** слід зосередити на діяльності законодавчої комісії 1767 –1768 рр. Прагнучи зарекомендувати себе перед західними країнами як «освіченого монарха», для реформування та

кодифікації законодавства Катерина II 1767 р. скликала Комісію з укладання нового **Уложения** (Законодавча комісія 1767–1768 рр.). Ця установа мала складатися з виборних депутатів від усіх станів імперії (за винятком залежних селян).

«Маніфест про скликання комісії» від 14 грудня 1766 р. встановлював процедуру виборів депутатів та складання для них наказів від виборців. Це мало продемонструвати участь широких кіл громадськості у розробці нового кодексу законів. Свій план реформування російського суспільства Катерина II обнародувала в «Наказе императрицы, данном комиссии о сочинении нового Уложения». Це була компіляція з різних творів філософів-просвітителів. Імператриця не раз переробляла цей свій твір, його ліберальний дух поступово слабшав, проте в ньому засуджувалися найбільш жорстокі форми кріпацтва.

Спрямувати виборчу кампанію у Гетьманщині в потрібне самодержавству русло не вдалося. Зокрема, у наказі ніжинського і батуринського шляхетства було висунуто вимогу про відновлення гетьманської влади і збереження української автономії. П. Румянцев змушений був скасувати ці вибори і заарештувати ініціаторів «Ніжинської справи».

Законодавча комісія розпочала свою роботу 30 липня 1767 р. у Москві, з 565 її депутатів від українських земель було представлено 70 осіб (33 – від Гетьманщини, 20 – від Слобожанщини, 15 – від Новоросійської губернії, 2 – від Запорізької Січі). Під час роботи комісії деякі її депутати порушили питання про обмеження, а в подальшому і скасування кріпосного права. Серед учасників дискусії з селянського питання були й українські депутати, зокрема, І. Дзюбін – від військових обивателів м. Охтирка та Я. Козельський – від шляхетства Дніпровського пікінерського полку (брат просвітника Я. Козельського). Представники Ліфляндії й Гетьманщини відстоювали автономію своїх країв. Лідером **українських автономістів** став депутат від лубенського шляхетства **Г. Полетика**. Депутати від Гетьманщини подали петицію, в якій висловили пропозицію передбачити у новому кодексі законів Російської імперії положення про окремішність українського права та гарантії політичної автономії краю.

Переконавшись у тому, що робота Законодавчої комісії набула небажаного для інтересів самодержавства спрямування, Катерина II 17 грудня 1768 р. оголосила про призупинення її діяльності на невизначений час. Офіційним приводом для такого рішення став початок російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.

Разом з цим, студентіві потрібно розкрити політику Катерини II стосовно **України**. Катерина II була прихильницею абсолютизму й стосовно України проводила політику, спрямовану на остаточну ліквідацію її державної автономії та інкорпорацію її території до Російської імперії. У листопаді 1764 р. К. Розумовського було звільнено з посади гетьмана, а сам

інститут гетьманату ліквідовано. Для управління Україною була створена друга **Малоросійська колегія** на чолі з графом П. Румянцевим. В інструкції, власноруч написаній у листопаді 1764 р. до щойно призначеного генерал-губернатора «Малоросії», Катерина II піддала нещадній критиці адміністративно-політичний, соціальний і військовий устрій Гетьманщини, її судочинство і господарський уклад («Записка о непорядках в Малороссии»). Вона охарактеризувала період гетьманування К. Розумовського як час втрачених для імперії фінансових можливостей. «Россия, – зазначалося в інструкції, – во время последнего гетманского правления почти никакой от того народа пользы и доходов поныне не имела». Імператриця звертала увагу свого намісника на те, що малороси, на її думку, відчують стосовно всього великоросійського «внутреннюю ненависть», а тому, орієнтуючи його на радикальні дії, спрямовані на якнайшвидше перетворення Гетьманщини в звичайну провінцію імперії, вона водночас радила йому мати «и волчьи зубы и лисий хвост».

У 1760 – 1780-х рр. були остаточно ліквідовані українське козацьке військо, Запорізьке військо, лівобережні й слобідські козацькі полки, а також традиційний адміністративно-військовий устрій в Україні. На території 5 колишніх слобідських козацьких полків було утворено **Слобідсько-Українську губернію**. Її центром ставав Харків, а колишні полкові міста Охтирка, Суми, Ізюм і Острогозьк (нині місто Воронежської обл., РФ) перетворені на провінційні містечка. Решта населених пунктів перейменовувалась у військові слободи. Із п'яти козацьких слобідських полків були сформовані гусарські полки, що увійшли до складу російської армії.

Лівобережні козацькі полки також були реорганізовані. На базі цих полків за указом від 28 червня 1783 р. було створено 10 регулярних кавалерійських полків, що теж увійшли до складу російської армії. Повне злиття з нею українського козацького війська відбулося 1789 р. і 1791 р., відтоді всіх українських військовиків офіційно стали називати так само, як і російських, – солдатами і офіцерами.

23 квітня 1775 р. спеціальна рада при Катерині II розробила детальний план ліквідації **Нової Січі** та її збройних сил. Проти Січі у червні 1775 р. кинули регулярні військові частини, що по завершенні тогочасної російсько-турецької війни поверталися з театру бойових дій. За чисельністю вони в 10 разів переважали збройні сили козаків Січі. Після зайняття Нової Січі тамтешні оборонні споруди були повністю зруйновані, там було розміщено російський гарнізон.

На початку 1780-х рр. ліквідація Української козацької держави завершилася. За указом від 27(16) вересня 1781 р. Гетьманщина була розділена на Київське намісництво, Чернігівське намісництво та Новгород-Сіверське намісництво, що становили одну Малоросійську губернію (пізніше Малоросійське генерал-губернаторство). Традиційний поділ на

полки та сотні було скасовано. Невдовзі перед тим на частині території Слобідської України було утворено Харківське намісництво (1780 р.), пізніше у Південній Україні – Катеринославське намісництво (1783 р.), згодом – Вознесенське намісництво (1795 р.). У Правобережній Україні після 2-го поділу Речі Посполитої 1793 р. було створено три намісництва – Ізяславське, Брацлавське та Подільське .

Припинили свою діяльність й українські фінансові та судові інстанції. У 1782 р. українську поштову службу було повністю підпорядковано загальноросійському департаменту пошт. У 1786 р. було ліквідовано Малоросійську колегію.

Натомість було створено принципово новий, імперський адміністративно-політичний апарат. У адміністративних і судових установах переважну більшість місць посіли представники місцевої еліти. Більша частина козацької старшини перейшла на службу до нової влади. Ті, хто залишався у війську, одержували той чи інший офіцерський чин російської армії. Спочатку старшинські чини були зрівняні з російськими військовими табельними чинами, потім, 1784 р., – скасовані (залишилися тільки офіцерські чини). За указом Катерини II від 3 травня 1783 р. на території Лівобережної та Слобідської України було юридично затверджено **кріпацтво**. За **Жалуваною грамотою дворянству** 1785 р. українська козацька старшина була зрівняна в правах і привілеях з російським дворянством.

Після **секуляризації** церковних і монастирських земельних володінь, здійсненої згідно з указом від 10 квітня 1786 р., православна церква в Україні повністю втратила свою автономію, а після приєднання до Російської імперії Правобережної України (1793 р.) там була ліквідована Українська греко-католицька церква: унійні єпархії були скасовані, їхнє майно конфісковано, унійні храми передавалися православним. Під тиском імперської адміністрації до православної церкви у 1794 – 1795 рр. перейшло понад 1,5 млн. греко-католиків.

За роки правління Катерини II Україна була остаточно позбавлена власних державних інституцій, військової сили і церкви. Це призвело до того, що українці на тривалий час втратили перспективу національного розвитку.

Катами-людоїдами називав Т. Шевченко Петра I й Катерину II: «Це той Перший, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину».

Разом з тим у результаті російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. та 3-х поділів Польщі до складу Російської імперії ввійшли майже всі етнічні українські землі, окрім Галичини, Буковини та Закарпатської України, а також Кримський півострів.

9.3. Зовнішня політика

Починаючи розгляд третього питання, студент має дізнатися, що біля витоків зовнішньої політики катерининського уряду стояв граф **Н.І.Панін**. Прагнучи протидіяти ворожій політиці Франції, він вирішив сконструювати так званий «**Північний акорд**» – союз держав, що перебували на півночі Європи – Данії, Пруссії, Польщі та Швеції за участю Англії. У літературі іноді висловлювалася думка, що автором цього проекту був російський посланник у Данії Корф, проте в новітній радянській історіографії доведено, що авторство проекту належить Н.І.Паніну. З цього проекту, та з агресивної політики Туреччини і народилася російсько-турецька війна, що розпочалася у 1768 р. У цій війні талановитий російський полководець **П. А. Рум'янцев** завдав серйозної поразки туркам при Ларге і Кагулі в 1770 р.

А. В. Суворов при Козлужджу також завдав сильної поразки військам противника. 5 липня 1770 р. російський флот під командуванням адмірала **І. А. Спірідова** розгромив турецький флот недалеко від острова Хіос, в бухті Чесмі. Однак політика деяких європейських держав, наляканих посиленням Російської імперії, змусила її піти на укладення миру, який був підписаний у болгарському селищі **Кучук-Кайнарджі** 10 липня 1774 р. За цим договором Російська імперія отримала від Туреччини величезну територію від Бугу і фортеці Кінбурн при гирлі Дніпра, до Азова, з частиною прикубанських і приазовських земель. Кабарда також була включена в ці державні кордони. Імперія отримала також вихід з Азовського моря, фортеці Керч, Єнікале. Крим був оголошений самостійним, а з самої Туреччини Росія отримала 4,5 млн. крб. контрибуції.

«**Польське питання**». У 1763 р. помер польський король Август III, посаджений на престол ще Анною Іоаннівною. Між магнатськими угрупованнями почалася запекла боротьба за владу. Країна роздиралася внутрішніми протиріччями, владу здійснював сейм. Делегати від місцевих сеймиків мали право «ліберум вето», тобто кожен депутат міг опротестувати будь-яке рішення зборів. Дуже гострими були в країні і національні протиріччя. Народи України та Білорусі, що входили до її складу, перебували під жорстоким соціально-економічним і національним гнітом польської шляхти.

Після боротьби між магнатськими угрупованнями Потоцьких та Чарторийських перемогли останні – прихильники пропрусської орієнтації. На престол був посаджений їх родич, давній знайомий Катерини **Станіслав Понятовський**. Його уряд постарався провести у країні, яка розвалювалася, ряд реформ, однак ці спроби викликали запеклий опір з боку інших угруповань шляхетства. Було використано право Конфедерації, тобто створення збройної опозиції. Прихильники реформ у м. Барі (в Україні) створили свою конфедерацію. Катерина послала проти них війська на чолі з

Суворовим.

Російська імперія всіляко намагалася посилити свій вплив у Польщі. На цьому шляху вона опинилася у дуже складних відносинах з Пруссією. Великі успіхи Росії в боротьбі з Туреччиною змусили Пруссію виступити спільно з Австрією у польському питанні, з тим щоб стримати вимоги її на півдні. Російській імперії був не вигідний розділ Польщі і посилення за її рахунок таких держав, як Пруссія і Австрія. Польща більш влаштувала би її як буферна держава на кордоні з більш сильними сусідами. Але в ситуації, що склалася, Росія змушена була піти на розділ Польщі. Один договір був укладений між нею і Пруссією, інший – з Австрією. Обидва вони були підписані в липні 1772 р. Під тиском двох держав у вересні 1773 р. польський сейм санкціонував угоду про **перший розділ** Польщі. Російська імперія отримала все Посуння і частину верхнього Придніпров'я, воєводства Полоцьке, Вітебське, Мстиславське, частину Мінського і частину польської Лівонії. Австрія захопила Західну Україну – Галичину.

У 70 – 80 х рр. XVIII ст. питання про Правобережну Україну все тісніше зв'язувалося з питанням про подальше просування Російської імперії до Чорного моря, а це, в свою чергу, з новою силою породжувало російсько-турецький конфлікт. Вся імперська зовнішня політика зав'язувалася в складний балто-польсько-східний вузол.

Міць, що посилилася, дозволяла Катерині II досить сильно впливати на весь хід зовнішньополітичних відносин в Європі. Під час війни за Баварську спадщину, яка спалахнула між Австрією і Пруссією, Катерина виступила в якості третейського судді. Закінчив цю війну **Тешенський мир** 1779 р., умови якого гарантувала Катерина. Він призвів до значного посилення впливу російської дипломатії на весь хід справ в Німеччині.

Видатну роль також зіграла Російська імперія і в подіях, пов'язаних з війною американських колоній за незалежність. Росія відхилила спробу Англії використовувати її сили для ведення війни в Америці. Більш того, у лютому 1780 р. вона опублікувала декларацію про «збройний нейтралітет». Декларація проголошувала, що всяке нейтральне судно знаходиться під захистом всіх нейтральних держав і має право захищати себе на морі зброєю. Відповідальність за насильство над нейтральними судами падала на судна держав-нападників. До цієї декларації долучилася більшість держав.

У цей час відбувається зміна основного курсу зовнішньої політики. Натягнуті стосунки з Англією, охолодження у відносинах з Пруссією – все це призвело до падіння «Північного акорду». Починається процес зближення з Австрією, закладений зустріччю Катерини II у 1780 р. в Могилеві з австрійським імператором Йосипом II. Змінюються навіть фігури у зовнішньополітичному відомстві. На зміну графу Микиті Паніну приходить Александр Безбородько – талановитий дипломат і державний діяч. Велику роль у зовнішній політиці починає грати князь **Григорій Потьомкін**, фаворит Катерини.

Змінюється і основна концепція зовнішньої політики. Народжується так званий «грецький проект». Передбачалося вигнати турків з Європи, а на території колишньої Османської імперії створити грецьку імперію на чолі з представниками російського правлячого дому. З Дунайських князівств – Молдавії і Валахії – планувалося утворити нову буферну державу (що носила давню назву – Дакія). Основним союзником передбачалася Австрія, за що вона повинна була отримати під свій вплив західну частину Балканського півострова. Вчені досі не вирішили, чи був «грецький проект» реальною зовнішньополітичною програмою, або це була лише ілюзія, плід роздумів придворних теоретиків. Швидше за все, праві ті дослідники, які стверджують, що реального проекту зовнішньої політики Російської імперії 80-х рр. XVIII ст. («грецького проекту») не існувало.

Як би там не було, справа йшла до нової війни з Туреччиною. У 1783 р. Російська імперія приєднала до себе Крим, що, звичайно ж, викликало невдоволення уряду Туреччини. Демонстративно не виконуючи умов Кучук-Кайнарджійського договору, Туреччина сама оголосила війну. Становище Росії незабаром ускладнилося виступом Швеції. Король Густав III почав облогу фортеці Нейшлот і виставив імперії явно нездійсненні вимоги. Але оборона Нейшлота і блискуча перемога російського флоту у липні 1788 р. у Готланда над флотом шведів змусила шведський уряд піти на укладення миру.

Російська імперія домоглася також успіхів у війні з Туреччиною. Під керівництвом **А. В. Суворова** була взята фортеця Очаків, турки були розбиті при Фокшанах і Римніку. Одна з найбільш яскравих сторінок цієї війни – взяття фортеці Ізмаїл. У 1791 р. був підписаний Ясський мир, за яким Туреччина зобов'язалася неухильно виконувати умови попереднього миру, визнала новий кордон по Дністру і приєднання Криму.

У Польщі після першого розділу вплив Російської імперії значно посилювався. У країні починає наростати рух за зміцнення економіки і політичного ладу шляхом реформ. Ряд позитивних заходів зробив сейм 1788 р. («чотирирічний сейм»). 3 травня 1791 р. цей сейм прийняв нову конституцію, що відрізнялася відомою прогресивністю. Але для поліпшення життя нижчих верств населення, особливо українського та білоруського походження, було зроблено мало.

У Польщі схрестили свої «дипломатичні шпаги» представники зовнішньополітичних відомств Російської імперії, Пруссії, Австрії. Важко сказати, хто кого перевершував у підступності, але для самої Польщі події розгорталися драматично. Влітку 1791 р. російські війська, які брали участь у війні з Туреччиною, були перекинуті до Польщі. Тут же в м. Тарговице виникла конфедерація, до якої приєднався і польський король. Царські війська незабаром взяли Варшаву. Конституція 3 травня була скасована, а у березні 1793 р. відбувся **другий розділ** Польщі. Російська імперія захопила Білорусію з Мінськом і Правобережну Україну, Пруссія – Гданськ

(Данциг), Торунь і Велику Польщу з Познанню.

Частина Польщі з населенням 4 млн чоловік була оточена з усіх боків сильними і ворожими їй державами, які нав'язували їй свої умови. Це викликало патріотичний підйом. Незабаром одна з частин польського війська повстала. Центром повстання став Краків, а його головою – талановитий генерал **Тадеуш Костюшко**. Він зайняв Варшаву. Незабаром повстання перекинулося у Литву, Велику Польщу і Помор'я. Однак значна частина селянства була розчарована тими заходами, які зробив Костюшко, що значно послабило його сили, і російські війська під керівництвом А. В. Суворова розгромили польські сили.

Тому на початку 1795 р. був проведений **третій розділ** Польщі, який знищив самостійну польську державу. Більша частина земель Польщі з Варшавою була віддана Пруссії, Мала Польща з Люблінном відійшла до Австрії. Російська імперія отримала Литву, Західну Білорусію і Західну Волинь. Курляндське герцогство, яке знаходилося в залежності від Речі Посполитої, також було приєднано до Росії. Приєднані землі одразу ж почали піддаватися денаціоналізації та русифікації, що завдавало великої шкоди розвитку національної самосвідомості різних народів, включаючи український та білоруський. Що ж до Польщі, то це була трагедія польського народу, який на століття був позбавлений своєї державності і став здобиччю сусідніх держав.

Значною проблемою зовнішньої політики Росії кінця XVIII ст. були її відносини з революційною Францією. Тривалий час серед радянських істориків панувала думка, що уряд Катерини II було ініціатором і активним організатором контрреволюційної кампанії проти французької революції. Катерина не наважувалася взяти участь у прямій збройній інтервенції проти революційної Франції через незавершеність своїх справ щодо Туреччини та Польщі. Так що внесок катерининського уряду у боротьбу з революційною Францією був набагато скромніше, ніж це прийнято думати. В основному він звівся до того, що Катерина дала притулок у Російській імперії втікачам-аристократам з Франції.

9.4. Козацько- селянська війна 1773 –1775 рр.

Розглядаючи **четверте питання**, студент має почати з того факта, що соціальна боротьба у другій половині XVIII в. багато в чому нагадувала боротьбу, що велася й раніше. Щоденна, часто непомітна для спостерігача боротьба селян зі своїми гнобителями виливалася у втечі, а часто і у збройні конфлікти. Як струмочки зливаються у велику річку, так і ці збройні сутички вирвалися на поверхню російської дійсності грандіозної селянською війною. Саме тенденції державної політики посилення закріпачення і послужили основними причинами невдоволення широких селянських мас. У селянській війні проявилися самі різні протиріччя і

настрої різних соціальних груп. Природно, що невдоволення кожної з цих груп викликалося своїми причинами. Але основою був все-таки той страшний податковий прес, яким самодержавна держава все сильніше тиснула на народні маси, будь це селянство, робітний люд або козацтво, або «інородці» (малі народності). Очолив повстання **Омелян Іванович Пугачов** – уродженець станиці Зимовейської на Дону, тієї самої станиці, де за сто років до нього народився Степан Разін.

Пугачов прожив життя, типове для козака. У сімнадцять років був записаний в козаки, на другому році служби одружився. Він брав участь у Семирічній війні. У 1762 р. він повернувся до Зимовейської, де у нього народився син Трохим. Брав Пугачов участь у російсько-турецькій війні. Невідомо, коли і чому у його голові народилася думка назватися царем.

Повстання почалося на річці Яїку. У 1773 р. навесні тут з'явився Пугачов. На зустрічах з козаками називав себе Петром III. Відправним пунктом руху Пугачова став розташований на півдні від Яїцького містечка хутір Толкачов. Саме з цього хутора він звернувся з маніфестом, в якому закликав всіх приєднатися до нього.

Тут ми стикаємося зі своєрідним явищем – «Самозванством», яке отримало широке поширення в Московії ще XVII ст. В основі цього явища лежав монархізм широких кіл населення, віра в «істинного» царя, віра, вироблена кількома століттями розвитку монархічної держави.

На чолі свого загону, який постійно поповнювався, Пугачов підійшов до Оренбурга і взяв його в облогу. Навіщо Пугачов скував свої сили цієї облогою, чому не пішов до центра? Для того щоб зрозуміти це, треба уявляти собі, що означав Оренбург для **яїцького козацтва**. Будучи адміністративним центром краю, місцем, звідки виходили всі укази і каральні експедиції царського уряду, Оренбург був для козаків породженням пекла, свого роду символом ворожої їм влади. Треба було його взяти. Село Берда під Оренбургом перетворилося на столицю повсталого козацтва. Тут склався пугачовський штаб, була створена Державна військова колегія. Трохи пізніше в селі Чесноківка під Уфою утворився ще один центр руху. Виникло ще кілька менш значних центрів.

Перший етап війни завершився двома поразками Пугачова – під Татищевою фортецею і самарським містечком, а також поразкою його найближчого сподвижника – Зарубіна Чики у Чесноківки та припиненням облоги Оренбурга і Уфи.

Пугачов і вцілілі його сподвижники втекли до Башкирії. Другий етап війни характеризувався масовою участю у повстанні башкирів, що складала тепер більшість у пугачовської армії, і робітних людей гірничих заводів (підприємства з видобутку корисних копалин, виплавці металів, а також випуску виробів з них) Уралу. При цьому значно зросли урядові сили, які діяли проти Пугачова. Це змусило Пугачова рушити в порівняно вільний від урядових військ бік, до Казані, а потім у середині липня 1774 р. перейти на

правий берег Волги. Так завершився другий етап війни.

Останній, третій, етап війни охопив ті райони, де основним населенням були державні й поміщицькі селяни, які жорстоко експлуатувалися. Позначилася селянська психологія, а також швидке просування головної пугачовської армії. З цих причин селянська війна розпалася на численні місцеві повстання, не пов'язані найчастіше з головною армією Пугачова. Не випадково багато істориків називають цей етап «пугачовщиною без Пугачова». Серед козаків, котрі оточували Пугачова, виникла змова. У вересні 1774 р. змовники схопили Пугачова і видали його владі.

У січні 1775 р. Пугачов був страчений у Москві на Болотній площі. Ця війна багато в чому подібна попереднім селянським війнам. У ролі застрільника війни виступає козацтво, багато в чому схожі як і соціальні вимоги, так і мотиви повсталих. Але є й істотні відмінності. Це, перш за все, охоплення величезної території, що не мало прецедентів в попередній історії. Далі, треба відзначити істотно відмінну від інших організацію руху, створення центральних органів управління військом, видання маніфестів, досить чітку будову армії.

Після грандіозної селянської війни уряд провів цілий ряд заходів з метою зміцнити державний апарат і ще більше зробити дворянство самим привілейованим станом у державі. У 1775 р. було скасовано козацьке управління на Дону і знищена Запорізька Січ. Ці удари по останнім оплотам демократії на околицях імперії свідчили про настання деспотичної влади самодержавства.

9.5. Перебудова місцевого управління, станова політика.

Розгляд п'ятого питання студентові потрібно почати із з'ясування змісту губернської реформи. 7 листопада 1775 р. було прийнято «**Установи для управління губерній Всеросійської імперії**». Замість триланкового адміністративного поділу – губернія, провінція, повіт, став діяти дволанковий – **губернія, повіт** (в основі якого лежав принцип чисельності податного населення). З колишніх 23 губерній утворено 50, у кожній з яких проживало 300-400 тис. чоловік. Губернії поділялися на 10-12 повітів, у кожному по 20-30 тис. **Генерал-губернатор** (намісник) – стежив за порядком в місцевих центрах і йому підкорялися 2-3 губернії, об'єднані під його владою. Мав великі адміністративні, фінансові та судові повноваження, йому підпорядковувалися всі військові частини і команди, розташовані в губерніях. **Губернатор** – стояв на чолі губернії. Вони підпорядковувалися безпосередньо імператору. Губернаторів призначав Сенат. Губернаторам був підпорядкований **губернський прокурор**. Фінансами в губернії займалася **Казенна палата** на чолі з віце-губернатором. Землепорядкуванням займався губернський землемір. Виконавчим органом губернатора було **губернське правління**, що

здійснювало загальний нагляд за діяльністю установ і посадових осіб. У віданні **Приказу громадського піклування** перебували школи, лікарні і притулки (соціальні функції).

Губернською реформою створювалися також станові судові установи: верхній земський суд для дворян, губернський магістрат, який розглядав тяжби між жителями міста, і верхня розправа для суду над державними селянами. Палата кримінальна і цивільна судила всі стани, вони були вищими судовими органами в губерніях. В судах засідали представники станів. Совісний суд покликаний був припиняти чвари і мирити тих, хто сперечається або сваряться. Цей суд був безстановий. Вищим судовим органом у країні став Сенат.

Капітан-справник стояв на чолі повіту, це був представник дворянства, що обирався ним на три роки. Він був виконавчим органом губернського правління. У повітах, як і в губерніях, були станові установи: для дворян (повітовий суд), для городян (міський магістрат) і для державних селян (нижня розправа). Існували повітовий скарбник і повітовий землемір. Через недостатність міст – центрів повітів – Катерина II перейменувала на міста багато великих сільських поселень, зробивши їх адміністративними центрами. Таким чином з'явилося 216 нових міст, населення яких стали називати міщанами і купцями. Місто було виведено в окрему адміністративну одиницю. На чолі його замість воєводи був призначений **городничий**, наділений всіма правами і повноваженнями. У містах вводився суворий поліцейський контроль.

За **Статутом благочиння** створювалися Управи благочиння – міські поліцейсько-адміністративні органи Російської імперії у 1782 – 1881 роках. У столицях у склад **Управ благочиння** входили обер-поліцмейстер (голова), поліцмейстер, пристав з цивільних і з кримінальних справ (аналоги сучасних слідчих). В інших містах головою був поліцмейстер або городничий. Для безпосередньо поліцейського управління міста були розділені на адміністративно-поліцейські частини (200 – 700 дворів), які, у свою чергу, були поділені на квартали по 50 – 100 дворів. Адміністративно-поліцейські частини управлялися частними приставами з доданими їм військовими командами і служителями. Кwartали контролювали квартальні наглядачі з квартальними поручиками і поліцейська варта. Для цивільного контролю над поліцейським управлінням існували 2 ратмана. Вони обиралися з числа найбільш гідних місцевих жителів строком на півроку.

Управа благочиння здійснювала нагляд за порядком, стежила за виконанням законів; до її компетенції відносилось також судове провадження з цивільних і судових справ сумою менше 20 руб. Вона здійснювала також слідчі дії та судове провадження щодо крадіжок і шахрайств на суму менше 20 руб., щодня стверджувала подання приставами списку заарештованих. Управи благочиння перебували у підпорядкуванні губернських (намісницьких) правлінь. З часом були

сформовані спеціальні команди (ревізори), які здійснювали контроль за їх діяльністю. Діяльність Управ благочиння (міських правлінь) критично відображена в комедії М. Гоголя **«Ревізор»**.

Павло I ліквідував управи благочиння у Санкт-Петербурзі (1798 р.), Москві (1799 р.) і в усіх інших містах (1800 р.) із заміною їх на міські правління і ратгаузи. Відновлені Олександром I в столицях у 1802 р. Остаточо скасовані у Санкт-Петербурзі у 1877 р., у Москві – у 1881 р.

У квітні 1785 р. був опублікований законодавчий акт Російської імперії – **Жалувана грамота дворянству – «Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства»** – найважливіший документ у процесі розвитку дворянства як панівного і привілейованого стану у XVIII ст. Всі ті привілеї, яких домогалися дворяни протягом усього століття, підтверджувалися «Грамотою» і отримували статус закону. Дворянин абсолютно звільнявся від податей і тілесних покарань. Він міг бути засуджений тільки дворянським судом, мав виключне право власності на землю. Дворянство остаточно сформувалося як стан, придбавши корпоративний устрій.

Грамота узаконювала створення дворянських станових організацій, визначала їхнє місце і роль у формуванні повітових і губернських органів управління і судочинства. Вона закріплювала існуюче неповноправне становище в державі міщанства і станову структуру місцевого управління, таким чином істотно обмежуючи функції міської думи та магістрату. За міською думою та магістратом залишалися тільки функції розподілу і збору податків, нагляду за виконанням державних повинностей та вирішення питань, пов'язаних із благоустроєм міста. Реальна місцева влада зосереджувалася в руках городничого та Управи благочиння.

Одночасно світ побачив (1785 р.) ще один законодавчий акт Російської імперії – **Жалувана грамота містам або городове положення Катерини II («Грамота на права и выгоды городам Российской империи»)**. Городове положення на загальнодержавному рівні визначило правовий статус міст і населення в них. Жалувана грамота містам поділялася на розділи (зокрема, про соціально-економічне становище міст, про права та обов'язки городян – «общества градского», про юридичний статус міщан) та пункти. За містами затверджувалися герби, закріплювалися всі законно набуті угіддя, річки, озера, промисли тощо. Згідно з Жалуваною грамотою містам міські жителі поділялися на 6 розрядів.

Містом керувала «Общая градская дума». Місцевій владі дозволялося будувати промислові підприємства, засновувати школи, влаштовувати щотижневі торги і щорічні ярмарки, утримувати та передавати в оренду корчми і харчівні. Чітко визначалися функції магістратів, насамперед: турбота про потреби міста, ведення обліку новобудов, придбаних земель і т. ін. Водночас магістрату заборонялося встановлювати додаткові податки та вимагати від городян виконання надмірних повинностей. Право бути

городянином визначали 26 пунктів, але «справжніми міськими обивателями» могли вважатися лише ті, хто мав нерухому власність у місті (будинки або землю). Переважно ними ставали ремісники, купці, дворяни, урядовці, представники духовенства. Їх записували відповідно до їхнього стану в ті чи інші графи міської книги. До городян не записували селян навіть тоді, коли ті мешкали у місті, мали тут власні будинки, займалися торгівлею чи промислами. Жалувана грамота містам у першу чергу передбачала зміцнення економічних і соціальних позицій міського патриціату, подальшу соціальну диференціацію міських жителів.

9.6. Громадсько-політична думка

З'ясовуючи шосте питання, студентів потрібно взяти до уваги зростання соціально-політичної ролі громадської думки у другій половині XVIII ст. Виникли нові погляди та ідеї, формувалася новий світогляд. З'явився виразний поділ ідеології на офіційну і опозиційну. Катерининська епоха пройшла під прапором ідей **Просвітництва**, гуманізації суспільства. Але прихильники Просвітництва у Російській імперії по-різному сприйняли ідеї англійських і французьких філософів і письменників. Зазвичай виділяють помірне і радикальне спрямування російських послідовників Вольтера і Дідро.

Найбільш були поширені ідеї помірної Просвітництва, прихильницею яких були сама Катерина II, яка визнавала в особистих записках добродійність можливого звільнення селян, листувалася з Вольтером і Дідро, видавала журнал «Пчела», ініціювала створення у 1766 р. Вільного економічного товариства.

Яскравими представниками цього напрямку стали організатор реформування системи навчально-виховних установ, засновник Смольного інституту шляхетних дівчат **І. Бецкой** (Бецков), **О. Сумароков** та ін.

Представники цього напрямку ставили на перше місце просвітництво дворянства і народу, як необхідну умову підготовки введення освіченим монархом свобод.

Лідером радикального напрямку був основоположник російської журналістики просвітник **М. Новіков**. У видаваних ним сатиричних журналах «Трутень» і «Живописец» Новіков висміював не абстрактні вади людини, а соціальні порядки і конкретних осіб. Загальний напрямок його сатири відображав епіграф «Трутня», що здобув широку популярність: «Вони працюють, а ви їх працю споживайте». У 1792 р. Новіков за зв'язки з пруським масоном був запроторений до Шліссельбурзької фортеці, звідки він був звільнений лише після смерті Катерини II у 1796 р.

До цього напрямку історики відносять **Я. Козельського**, а також **Г. Короб'їна**, та інших, що виступили на засіданнях Уложеної комісії з критикою кріпацтва. Новіков та інші вважали кріпосне право головною

бідою Російської імперії, яка розбещує і селян і поміщиків, ратували за якнайшвидше звільнення селян, без чого неможливо втілення ідеалів Просвітництва. Залишаючись прихильниками Просвітництва, вони вважали головним двигуном перетворень освіченого монарха, але не бачили таким Катерину.

За рамки ідей Просвітництва вийшов **О.М. Радищев**, який не вірив в те, що навіть освічений монарх добровільно віддасть хоча б частину своєї влади. У його творах «Подорож з Петербургу до Москви» (1790 р.), «Бесіда про те, що є син Вітчизни», «Вільність» та ін. вперше в історії російської суспільної думки поряд з критикою самодержавства і кріпацтва пролунав заклик до їх насильницького повалення.

«Чудище обло, озорно, огромно, стозевно и лайй» – епіграф до книги Олександра Радищева «Подорож з Петербургу до Москви». Саме це пекельне чудовисько Радищев використав як алегоричне уособлення панування у Російській імперії самодержавно-кріпосницького ладу, проти якого і спрямована вся його книга. У радянський час Радищев був визнаний «першим російським революціонером»

Радищев за свої ідеї був заарештований і засуджений до смертної кари, заміненої 10-річним засланням до Сибіру. Пізніше, під впливом звісток про революційний терор у Франції він відмовився від ідеї насильства, а у 1802 р. наклав на себе руки.

З позицій консервативного дворянства критикував Катерину II **М. Щербатов**, який вважав, що скасування кріпосного права призведе до економічної розрухи і падіння російської держави. Щербатов бачив ідеал державності в дворянській олігархічній монархії. На його думку, самовладна імператриця ущемлює права дворянства, видаючи дворянські титули представникам нижчих станів.

На другу половину XVIII ст. доводиться найбільший розвиток у Російській імперії масонського руху, релігійно-просвітницький характер якого поступово змінюється релігійно-містичним. Найбільш відомими російськими масонами цього часу були **І. Лопухін і М. Новіков**, пов'язані з розенкрейцерами. У 1822 р. масонство в державі офіційно було заборонено, але продовжували існувати його таємні організації, що отримали соціально-політичне забарвлення.

У гуманітарній сфері політика Катерини II відзначалася посиленою русифікацією національних земель, що входили до складу імперії: у 1766 р. Синод видав указ Києво-Печерській лаврі друкувати тільки ті книги, що пройшли його цензуру, у 1769 р. за указом того ж Синоду українські книги в церквах були замінені на московські, а букварі українською мовою були повністю вилучені з ужитку. У 1783 р. у Київській академії було офіційно запроваджено російську мову викладання, згодом (1786 р.) в обов'язковому порядку була введена система навчання, узаконена для всіх навчальних закладів Російської імперії. У 1789 р. за ініціативою Катерини II у Санкт-

Петербурзі було видано «Сравнительный словарь всех языков», в якому українська мова характеризувалася як російська, спотворена польською. Неодноразові пропозиції щодо відкриття на українських землях, зокрема в Києві, вищої школи, не знайшли позитивного вирішення з боку уряду Катерини II.

З початком французької революції Катерина II остаточно стала на шлях реакції. Останні роки її правління позначилися переслідуваннями прогресивної інтелігенції, закриттям багатьох видань, зокрема сатиричних журналів, у діяльності яких раніше вона сама брала активну участь. У 1796 р. вона планувала збройне втручання у внутрішні справи революційної Франції.

У Катерини II було 12 фаворитів: С. Салтиков (1752 – 54), С. Понятовський (1755 – 58; майбутній король Польщі – Станіслав-Август Понятовський), граф Г. Орлов (1760 – 72), О. Васильчиков (1772 – 74), князь Г. Потьомкін (1774 – 76), П. Завадовський (1776 – 77), С. Зорич (1777 – 78), І. Римський-Корсаков (1778 – 79, родич композитора), О. Ланської (1779 – 84), О. Єрмолов (1785 – 86), граф О. Дмитрієв-Мамонов (1786 – 89), кн. П. Зубов (1789 – 96). Померла від інсульту.

9.7. Правління Павла I

Починати розгляд сьомого питання студент має з того, що після смерті Катерини II (1796 р.) імператорський престол успадкував її син **Павло I** (1796 – 1801 рр.). Його зростання було обтяжено підозрою матері у вбивстві батька Петра III. Читавши просвітницьку літературу, зокрема Вольтера, Монтеск'є, Д. Юма та інших, Павло віддавав перевагу прусській моделі держави Фрідріха II. Критично оцінював військові дії імператриці Катерини II, не схвалював завоювання Криму, поділів Речі Посполитої.

У статусі спадкоємця престолу великий князь Павло Петрович одружувався двічі: перший раз – у 1773 р. з принцесою Гессен-Дармштадською Вільгельміною, яка з прийняттям православ'я отримала ім'я Наталії Олексіївни. Після її смерті (1776 р.) – із вюртемберзькою принцесою Софією-Доротеею, у православ'ї – Марія Федорівна, яка стала матір'ю його дітей, серед них були майбутні імператори – Олександр I та Микола I.

Незважаючи на нетривале царювання, Павло I вніс зміни практично в усі сфери внутрішньої політики держави, намагаючись привести державний устрій Російської імперії у відповідність із власною моделлю влади. Основними її засадами стали централізація, перехід з колегіального управління на одноособове, міністерське, а також зростання ролі самодержавства, регламентація та бюрократизація, як і законність, яку Павло I вбачав у дотриманні основних державних законів. Імператор бажав управляти внутрішньополітичним життям особисто при допомозі

центральных органів і повновладних губернаторів, вважав, що в особі імператора мають зосереджуватися функції законодавства, управління і верховного суду. Павло I намагався впорядкувати вищі органи влади, зокрема, Найвища рада займалася законодорадчими справами у міжнародній, фінансовій, управлінській та судовій сферах. Сенат став вищою адміністративно-судовою установою. Було змінено галузеве управління, яким опікувалися все ті ж колегії, які мали схожість із катерининськими, однак по суті були міністерствами з переважанням особистого управління.

Павло I не схвалював запроваджених Катериною II управлінських принципів, таких як колегіальність, відносна самостійність державних установ, станове управління, що формувалося на виборному принципі. Намагався замінити виборних представників чиновницьким апаратом.

Указом від 22 грудня 1796 р. імператор ліквідував посади намісників. Відмовився від 3-ступеневої системи управління (імператор–генерал-губернатор–губернатор) і перевів державу на 2-ступеневу: імператор/Сенат–губернатор. Павло I не довіряв губернаторам і генерал-губернаторам Катерини II.

Зріс його контроль над дворянськими зібраннями. Павло I почав проводити антидворянську політику, для чого переглянув принципи запровадження дворянських вольностей 1762 р. Частково скасував, а частково знехтував чинністю Жалуваної грамоти дворянству 1785 р. Імператор повертав дворян до обов'язкової державної служби, особливо військової, заборонив записувати дворянських дітей у гвардію. Скасував губернські дворянські зібрання, хоча посаду предводителя дворянства зберіг, натомість підняв значення повітових дворянських зібрань, на яких відбувалися вибори місцевих посадовців; увів фізичне покарання дворян, відмовив їм у праві колективних звернень до губернатора, Урядового Сенату і верховної влади.

Покарання за ці порушення були суворими, аж до конфіскації маєтків. Переклав із держави на дворян фінансування місцевого чиновницького апарату, для чого запровадив особливий збір із маєтків. Були ліквідовані станові судові установи – верхній земський суд, губернський магістрат, верхня розправа, совісний суд, а також припиняли діяльність приказ громадської опіки та дворянська опіка. З чинів місцевої прокуратури залишилася лише посада губернського прокурора. Повітовий суд зі станового дворянського був перетворений на загальностановий для всього населення повіту, крім міщан.

У церковних питаннях Павло I підвищив вимоги до освіченості духовенства. У 1796 р. духовенство було звільнене від фізичних покарань, піднято таксу на треби. Дотримувався віротерпимості, отримав звання великого магістра католицького ордену св. Іоанна Єрусалимського. Демонстрував вселенську роль російського самодержавства, вважаючи себе

захисником усього християнства: і православного, і католицького. На прохання мальтійських рицарів прийняв посаду протектора, а згодом – і **гросмейстера Мальтійського ордену**.

Провадив політику, спрямовану на обмеження кріпосного права. Указами від 5 квітня 1797 р. запроваджував 3-денну панщину для поміщицьких селян, від 16 жовтня 1798 р. – був заборонений продаж «малоросійських» селян без землі, 19 січня 1800 р. – не дозволено розривати сім'ї при переході від одного власника до іншого. Заборонив поміщикам примушувати кріпаків працювати в неділю та дозволив тим скаржитися на утиски. Було полегшено відбуття рекрутської повинності внаслідок скорочення чисельності армії з 500 тис. до 350 тис. осіб; замінено сплату хлібного податку грошовим збором, зменшено розміри підводної, шляхової, мостової, поштової повинностей.

Вдався до найширшого відкриття запасних хлібних магазинів та скасував у 1797 р. недоїмки (7 млн руб.), несплачені як подушний податок. Був послаблений паспортний режим для селян із можливим переходом до міщанського і купецького стану. Запровадив для державних селян волосне управління з виборним самоврядуванням (1797 р.). Разом з тим поширив кріпосне право на селян приєднаних територій – Криму, Кавказу, Кубані.

Упорядкував престолонаслідування у Російській імперії – згідно з законом від 5 квітня 1797 р. царювання передавалося від батька до сина, жінки позбавлялися права на трон. На основі цього закону імператорська родина отримала статус одного з інститутів державної влади.

У сфері освіти дотримувався принципу якнайширшого її запровадження. Сприяв заснуванню Дерптського університету, Петербурзької і Московської медико-хірургічних академій. Була заснована юнкерська школа для підготовки чиновників для статської служби.

Запровадив нові військові статuti, що зміцнило армію, яку Павло I вважав гарантом від соціальних потрясінь. Виключив із гвардії до 20 тис. офіцерів, записаних до неї з дня народження.

Продовжував політику експансії Російської імперії на Кавказі, остаточно приєднавши Грузію. 18 грудня 1800 р. підписав маніфест «О присоединении Грузинского царства к России», яким ліквідував протекторат її як основний принцип Георгіївського трактату 1783 р.

У зовнішній політиці не був послідовним. У 1798 р. Російська імперія вступила у антифранцузьку коаліцію з Великою Британією, Австрією та Османською імперією. За участю російських військ під командуванням генерал-фельдмаршала О. Суворова була відібрана у Франції Північна Італія. Почав організовувати Донське військо для походу в Індію. Ратифікував Петербурзьку конвенцію 1796 р. про ліквідацію Речі Посполитої як держави.

Павло I був убитий 11 березня 1801 р. внаслідок змови, у якій брали участь придворні сановники, зокрема гвардійський генералітет. Є відомості,

що на фізичне усунення його від трону було отримано дозвіл від великого князя Олександра Павловича (Олександра І). Причин перевороту було кілька: наступ на права і привілеї дворянського стану, непослідовність, відсутність стабільності й спадкоємності в політичній сфері, фактично деспотичне правління, яке після Катерини II вже не сприймалося суспільством.

Вивчення правління Павла Петровича у першій половині XIX ст. не заохочувалося, до того ж компрометуючі змовників матеріали були знищені. Тому і сприйняття Павла нащадками вельми неоднозначно. У російській дореволюційній, а потім і радянської історіографії випиналися такі сторони його правління, як дріб'язкова до абсурду регламентація побуту підданих і репресії проти дворян за найнезначніші помилки. За ним закріпилася репутація самодура, тирана і деспота.

З іншого боку, робилися спроби (особливо у другій половині XX ст.) підкреслити його рицарственність і загострене почуття справедливості («романтик на троні», «російський Гамлет»), яке виражалося у рівному неприйнятті придворного лицемірства катерининської епохи і кровожерного якобінства. Є відомості, що напередодні Лютневої революції православна церква готувала матеріали для канонізації Павла. Заклики до канонізації Павла лунали і на початку XXI ст.

ГОЛОВНІ ДАТИ ТА ПОДІЇ

1762 – 1796 рр. Царювання Катерини II.

1763 р. Проведена реформа Сенату. Він був розділений на шість департаментів з певними повноваженнями і компетенцією. Сенатська реформа поліпшила управління країною з центру, Сенат позбувся законодавчої функції, яка все більше переходила до імператриці.

1764 р. Видано указ про секуляризацію церковних земель та переведення монастирських селян до категорії державних.

1764 р. Скасовано гетьманство в Україні. Автономія України була ліквідована. Поширення на Лівобережжі загальноросійських порядків.

30 липня 1767 р. – 18 грудня 1768 рр. Діяльність Уложеної комісії, створеної Катериною II для вироблення проекту нового Уложення (зводу законів) Російської імперії замість застарілого Соборного уложення 1649 р. Імператриця підготувала «Наказ» – теоретичне обґрунтування політики освіченого абсолютизму, у якому доводилася необхідність сильної самодержавної влади і станового устрою російського суспільства. Нове Уложення так і не було складено.

1768 – 1774 рр. Російсько-турецька війна, що закінчилася укладенням Кючук-Кайнарджийського миру між Російською і Османською імперіями. Російська імперія отримала вихід до Чорного моря, право проходження через протоки Босфор і Дарданелли і приєднала нові території.

1772 р. Перший розділ Польщі: Австрія отримала Західну Україну (Галичину), Пруссія – Помор'я і частину Великої Польщі, Російська імперія – східну частину Білорусії до Мінська і польську частину Ліфляндії.

1773 – 1775 рр. Селянська війна під проводом Є. І. Пугачова.

1775 р. Губернська реформа.

1783 р. Прийнято указ щодо закріпачення селян України.

1785 р. Видана Жалувана грамота дворянству.

1787 – 1791 рр. Російсько-турецька війна, що закінчилася укладенням Ясського мирного договору між Російською імперією і Туреччиною: Крим був визнаний володінням Росії. До її складу увійшла територія між річками Буг і Дністер.

1791 р. Встановлена риса єврейської осілості.

1793 р. Другий розділ Польщі між Російською імперією і Пруссією. До імперії відійшли Центральна Білорусь з Мінськом і Правобережна Україна. До Пруссії – Гданськ, Торунь, Познань, частина земель по річках Варта і Вісла.

1795 р. Третій розділ Польщі між Російської, Австрійською імперіями та Пруссією. Пруссія здобула Центральну Польщу з Варшавою; Австрія – Південну Польщу з Любліном і Краковом; Російська імперія – Литву, Курляндію, Західну Волинь і Західну Білорусь. В результаті розділів Польща більш ніж на століття втратила державність і суверенітет. Польський король Станіслав Понятовський відрікся від престолу і переїхав до Російської імперії (помер в 1798 р.).

1800 р. – приєднання до Російської імперії Грузії.

11 березня 1801 р. – вбивство змовниками імператора Павла I.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Генералісимус – вище військове звання у збройних силах деяких країн. У Російській імперії офіційно введено у 1716 р. Генералісимусами у Російській імперії були О. С. Шеїн, О. Д. Меншиков, А. У. Брауншвейзький, О. В. Суворов.

Губернія – адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії.

Міщани – у Російській імперії 1775 – 1917 рр. податний стан з колишніх посадських людей – ремісників, торговців, домовласників, об'єднаних за місцем проживання в громади з деякими правами самоврядування.

«Освічений абсолютизм» – політика реформ другої половини XVIII ст., що проводилася правителями монархічних держав, в основі якої лежали ідеї французьких філософів – просвітителів.

Просвітництво – суспільно-політична течія, представники якої прагнули усунути недоліки суспільства шляхом поширення ідей справедливості та наукових знань.

До просвітителів відносяться Вольтер, Руссо, Монтеск'є, Гердер, Лессінг, Шиллер, Гете.

Просвітництво справило значний вплив на формування народницьких і соціалістичних ідей.

Риса осілости (повна назва: Межа постійної єврейської осілости) – у Російській імперії з 1791 по 1917 р. (фактично по 1915 р.) – кордон території, за межами якої заборонялося постійне проживання євреїв (тобто іудеєв), за винятком декількох категорій, в які в різний час входили, наприклад, купці першої гільдії, особи з вищою освітою, рекрути, які відслужили, ремісники, приписані до ремісничих цехів, караїми, гірські і бухарські євреї.

Територія риси осілости була спочатку визначена указом Катерини II 1791 р., як територія Російської імперії, де дозволялося селитися і торгувати євреям. Вона виникла після другого розділу Речі Посполитої, коли її східні території, разом з місцевим єврейським населенням, відійшли до Російської імперії. Риса осілости охоплювала спеціально обумовлені населені пункти міського типу (містечка, оскільки в сільській місцевості проживання євреям також не дозволялося) значної частини Царства Польського, Литви, Білорусі, Бесарабії, Латгалії, яка була частиною Вітебської губернії, а зараз – Латвії, а також частини території сучасної України, відповідної південним губерніям Російської імперії.

ПЕРСОНАЛІЇ

Державін Гавриїл Романович (1743 – 1816 рр.) – поет, представник російського класицизму. Автор урочистих од, пройнятих ідеєю сильної російської державності, сатирою на вельмож, побутовими замальовками, філософськими роздумами.

Долгоруков (Кримський) Василь Михайлович (1722–1782 рр.) – воєначальник, князь, генерал-аншеф. Учасник російсько-шведської війни 1741 – 1743 рр. Керував взяттям Криму (1771р.), за що отримав титул Кримський.

Катерина II Велика (уроджена Софія Фредеріка Августа Ангальт-Цербстська; 1729 – 1796 рр.) – російська імператриця (1762 – 1796 рр.). Родом з Пруссії, уроджена принцеса Шлезвіг-Голштинська. До Росії прибула у 1744 р. на запрошення Єлизавети Петрівни для одруження зі спадкоємцем престолу Петром Федоровичем. Катерина очолила змову гвардійців і повалила Петра III, проголосивши себе правлячою імператрицею.

Катерина була прекрасно освічена, підтримувала листування з найвизначнішими представниками європейської культури. Надавала всіляке сприяння розвитку культури, науки, освіти у Російській імперії. Вона була розумною, діловою, енергійною, честолюбною і лицемірною жінкою.

Розуміючи, що «кровних» прав на престол не має, прагнула спертися на вищі верстви дворянства і духовенства. Побоюючись законного претендента – сина Павла – вона протягом усього царювання тримала сина на чималій відстані від трону. З народженням онука Олександра неодноразово заявляла про передачу влади йому, минаючи сина.

Катерина II у перші роки царювання прагнула проводити політику «освіченого абсолютизму». Після Селянської війни під проводом О. І. Пугачова, потім Французької революції настало посилення режиму і репресій.

В області зовнішньої політики правління Катерини II стало часом значного розширення меж та росту престижу Російської імперії.

Орлов Григорій Григорович (1734 – 1783 рр.) – військовий і державний діяч. Фаворит Катерини II. Один з керівників перевороту 1762 р., що призвів її до влади. Після перевороту – камергер, граф, генерал-фельдцехмейстер (командувач артилерією). У 1775 р. вийшов у відставку і виїхав за кордон.

Павло I – імператор Павло I, син Петра III і Катерини II Великої, народився 20 вересня (1 жовтня) 1754 р. у Санкт-Петербурзі. Катерина II намагалася не допускати його до участі у обговоренні державних справ, а той, у свою чергу, починав все більш критично оцінювати політику матері. Павло вважав, що ця політика спирається на облуду, мріяв про впровадження у Російській імперії під егідою самодержавства суворо законного управління, обмеження прав дворянства, введення строгої, за пруським зразком, дисципліни в армії. У 1794 р. імператриця вирішила усунути свого сина від престолу і передати його старшому онукові Олександру Павловичу, але не зустріла співчуття з боку вищих державних сановників. Лише смерть Катерини II 6 листопада 1796 відкрила Павлу дорогу до трону.

Новий імператор відразу ж спробував перекреслити зроблене за тридцять чотири роки царювання Катерини II, і це стало одним з найважливіших мотивів його політики.

Панін Петро Іванович (1721 – 1789 рр.) – воєначальник, генерал-аншеф, брат Н. І. Паніна. Граф, учасник Семирічної і російсько-турецької війн. У 1774 р. був призначений командувачем військами, спрямованими на придушення Селянської війни під проводом О. І. Пугачова.

Понятовський Станіслав Август (1732 – 1798 рр.) – останній польський король, який правив у 1764 – 1795 рр. Фаворит Катерини II.

Потьомкін Григорій Олександрович (1739 – 1791 рр.) – державний і військовий діяч. Генерал-фельдмаршал. Фаворит Катерини II. Учасник палацового перевороту 1762 р. Відзначився в низці битв російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.

З 1774 р. генерал-аншеф і віце-президент Військової колегії, граф. Проявив себе талановитим організатором. У 1783 р. домігся приєднання

Криму до Російської імперії, за що отримав титул найсвітлішого князя Таврійського; керував створенням Чорноморського флоту. Під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. – головнокомандувач російської армії.

Пугачов Омелян Іванович (1740 або 1742 – 1775 рр.) – ватажок Селянської війни. З 17 років брав участь у війнах з Прусією і Туреччиною, отримав молодший офіцерський чин хорунжого за хоробрість у боях. Пугачов не раз виступав у ролі чолобитника від селян і простих козаків, за що і був заарештований владою. У 1773 р. втік з казанської тюрми на Яїк, де місцевим козакам представився, як імператор Петро III. Під цим ім'ям підняв повстання яїцьких козаків у 1773 р., а у 1774 р. виданий змовниками владі і страчений.

Радищев Олександр Миколайович (1749 – 1802 рр.) – один з найяскравіших представників російської суспільної думки. Виходець з поміщицької сім'ї, отримав домашню освіту, яку продовжив в Лейпцигському університеті. Після повернення з Німеччини Радищев перебував на державній службі. Дійсність кріпосницьких порядків у Російській імперії, Селянська війна під проводом Пугачова, події Французької революції 1789 р. підвели Радищева до усвідомлення необхідності революційних змін в країні.

Найбільш значущим твором О. М. Радищева була «Подорож з Петербурга до Москви» (1790 р.). У ньому вперше відображено реальне життя кріпаків і висунута ідея ліквідації кріпацтва в Росії шляхом народного повстання, Катерина II так оцінила діяльність Радищева: «Бунтівник гірше Пугачова». За її наказом весь тираж книги був вилучений, автор заарештований і відданий суду, який виніс суворий вирок – смертна кара, що була замінена десятирічною висилкою в Ілімський острог до Сибіру.

Після смерті Катерини II Радищев за вказівкою Павла I був звільнений з ув'язнення, йому було дозволено повернутися до родового маєтку. Книга ж його перебувала під цензурною забороною ще 100 років. Під кінець, бачачи неприйняття своїх поглядів, жахнувшись кровопролиття Французької революції, та, напевно, розуміючи хибність свого захоплення «революційним насильством», О. Радищев 11 вересня 1802 покінчив з собою.

Растреллі Варфоломій Варфоломійович (1700 – 1771 рр.) – видатний російський архітектор італійського походження, найбільший представник російського бароко. Автор Смольного монастиря (1748 – 1754) і Зимового палацу (1754 – 1762 рр.) в Петербурзі, Великого палацу у Петергофі (1747 – 1752 рр.), Катерининського палацу у Царському Селі (1752 – 1757 рр.).

Рум'янцев-Задунайський Петро Олександрович (1725 – 1796 рр.) – видатний російський полководець, генерал-фельдмаршал, граф. Як полководець був одним з організаторів регулярної армії, творцем нових форм ведення бою. Видатний військовий теоретик.

Суворов Олександр Васильович (1730 – 1800 рр.) – видатний російський полководець, граф Римнікський (1789 р.), князь Італійський (1799 р.), генералісимус (1799 р.). Учасник Семирічної війни 1756 – 1763 рр. Під час російсько-турецьких війн (1768 – 1774 рр. і 1787 – 1791 рр.) здобув ряд видатних перемог. У 1799 р. провів Італійський і Швейцарський походи проти Франції. Суворов – автор військово-теоретичних робіт. За час своєї військової діяльності у діючій армії не програв жодного бою.

Ушаков Федір Федорович (1744 – 1817 рр.) – видатний російський флотоводець, адмірал (1799 рр.). Служив на Балтійському флоті. Брав участь у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. У 1788 р. очолюваний ним авангард Чорноморської ескадри зіграв вирішальну роль у перемозі над турецьким флотом.

ПИТАННЯ, ТЕСТ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Контрольні запитання

1. Розкрийте обставини приходу Катерини II до влади.
2. З'ясуйте поняття «освічений абсолютизм». З якого часу починається його запровадження в Російській імперії?
3. Визначте мету скликання комісії для складання нового Уложення. Які були результати її діяльності?
4. Охарактеризуйте причини селянської війни під проводом О. Пугачова.
5. Установіть специфіку станової політики катерининського уряду.
6. Поясніть характерні особливості політики Катерини щодо України.
7. Які зміни відбулися в галузі місцевого управління?
8. Назвіть основні напрямки громадсько-політичної думки катерининського часу.
9. Вкажіть основні відмінності та особливості періоду правління Павла I. Що стало причинами його вбивства?

Тест

1. Сучасником Катерини II був:
А. Симеон Полоцький
Б. Степан Разін
В. Олександр Радищев
Г. Патріарх Никон
2. Що з перерахованого характеризує внутрішню політику Катерини II?
А. Скликання Уложеної комісії
Б. Прийняття Табелі про ранги
В. Скликання першого в історії Земського собору
Г. Прийняття Указу про єдиноспадкування

3. В результаті якої події Російська імперія завоювала вихід до Чорного моря?

А. Війни з Туреччиною і Кримом у 1676 – 1681 рр.

Б. Приєднання українських земель у 1654 р.

В. Російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.

Г. Російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр.

4. Розташуйте у хронологічній послідовності наступні явища:

А. «Пугачовщина»

Б. Стрілецькі бунти

В. «Мідний бунт»

Г. Смути

5. Які події з перерахованих нижче відбулися у царювання Катерини II? (Декілька відповідей)

А. Установа колегій замість системи приказів

Б. Приєднання до Російської імперії Криму

В. Видання зводу законів Російської імперії

Г. Придушення повстання під проводом О. Пугачова

Д. Заснування Вільного економічного товариства

Є. Перемога у Північній війні

6. Двома рисами реформ місцевого управління Катерини II були:

А. Зміцнення державної влади на місцях

Б. Ліквідація кормлінь

В. Ліквідація губерній і повітів

Г. Запобігання народних збурень

7. «Жалувана грамота містам» була спрямована на

А. Введення системи міського самоврядування

Б. Створення в містах магістратів

В. Ліквідацію «білих слобод»

Г. Установу колегій

8. В якому ряду вказані імена російських полководців, учасників Семирічної і російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст.?

А. Суворов і П. Румянцев

Б. П. Нахімов і В. Корнілов

В. О. Шеїн та А. Ордин-Нащокін

Г. О. Меншиков і Б. Шереметев

9. Наслідки політики Катерини II у селянському питанні:

А. Можливість для кріпаків перейти у стан «вільних хліборобів»

Б. Обмеження панщини трьома днями

В. Поширення кріпосного права на Лівобережну Україну

Г. Повсюдний перевід селян на «місячину»

10. Найбільш привілейованим станом у XVIII ст. були:

А. Духовенство

Б. Дворянство

В. Козацтво

Г. Міщани

11. Що з названого відноситься до цілей і результатів зовнішньої політики Російської імперії у період правління Катерини II?

А. Отримання прямого виходу до Балтійського моря

Б. Затвердження імперії на Чорному морі

В. Передача під російський контроль проток Босфор і Дарданелли

Г. Вхідження до складу Російської імперії Фінляндії

12. До царювання Катерини II не відносяться два з перерахованих документів:

А. «Наказ» Уложеної комісії

Б. «Жалувана грамота дворянству»

В. «Табель про ранги»

Г. «Соборне Уложення»

13. Виберіть два положення «Жалуваної грамоти дворянству»

А. Створення дворянських товариств у губерніях і повітах

Б. Скасування указу про єдиноспадкування

В. Право мати власні збройні загони для охорони маєтків

Г. Підтвердження всіх привілеїв, даних після смерті Петра I

14. Які три події з перерахованих нижче відбулися під час правління Катерини II? (Декілька відповідей)

А. Прийняття «Жалуваної грамоти містам»

Б. Установа Сенату і колегій

В. Підстава посесійних мануфактур

Г. Скликання і розпуск Уложеної комісії

Д. Скасування міщництва

Є. Заснування Вільного економічного товариства

15. Під ім'ям Петра III переховувався:

А. Петро III

Б. О. Пугачов

В. Іван VI

Г. Григорій Отреп'єв

16. Який термін найбільше підходить для характеристики системи правління Катерини II?

А. Станово-представницька монархія

Б. Деспотичне самодержавство

В. Освічений абсолютизм

Г. Конституційна монархія

17. Відмова від приєднання до однієї зі сторін у війні або в дипломатичному конфлікті називається:

А. Коаліцією

Б. Кондицією

В. Нейтралітетом

Г. Монополією

18. Що стало основною причиною палацового перевороту, у результаті якого на престол зійшла Катерина Олексіївна?

А. Петро III займав престол незаконно

Б. Неприйняття царським двором порядків, що встановлювалися Петром III

В. Катерина Олексіївна мала більше прав на престол

Г. Відсутність бажання у Петра III управляти імперією

19. Що сталося зі зміщенням з престолу Петром III?

А. Був посаджений до Шліссельбурзької фортеці разом з Іваном Антоновичем – претендентом на російський трон

Б. Був убитий охороною під час спроби звільнення його вартовим офіцером Мировичем

В. Був убитий у садибі в Ропші, де утримувався під вартою

Г. Був висланий з країни на його ж прохання

20. Значно вплинули на програму дій Катерини II на російському престолі:

А. Православна церква

Б. Її фаворити

В. Національні російські традиції

Г. Ідеї французьких просвітителів

21. Установки «освіченого абсолютизму» Катерини II включали у себе: (відзначте 4 пункти):

А. Просвітництво нації

Б. Дотримання православних і національних традицій

В. Встановлення порядку у державі за допомогою твердих законів, що дотримуються суспільством

Г. Установа поліції, що користується у населення авторитетом і підтримкою

Д. Орієнтація життя суспільства та державного устрою на країни Західної Європи

Є. Побудова процвітаючої держави, яка вселяє повагу сусідам

Е. Встановлення демократичного суспільства з введенням Конституції

Ж. Рівність у громадянських правах всіх станів російського суспільства

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Аналіз історичного джерела

5. Прочитайте Жалувану грамоту дворянству 1785 р.

[Жалувана грамота дворянству від 1785 р. була прийнята Катериною II. Повна назва «Грамота на права, вольності та

преваги благородного російського дворянства». Це був документ, який логічно продовжував Маніфест про вольності дворянства, після чого воно дійсно затвердилось у Російській імперії в якості привілейованого стану, без будь-яких обмежень. Першу версію грамоти підписав ще Петро III у 1763 р., однак Катерина II вважала її недостатньо продуманою і випустила свою версію через більш ніж 20 років].

Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства*

Божиею поспешествующую милостию мы, Екатерина Вторая, императрица и самодержица Всероссийская, и проч., проч., и проч. [...]

А. О личных преимуществах дворян

1. Дворянское название есть следствие, истекающее от качества и добродетели начальствовавших в древности мужей, отличивших себя заслугами, чем обращая самую службу в достоинство, приобрели потомству своему нарицание благородное.

2. Не токмо империи и престолу полезно, но и справедливо есть, чтоб благороднаго дворянства почтительное состояние сохранялось и утверждалось непоколебимо и ненарушимо; и для того изстари, ныне да и пребудет на веки благородное дворянское достоинство не отъемлемо, наследственно и потомственно тем честным родам, кои оным пользуются, и следственно:

3. Дворянин сообщает дворянское достоинство жене своей.

4. Дворянин сообщает детям своим благородное дворянское достоинство наследственно.

5. Да не лишится дворянин или дворянка дворянскаго достоинства, буде сами себя не лишили онаго преступлением, основаниям дворянского достоинства противным.

6. Преступления, основания дворянского достоинства разрушающия и противныя, суть следующие: 1. Нарушение клятвы. 2. Измена. 3. Разбой. 4. Воровство всякаго рода. 5. Лживыя поступки. 6. Преступления, за кои по законам следовать имеет лишение чести и телесное наказание. 7. Буде доказано будет, что других уговаривал или научал подобныя преступления учинить.

7. Но понеже дворянское достоинство не отъемлетя, окроме преступления; брак же есть честен и законом Божиим установлен, и для того благородная дворянка, вышедши замуж за недворянина, да не лишится своего состояния; но мужу и детям не сообщает она дворянства.

* ПСЗ – СПб, 1830. – Т. 22: 1784–1788. – №16187. – С. 344–358. – Режим доступа: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php

8. Без суда да не лишится благородной дворянского достоинства.
9. Без суда да не лишится благородной чести.
10. Без суда да не лишится благородной жизни.
11. Без суда да не лишится благородной имения.
12. Да не судится благородной, кроме своими равными.
13. Дело благородного, впадшаго в уголовное преступление и по законам достойного лишения дворянского достоинства, или чести, или жизни, да не вершится без внесения в Сенат и конфирмации императорского величества.
14. Всякого рода преступления (благородного), коим десять лет прошло, и чрез таковое долгое время они не сделались гласны и по оным производства не было, все таковыя дела повелеваем отныне предать, есть ли где об них взыскатели, истцы или доносители явятся, вечному забвению.
15. Телесное наказание да не коснется до благородного.
16. С дворянами, служащими в нижних чинах наших войск, поступать во всех штрафах так, как по нашим военным правилам поступается с обер-офицерскими чинами.
17. Подтверждаем на вечныя времена в потомственные роды российскому благородному дворянству вольность и свободу.
18. Подтверждаем благородным, находящимся в службе, дозволение службу продолжать и от службы просить увольнения по сделанным на то правилам.
19. Подтверждаем благородным дозволение вступать в службы прочих европейских нам союзных держав и выезжать в чужие краи.
20. Но как благородное дворянское название и достоинство изстари, ныне, да и впредь приобретается службою и трудами империи и престолу полезными, и существенное состояние российского дворянства зависимо есть от безопасности отечества и престола; и для того во всякое таковое российскому самодержавию нужное время, когда служба дворянства общему добру нужна и надобна, тогда всякой благородной дворянин обязан по первому позыву от самодержавной власти не щадить ни труда, ни самага живота для службы государственной.
21. Благородный имеет право по прозванию своем писаться как помещиком его поместий, так и вотчинником родовых, наследственных и жалованных его вотчин.
22. Благородному свободная власть и воля оставляется, быв первым приобретателем какого имения, благоприобретенное им имение дарить, или завещать, или в приданые или на прожиток отдать, или передать, или продать, кому заблагоразсудит. Наследственным же имением да не распоряжает инако, как законами предписано.
23. Благородного наследственное имение в случае осуждения и по важнейшему преступлению, да отдастся законному его наследнику или наследникам.
24. Понеже желание и хотение наше было, есть и впредь с помощью

божиею непременно будет, чтоб империя всероссийская управляема была издаваемыми от самодержавной нашей власти узаконениями и постановлениями, для утверждения правосудия, правды и безопасности имения и имущества каждого, находим справедливо снова запретить и строго подтвердить древния о том запрещения: да не дерзнет никто без суда и приговора в силу законов тех судебных мест, коим суды поручены, самовольно отобрать у благороднаго имение или оное разорять.

25. Правосудие и возмездие за преступление вверены в каждом наместничестве единственно судебным на то установленным местам; они выслушивают жалобы истца и оправдания ответчика и чинят решения по законам, которым всяк, какаго бы рода и поколения ни был, повиноваться обязан, и для того, буде благородной имеет законное требование или кто на благороднаго, то оное разобрать надлежит в установленных и на то власть имеющих судебных местах предписанным порядком, ибо несправедливо и с общим порядком несходственно бы было, когда бы всяк в собственном своем деле вздумал сделаться судьейю.

26. Благородным подтверждается право покупать деревни.

27. Благородным подтверждается право оптом продавать, что у них в деревнях родится или рукоделием производится.

28. Благородным дозволяется иметь фабрики и заводы по деревням.

29. Благородным дозволяется в вотчинах их заводить местечки и в них торги и ярмонки, согласно с государственными узаконениями, с ведома генералов-губернаторов и губернских правлений и с наблюдением, чтоб сроки ярмонок в местечках их соображены были со сроками в других окрестных местах.

30. Благородным подтверждается право иметь или строить, или покупать дома в городах и в оных иметь рукоделие.

31. Буде кто благородный желает пользоваться городовым правом, да повинуется оному.

32. Благородным дозволяется оптом продавать или из указных гаваней за моря отпускать товар, какой у каго родится, или на основании законов выделан будет, ибо им не запрещается иметь или заводить фабрики, рукоделия и всякие заводы.

33. Подтверждается благородным право собственности, дарованное милостивым указом от 28 июня 1782 года, не только на поверхности земли, каждому из них принадлежащей, но и в недрах той земли и в водах, ему принадлежащих, на все сокровенныя минералы и произрастения и на все из того делаемыя металлы в полной силе и разуме, как в том указе изъяснено.

34. Подтверждается благородным право собственности в лесах, растущих в их дачах, и свободнаго их употребления в полной силе и разуме, как в милостивом указе 22 сентября 1782 года изображено.

35. По деревням помещичей дом имеет быть свободен от постоя.

36. Благородной самолично изъемлетса от личных податей.

Б. О собрании дворян, установлении общества дворянского в губернии и о выгодах дворянского общества

37. Нашим верноподданным дворянам жалуюем дозволение собираться в той губернии, где жительство имеют, и составлять дворянское общество в каждом наместничестве и пользоваться нижеписанными правами, выгодами, отличиями и преимуществами.

38. Дворянство собирается в губернии по позыву и дозволению генерала-губернатора или губернатора как для вверенных дворянству выборов, так и для выслушивания предложений генерала-губернатора или губернатора, всякие три года в зимнее время.

39. Собранию дворянства в наместничестве дозволяется избрать губернского предводителя дворянства той губернии; и для того собранию дворянства всякие три года представить из уездных дворянских предводителей двух государеву наместнику или правителю, и, которого из сих генерал-губернатор или губернатор назначит, тому и быть губернским предводителем дворянства той губернии.

40. По силе 64 и 211 статей учреждений уездный предводитель дворянства выбирается дворянством того уезда чрез всякие три года по балам.

41. По силе 65 статьи учреждений верхняго земскаго суда десять заседателей и двое заседателей совестнаго суда выбираются дворянством тех уездов, кои составляют подсудное ведомство того верхняго земскаго суда чрез всякие три года и представляются от онаго правителю или губернатору, когда генерала-губернатора на месте нет; и буде за ними нет явнаго порока, то государев наместник или в небытность его правитель наместничества подтверждает дворянской выбор.

42. Десять заседателей (верхняго земскаго суда и заседатели совестнаго суда, уезднаго суда и нижняго земскаго суда) выбираются чрез всякие три года дворянством тех уездов, кои составляют подсудное ведомство таго верхняго земскаго суда, из дворян на месте живущих, или на тех, кои в дворянском списке той губернии написаны суть, но не отлучны по службе и должностям бывают.

43. По силе 66 статьи учреждений уездный или окружный судья и земской исправник или капитан выбираются дворянством чрез всякие три года и представляются от онаго правителю; и буде за ними нет явнаго порока, то губернатор подтверждает дворянской выбор.

44. По силе 67 статьи учреждений заседатели уезднаго суда и дворянские заседатели нижняго земскаго суда выбираются дворянством чрез три года и представляются правителю; и буде за ними нет явнаго порока, то губернатор подтверждает дворянской выбор.

45. Собранию дворянства, буде выбор всего дворянства по балам продолжителен и неудобен окажется, тогда дозволяется собранию дворянства представить кандидатов, из коих балотировать.

46. В случае предложений дворянству от генерала-губернатора или губернатора собрание дворянства в губернии берет предложения во уважение и на оныя чинит по случаю или пристойные ответы или соглашения, сходственный как узаконениям, так и общему добру.

47. Собранию дворянства дозволяется представить генералу-губернатору или губернатору о своих общественных нуждах и пользах.

48. Подтверждается собранию дворянства дозволение делать представления и жалобы чрез депутатов их как Сенату, так и императорскому величеству на основании узаконений.

49. Собранию дворянства запрещается делать положения противныя законам или требованию в нарушении узаконений под опасением за первой случай (то есть за положения противныя законам) наложения и взыскания с собрания пени двести рублей; а за второй случай (то есть за требования в нарушении узаконений) уничтожения недельных требований, что поручается бдению и иску губернских стряпчих, по силе втораго предмета должности их.

50. Собранию дворянства в каждом наместничестве дозволяется в губернском городе иметь дом для собрания дворянства той губернии.

51. Собранию дворянства каждой губернии дозволяется в 35 наместничестве иметь архиву.

52. Собранию дворянства каждой губернии дозволяется иметь печать.

53. Собранию дворянства каждой губернии дозволяется избрать и иметь своего собственного секретаря.

54. Собранию дворянства каждой губернии дозволяется составить особливую казну своими добровольными складками и оную казну употреблять им по общему их согласию.

55. Да не взыщется на дворянстве вообще личное преступление дворянина.

56. Собрание дворянства на суд да не предстанет, но да защищается своим стряпчим.

57. Собрание дворянства ни в каком случае не подлежит страже.

58. По силе 173 статьи учреждений в верхний земский суд вносятся по апелляции на уездные суды, дворянския опеки и нижние земские суды все дела, жалобы и тяжбы дворянския и на дворянина как гражданския, так и уголовныя дела, касающияся до вотчин, выгод, привилегий, завещания до наследства в имени и до права наследования, спорныя о владении, тяжкия до безчестия и до права стряпчих касающияся; тако ж и все дела разночинцев тех, кои по правам апелляции на уездные и нижние земские суды непосредственно до верхняго земскаго суда принадлежат.

59. По силе 20 и 209 статей учреждений при каждом уездном суде учреждается место под названием дворянская опека для дворянских вдов и малолетных.

60. По силе 21 и 210 статей учреждений в дворянской опеке председательствует

уездный дворянской предводитель и заседают уездный судья и его заседатели.

61. По силе 213 статьи учреждений дворянской опеке поручается попечение не токмо о оставших после дворянских родителей малолетних сиротах и их имении, но и о вдовах и их делах.

62. Собранию дворянства запрещается избирать для тех должностей, кои по силе учреждений выбором наполняются, дворянина, котораго доход с деревень ниже ста рублей составляет, и которой моложе двадцати пяти лет.

63. В собрании дворянства дворянин, которой сам не владеет деревнею и моложе двадцати пяти лет, присутствовать может, но голоса не имеет.

64. В собрании дворянства быть может дворянин, которой вовсе не служил, или, быв в службе, до обер-офицерскаго чина не дошел (хотя бы обер-офицерской чин ему при отставке и был дан); но с заслуженными сидеть не должен, ни голоса в собрании дворянства иметь не может, ни выбран быть способен для тех должностей, кои наполняются выбором собрания дворянства.

65. Собранию дворянства дозволяется исключить из собрания дворянства дворянина, которой опорочен судом или котораго явной и безчестной порок всем известен, хотя бы и судим еще не был, пока оправдается.

66. Возобновляем повеления блаженные памяти предков наших, изданныя по уничтожении (согласном с прошением о том самих дворян) вреднаго государству местничества и снова повелеваем предбудущим родам на память: во всякой губернии составить дворянскую родословную книгу, в коей вписать дворянство той губернии, дабы доставить каждому благородному дворянскому роду тем наипаче способие продолжать свое достоинство и название наследственно, в поколение, непрерывно, непоколебимо и невреждено от отца к сыну, внуку, правнуку и законному потомству, пока богу угодно продлить им наследие.

67. Для составления в наместничестве дворянской родословной книги дворянство каждого уезда избирает по одному депутату чрез всякие три года по балам, дабы те депутаты, обще с губернским предводителем дворянства той губернии, имели попечение о действительном составлении и продолжении той дворянской родословной книги по данному им для того наставлению.

68. В дворянскую родословную книгу в наместничестве внести имя и прозвание всякаго дворянина, в той губернии имением недвижимым владеющаго и дворянство свое доказательствами утвердить могущаго.

69. Буде кто не внесен в дворянскую родословную книгу той губернии, тот не только не принадлежит к дворянству той губернии, но да и не пользуется общими преимуществами дворянства той губернии.

70. Всякой благородной дворянин в том наместничестве, где внесен в родословную дворянскую книгу, имеет право присутствовать по совершеннолетию при собрании дворянства той губернии.

71. Дворянству каждого наместничества повелеваем дать жалованную грамоту за нашим подписанием и с приложением государственной печати, в которой прописать от слова до слова сии здесь выше и ниже сего прописанныя общественныя и личныя дворянския преимущества.

1. Надайте відповіді на наступні запитання:

2.1. Охарактеризуйте особисті права дворян за Жалованою грамотою.

2.2. З'ясуйте, у чому полягали майнові права.

2.3. Як закон регулював підприємницьку діяльність дворян.

2.4. Визначте, як судили дворян за кримінальний злочин?

2.5. Які станові установи дворян створювались в повітах?

2.6. Які станові установи дворян створювались в губерніях?

2.7. Окреслити головні посади повітової адміністрації, які займалися за вибором дворянських зібрань.

2.8. В чому полягали права дворянських зібрань?

2.9. За які порушення особа позбавлялася дворянства?

2.10. Ким визначалась законність постанов дворянства?

3. Заповнити таблиці, опрацювавши матеріал теми № 9 та уривки з джерел:

Політика «Освіченого абсолютизма» Катерини II

Нововведення	Зміст	Значення і наслідки

Теми рефератів і повідомлень

1. Заколот Катерини Олексіївни і повалення Петра III.
2. Катерина II: історичний портрет.
3. Історичні діячі катерининської епохи: брати Г. та О. Орлови, Г. Потьомкін, К. Дашкова, М. Панін, О. Безбородько, О. Суворов.
4. Основні напрямки зовнішньої політики катерининського часу.
5. Павло I: самодур, чи «російський Гамлет»?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. 21 апреля 1785 г. Комментарии // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 244 – 311, 316 – 317.

2. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства. 21 апреля 1785 г. // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 208 – 243, 314 – 316.

3. Екатерина II. Записки императрицы Екатерины II. – М., 1990.
4. История Отечества: IX – середина XIX века. Хрестоматия. Часть I. – М., 1996. – С. 142 – 146.
5. Крестьянская война 1773 – 1775 гг. в России: Докум. из собр. Гос. истор. музея. – М., 1973.
6. Учреждения для управления губерний. 7 ноября 1775 г. (извлечения) // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 201 – 207, 312 – 314.
7. Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года. / Сост. П.П. Епифанов, О.П. Епифанова. – М., 1987. – С. 270 – 289.
8. Хрестоматия по истории СССР. – Т. II (1682 – 1856) / Сост. С.С. Дмитриев, М.В. Нечкина. – М., 1949. – С. 193 – 258, 323 – 331.
9. Хрестоматия по истории СССР XVIII века / Сост. М.Т. Белявский и Н.И. Павленко. – М., 1963. – С. 452 – 517.

Література

1. Буганов В.И. Крестьянские войны в России XVII – XVIII вв. – М., 1976.
2. Буганов В.И. Пугачев. – М., 1984.
3. Введенский Р. М. Екатерина II // Великие государственные деятели России. – М., 1996. – С. 267 – 282.
4. Великие русские люди: Сборник / Сост. В. Володин – М., 1984.
5. Вернадский Г.В. Русская история: Учебник. – М., 1997.
6. Внутренняя политика царизма (середина XVI – начало XX в.). – Л., 1967.
7. Данилов А.А. История России IX – XIX вв.: справочные материалы. – М., 1997.
8. История России с древнейших времен до 1861 года: Учебник для вузов / Под ред. Н.И. Павленко – М., 1996.
9. История России с древнейших времен до наших дней / Под ред. М.Н. Зуева. – М., 1998.
10. История СССР / Под ред. М.В. Нечкиной. – Т. 1. – М., 1964.
11. Каменский А.Б. Екатерина II // Исторический лексикон. XVIII век. Энциклопедический справочник. – М., 1997. – С. 282 – 291.
12. Кизеветтер А.А. Исторические силуэты. – Ростов н / Д, 1997.
13. Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. Т. V. Курс русской истории. Ч. V. – М., 1989. – Лекция LXXV – LXXXI, Приложения – С. 282 – 332.
14. Леонтович В.В. История либерализма в России. – М., 1995.
15. Лимонов Ю.А. Емельян Пугачев и его соратники. – Л., 1975.
16. Лимонов Ю.А., Мавродин В.В., Панях В.М. Пугачев и его сподвижники. – М. – Л., 1965.
17. Мавродин В.В. Крестьянская война под руководством Пугачева. – М., 1973.

18. Мавродин В.В. Под знаменем крестьянской войны. – М., 1974.
19. Моряков В.И. Русское просветительство второй половины XVIII века: Из истории общественно–политической мысли России. – М., 1994.
20. Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России – М., 1997.
21. Муравьев А.В., Сахаров А.М. Очерки истории русской культуры IX – XVII вв. – М., 1984.
22. Муратов Х.И. Крестьянская война 1773 – 1775 гг. в России. – М., 1954.
23. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – Петрозаводск, 1996.
24. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 15–ти кн. – М., 1965. – Кн. XIII. – Т. XXV. – Гл. II – III; Кн. XIV. – Т. XXVII, XXVIII.

СПИСОК ПИТАНЬ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Політико-адміністративний статус Володимиро-Суздальського князівства і Новгородської республіки в домонгольський час.
2. Соціально-економічний розвиток.
3. Володимиро-Суздальська земля у XII – I пол. XIII ст.
4. Новгородська земля у XII – I пол. XIII ст.
5. Культура Північної і Північно-Східної Русі у XII – I пол. XIII ст.
6. Стаття М.С. Грушевського “Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства”.
7. Наступ німецьких рицарів на Схід. Новгород і шведи в XII – XIII ст.
8. Монголи, їх суспільний лад і військова організація. Походи монголо-татар у I пол. XIII ст.
9. Походи Батия на Русь. Встановлення ординського панування на Русі та його наслідки.
10. Територія і населення та соціально-економічний розвиток земель, які склали ядро Московської держави.
11. Політичний розвиток Володимиро-Суздальського князівства в першій чверті XIV ст. Початок московської династії.
12. Утворення Московського князівства. Причини піднесення Москви.
13. Дмитрій Донської та його нащадки на великокнязівському престолі.
14. Феодальна війна другої чверті XV ст.
15. Іван III. Падіння ординського іга.
16. Соціально-економічний розвиток в Московській державі в XV – на поч. XVI ст.
17. Великокнязівська влада і початок формування бюрократичного апарату в другій половині XV – на поч. XVI ст. Організація війська.
18. Судовий кодекс Івана III. Адміністративний поділ і місцеве управління в XIV – XVI ст.
19. Церква і держава в XV – XVI ст.
20. Культура Володимиро-Суздальського князівства – Московської держави XIV – XV ст.
21. Василь III. Правління Олени Глинської.
22. Вінчання на царство Івана IV і повстання проти Глинських. Обрана Рада.
23. Реформування центральних і місцевих органів влади Іваном IV у період «Обраної Ради».
24. Реформування Іваном IV соціально-економічної сфери. Військові перетворення.
25. Стоглавий Собор 1551 р. Доля реформ 50-х рр. в XVI ст.
26. Опричнина.
27. Зовнішня політика Івана IV.

28. Культура Московської держави в XVI ст.
29. Московська держава напередодні Смути.
30. Смутний час.
31. Зміни у соціальному та економічному житті в Московській державі в XVII ст. Соборне Уложення 1649 р. і політичний лад.
32. Держава і церква в XVII ст. Розкол.
33. Соціальні рухи в Московській державі. Повстання під проводом Степана Разіна.
34. Українсько–московські угоди II пол. XVII ст. Результати Української національної революції щодо Лівобережної України.
35. Московська держава при нащадках Олексія Михайловича (1676 – 1689 рр.)
36. Зовнішня політика Московської держави у 30–ті – 80–ті рр. XVII ст.
37. Культура Московської держави в XVII ст.
38. Особа Петра I в російській історії.
39. Зовнішня політика Петра I.
40. Реформи Петра I. Соціальна боротьба.
41. Культура першої чверті XVII ст. Заснування Петербургу.
42. Північна війна.
43. Боротьба за владу при імператорському дворі в 1725 – 1730 рр. Спроба обмеження самодержавства.
44. Царювання імператриці Анни Іоаннівни та її наступника.
45. Правління Єлизавети Петрівни та її спадкоємця.
46. Катерина II. Реформи II пол. XVIII ст.
47. Зовнішня політика Катерини II.
48. Селянська війна 1773 – 1775 рр.
49. Культура Росії середини – другої половини XVIII ст.
50. Внутрішня політика та зовнішня політика Павла I.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адашев О. Ф.
Алексеев Ю.Г.
Андрій Юрійович Боголюбський
Андрій Ярославович
Афанасій (митрополит)
Ахмат-хан
- Бату (Батий) –
Бегич (мурза)
Беклемишев Берсень (боярин)
Бельські
Беляєв І.
Берке
Боброк-Волинський Дмитро
Болотніков Іван
Бурундай
- Василь І Дмитрович
Василь ІІ Васильович Темний
Василь Косий
Веселовський С.
Вітовт
Виродков І.
Висковатий І.
Владимирський-Буданов М.
Владислав (королевич)
Володимир Мономах
Володимирко Володаревич
Всеволод Юрійович Велике Гніздо
Всеволод Ярославич
- Герберштейн Сигізмунд
Гермоген (патріарх)
Глинська Олена –
Глинські
Глинський Михайло
Годунов Борис Федорович
Греков Б.
Грязной Василь
Гумільов Л.
- Данило Галицький
Девлет-Гірей
Делагарді Якоб
Джебе
Джучі
Димитрій (царевич)
Длугош Ян
Дмитро (воєвода)
Дмитро Іванович Донський
Дмитро Михайлович Грізні Очі
Дмитро Шем'яка
- Едигей, емір
Ейзенштейн С.
- Євгеній IV (Папа Римський)
Єдигер (сибірський хан)
Єрмак Тимофійович
- Заруцький Іван (отаман).
Захар'їна Анастасія
Захар'їни
Зоя (Софія) Палеолог
- Іван І Данилович Калита
50, 271.
Іван Дмитрович (син
Лжедмитрія I)
Іван ІІ Іванович Красний
Іван ІІІ Васильович
Іван ІV Васильович Грозний
Ігор Старий
Ієремія (Константинопольський
патріарх)
Ієрофей Монемвасійський
(митрополит)
Іоаким (Антіохійський патріарх)
Іоанн Златоуст
Іоанн VІІІ Палеолог
Іов (патріарх)

Іона (митрополит Московський)
Ісидор, митрополит

Казимир IV Ягеллончик
Карамзін М.
Карпіні П'яно
Кирило II (митрополит Київський)
Кипріян (митрополит)
Ключевський В. О.
Кобрін В.
Количев Філіп
Кончака
Королук В.
Костомаров М.
Костянтина XI Палеолога
Котляр М.
Котян
Краузе Х.
Курбський Андрій
Кучум (сибірський хан)

Лжедмитрій I
Лжедмитрій II
Лжепетро
Ляпунов Прокопій

Магнуссон Біргер
Макарій (митрополит)
Максим Грек
Мамай, темник
Марко-Євгенік Ефеський
Менглі-Гірей
Меховський Матвій
Михайло Ярославич, тверський князь
Міндовг
Мінін Козьма
Мнішек Марина
Мнішек Юрій
Молчанов Михайло
Мстислав Володимирович
Мстислав Удатний

Нагая Марія
Насонов О.
Ніл Сорський

Овчина-Телепнев-Оболенський
Іван
Олег
Олександр Михайлович Тверської
Олександр Ярославович Невський
Ольгерд
Орду-Ечен
Остей
Отреп'єв Григорій

Патрікеєв Вассіан
Пашуто В.
Платонов С.
Пожарський Дмитро
Покровський М.

Радонезький Сергій
Рапов О.
Рібаков Б.
Ричка В.
Рогов В.
Романови
Романов Михайло Федорович
Романов Федор Микитович

Сагайдачний (гетьман)
Сахаров А., історик
Свенельд
Сергеєвич В.
Сигізмунд II Август
Сигізмунд III Ваза
Сильвестр, протопіп
Симеон Бекбулатович (татарський хан)
Симеон Іванович Гордий
Скринніков Р.
Скуратов Малюта
Соловійов С. М.
Софія (Зоя) Палеолог – 43.

Старицький Андрій Іванович
Старицький Володимир
Андрійович
Стефан Баторій
Строганови.
Субудай

Тимур (Тамерлан)
Толочко П.
Тохта
Тохтамиш

Угедей
Узбек, хан

Фасі Ульф
Федор Іванович
Феогност (митрополит)
Філарет
Філофей
Фйорованті Арістотель
Фома Палеолог
Фроянов І.

Хлопко Косолап
Хубілай
Хулагу

Черепнін Л.
Чингізхан
Чол-хан (Щелкан)

Шуйський Василь
Шуйські

Юрій Володимирович Долгорукий
Юрій Данилович
Юрій Ингваревич
Юрій Всеволодович
Юшков С.

Ярослав Володимирович Мудрий
Ярослав Всеволодович
Ярослав Ярославич

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абсолютистська монархія
Австрія –
Авторитарний режим
(Авторитаризм) –
Азов –
Азовське море –
Азовський похід –
Андрусівське перемир'я –
Антіохійський патріарх –
Артилерія –
Артіль –
Архангельськ –
Архієпископ –
Архітектура –
Астраханське ханство –
Астрахань –
- Балтійське море –
Бароко –
Батурин –
Бахчисарай –
Башкири –
Бендери –
Берестечко –
Берлін –
Бессарабія –
Белгород –
Белгородська засічна смуга –
Белградський мирний договір –
Боголюбово –
Богослов'я –
Брест (Брест-Литовський) –
- Варшава –
Велике князівство Володимирське
–
Велике князівство Литовське –
Велике князівство Московське –
Велике посольство –
Великий князь Володимирський –
- Великий князь Московський –
Верховна таємна рада –
Весь –
Вибрана Рада –
Вибрана тисяча –
Візантія (Візантійська імперія) –
Віленське перемир'я –
Вільно –
Віче –
Вічний мир –
Воевода –
Волга –
Волинське князівство –
Володимир-на-Клязьмі
(Володимир Суздальський) –
Володимиро-Суздальська
(Ростово-Суздальська,
Володимирська) земля –
Володимиро-Суздальське
(Володимирське) князівство –
Вотчина –
- Галицьке князівство –
Галицько-Волинська держава
(князівство) –
Галич –
Галичина –
Гангут –
Гарматний двір –
Гарнізон –
Гатчина –
Генеральний регламент –
Гетьман –
Гетьманщина –
Голландія –
Граматики –
Грамота –
Греки –
Грецький проект –
Гридень –

Грузія –
Губернатор –
Губернія –

Данина –
Данія –
Дарданелли –
Дворяни –
Держава –
Державні (чорносошні) селяни –
Десятина –
Деулінське перемир'я –
Джерела –
Дике поле –
Династія –
Дніпро –
Дон –
Донські козаки –
Дружина –
Дунай –
Духовенство –
Духовний регламент –

Естляндія –
Естонія –
Естонські племена –
Естонці –

Євреї –
Європа –
Єдиноспадкоємництво –
Єпископ –
Єресь –
Єретики –
Єрусалим –
Єрусалимський патріарх –

Жалувана грамота дворянству –
Жалувана грамота містам –
Живопис –
Жидовствуочі –
Життя –

Заповітні роки –
Запорозька Січ –
Запорізькі козаки –
Земський собор –
Зовнішня політика –
Золота Орда (Орда) –

Ієрархія –
Ізюмська засічна смуга –
Ікона –
Іконопис –
Імператор –
Імператриця –
Імперіалізм –
Індоєвропейці –
Іран –
Іслам –
Історіографія –

Йосифляни –

Кавказ –
Казанське ханство –
Казань –
Калка –
Калмики –
Калуга –
Капітан-ісправник –
Каракорум –
Кардіський мир –
Каспійське море –
Католики –
Католицизм –
Католицька церква –
Керч –
Києво-Могилянська академія –
Київ –
Київська (державна) Русь –
Київська спадщина –
Київське князівство (Київщина) –
Китай-город –
Кінбурн –
Класицизм –

Книгодрукування –
 Княгиня –
 Князівство –
 Князь –
 Козаки –
 Козацька старшина –
 Колегія –
 Коломак –
 Коломенське –
 Коломна –
 Константинополь –
 Константинопольський патріарх –
 Конституційна монархія –
 Копенгаген –
 Копор'є –
 Корела –
 Кормління –
 Кормліщик –
 Кормча книга –
 Королівство Польське –
 Король –
 Космос –
 Кострома –
 Красна Площа –
 Кращі мужі –
 Кремль –
 Крим –
 Кримське ханство –
 Кріпак –
 Кріпацтво –
 Кріпосне право –
 Кріпосний лад –
 Кронштадт –
 Кубанські козаки –
 Куликово поле –
 Куликовська битва –
 Курляндія –
 Курськ –
 Курултай –
 Кючук-Кайнарджийський мирний договір –
 Ладозьке озеро –
 Латвійські племена –
 Лебедин –
 Лесная –
 Литва –
 Литовці –
 Лівонці (Лівонський орден, Лівонія) –
 Лівобережна Україна –
 Література –
 Літопис –
 Літописання –
 Ліфтляндія –
 Лондон –
 Маніфест про вольності дворянства –
 Мануфактура –
 Меркантилізм –
 Меря –
 Металургія –
 Мистецтво –
 Митрополит –
 Мідний бунт –
 Міжусобиці –
 Місництво –
 Молдавія –
 Монарх –
 Монархія –
 Монастир –
 Монах –
 Монголи (татаро-монголи, монголо-татари) –
 Мордва –
 Море Лаптевих –
 Москва –
 Московська держава –
 Московське князівство –
 Московське царство –
 Московський метрополітен –
 Московський патріарх –
 Московський планетарій –
 Московський університет –
 Мурома –

Муромське князівство –
Мусульмани –
Мушкет –

Навчальний посібник –
Нарва –
Національно-визвольна війна –
Нація –
Нева –
Нестяжателі –
Нижній Новгород –
Нідерланди –
Нієншанц –
Ніжин –
Німецька слобода –
Німці –
Ніштадський мирний договір –
Новгород –
Новгород-Сіверщина –
Новгородська республіка
(Новгородська земля) –
Новочеркаськ –
Нойон –
Норманська теорія –
Нотебург –
Нукер –

Оброк –
Община –
Ока –
Окольничий –
Олександрійський патріарх –
Онон –
Опричник –
Опричнина –
Орден мечоносців –
Орел –
Оренбург –
Освіта –
Освічений абсолютизм –
Османська імперія –
Отаман –
Отрок –

Оттоманська Порта –
Очаків –

П'ятинні гроші –
Панщина –
Папа Римський –
Париж –
Перекоп –
Перемишль –
Переяслав –
Переяслав-Залеський
(Переяславль) –
Переяславське князівство
(Переяславщина) –
Перм –
Персія –
Петергоф –
Петропавловська фортеця –
Пилявці –
Пицаль –
Північна війна –
Північне Причорномор'я –
Повіт (уезд) –
Поволжя –
Подушний податок –
Політична роздробленість –
Половці –
Положення –
Полоцьк –
Полоцьке князівство –
Полтава –
Поляновський мирний договір –
Польське королівство –
Польський король –
Польща –
Поміщик –
Посад –
Посадник –
Посол –
Правобережна Україна –
Православ'я –
Православна церква –
Преображенське –

Преображенський полк –
 Престол –
 Престола наслідування –
 Прибалтика –
 Придніпров'я –
 Прикази –
 Промисловість –
 Просвітителі –
 Просвітництво –
 Протестанти –
 Прут –
 Прутський похід – 74, 275.
 Псков –
 Псковська республіка –

 Рада панів –
 Революціонер –
 Революція цін –
 Регент (регентша) –
 Рекрут –
 Рекрутський набір –
 Реформа –
 Рига –
 Римнік –
 Риторика –
 Різдво –
 Річ Посполита –
 Розкольники –
 Російська Академія Наук –
 Російська держава –
 Російська державність –
 Російська імперія –
 Росія –
 Ростов –
 Ростово-Суздальська земля –
 Ростовське князівство –
 Русь, Руська земля –
 Рязанське князівство –
 Рязань –

 Саксонія –
 Самодержавство –
 Самодержець –

 Самозванець –
 Санкт-Петербург –
 Сарай –
 Селянська війна –
 Семеновський полк –
 Семибоярщина –
 Семилітня війна –
 Сенат –
 Середнє Подніпров'я –
 Середня Азія –
 Середньовіччя –
 Середньосибірське плоскогір'я –
 14.
 Серпухов –
 Сибір –
 Сибірське ханство –
 Синод –
 Сіть –
 Скандинави –
 Славія –
 Слобідська Україна –
 Слов'яни –
 Слов'яно-греко-латинська академія –
 Смерд –
 Смоленськ –
 Смоленська війна –
 Сму́та (Смутний час) –
 Собор –
 Соборне Уложеніє –
 Соловецький монастир –
 Соляний бунт –
 Сотник (соцький) –
 Стамбул –
 Станово-представницька монархія
 –
 Стародуб –
 Старообрядці –
 Староста –
 Статут (устав) земляний –
 Стоглавий собор –
 Столбовський мир –
 Столиця –

Стригольники –
Стрільці –
Судебник –
Суздаль –
Суздальсько-Новгородське
князівство –
Султан –
Східна Європа –
Східна Польща –
Східні слов'яни –

Табель про ранги –
Таврія –
Таганрог –
Татари –
Твер –
Тверське князівство –
Тевтонський орден –
Темник –
Тисяцький –
Титул –
Тіун –
Тобольськ –
Томськ –
Торжок –
Торки –
Тридцятилітня війна –
Тула –
Туреччина –
Турки-османи –
Тушино –
Тюрки –
Угличське князівство –
Угорці –
Угра –
Угро-фіни –
Уділ (удільне князівство) –
Уезд (повіт) –
Україна –
Чернігів –
Чернігівська земля –
Чернігівське князівство –
Чигирин –

Чорне море –
Чудське озеро –
Чудь –

Шведи –
Швеція –
Шелехов –
Шелонь –
Школа –

Юр'єв –
Юр'їв день –

Язичництво –
Яік (Урал) –
Яіцький городок –
Ям –
Ярлик –
Ярославль –
Ярославльське князівство –
Яса –
Ясак –
Ясси –

Навчальне видання

Укладач Коробка Вадим Миколайович

ІСТОРИЯ РОСІЇ (XII – XVIII СТ.)

Навчальний посібник

для студентів закладів вищої освіти

історичних спеціальностей

